

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Nemesi és polgári szerepek,
reprezentáció és interpretáció**

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák, műhelybeszélgetések
XIII.**

**NEMESI ÉS POLGÁRI SZEREPEK,
REPREZENTÁCIÓ ÉS INTERPRETÁCIÓ**

Sorozatszerkesztő:
Romsics Ignác

A sorozat eddig megjelent kötetei:

- 1. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Trianon 90 év távolából (2011.)
- 2. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Országgyűlések – országos gyűlések (2011.)
- 3. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Rendszerváltás – történeti távlatból (2012.)
- 4. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Tradíció és innováció
a 20. századi magyar paraszti gazdálkodásban (2012.)
- 5. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Kultusz és propaganda (2012.)
- 6. kötet:* Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (Szerk.): Tanulmányok
Erdély fejedelemség-kori történetéből (2012.)
- 7. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Doktorandusz hallgatók
I. konferenciája. 2012. május 9. (2013.)
- 8. kötet:* Ballabás Dániel (Szerk.): Módszertani tanulmányok (2013.)
- 9. kötet:* Gyarmati Enikő (Szerk.): PhD-hallgatók
II. konferenciája (2013. május 3.) (2014.)
- 10. kötet:* Rakita Eszter (Szerk.): PhD-hallgatók
III. konferenciája (2014. május 16.) (2015.)
- 11. kötet:* Ambrus László (Szerk.): Egyháztörténeti tanulmányok (2016.)
- 12. kötet:* Fábián Máté (Szerk.): Doktorandusz hallgatók
IV. konferenciája. 2015. május 14. (2016.)

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

NEMESI ÉS POLGÁRI SZEREPEK, REPREZENTÁCIÓ ÉS INTERPRETÁCIÓ

Szerkesztették:

Balogh Judit

Pap József

Líceum Kiadó
Eger, 2016

A szerkesztőbizottság elnöke:

Prof. dr. Romsics Ignác
az MTA rendes tagja,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Prof. dr. Gebei Sándor
az MTA doktora,
egyetemi tanár

Dr. habil. Kiss László, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjesi Egyetem, Eperjes
egyetemi tanár

ISBN 978-615-5621-33-8

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Szutor Zsolt
Megjelent: 2016-ban
Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Borítón láthat kép: Magyarország Vácrátót Vigyázó Sándor gróf kastélyának nagyterme.
A felvétel 1895–1899 között készült. Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.11.100.

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Bagi Zoltán Péter: „Mansfeld oskolájából valók” Peter Ernst II. von Mansfeld, Adolf von Schwarzenberg és Jean T'Serclaes de Tilly karrierje a tizenöt éves háborúban	9
Balogh Judit: Fejedelemasszony-szerepek Erdélyben a 17. században	33
Kónya Annamária: Egy falusi lelkész társadalmi és vagyoni helyzete	49
Kónya Péter: Ottlyk György kuruc brigadéros karrierje	61
Lengyel Tünde: Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon	83
Miskei Antal: Főúri reprezentáció a Csepel-szigeten: Savoyai Eugén kastélya	99
H. Németh István: A rendi kategóriák olvasztótégelye. A kora újkori magyarországi szabad királyi városokban lakó nemesi rangúak helyzete és szerepvállalása	111
Várkonyi Gábor: Magánélet és politika. II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házasságának hátteréhez	131
Ballabás Dániel: A magyar zászlósurak archontológiája 1848–1918	143
Gyáni Gábor: Zsidó–magyar, magyar–zsidó polgár. Akkulturáció mint polgárosodás	169
Kunt Gergely: A nemesség mítosza a családi emlékezetben és a személyes identitás összefüggései egy házicseléd naplójában	179
Radoslava Ristovská: The descendans of count Franz Folliot de Creneville and contess Hermine, Née Choterek	193
Tóth Árpád: „Akinék armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott”A rendi identitás értelmezése és gyakorlata Fest Imre emlékirataiban	201
Zakar Péter: Mértékletességi egyesületek a kassai egyházmegyében az 1840-es években	215
A kötet szerzői	231

Előszó

Az elmúlt években egyre több társadalomtörténeti kutatásokra koncentrálnak a közösség alakult a magyar történész műhelyekben, felsőoktatási intézményekben. Ezek a kutatócsoportok gyakran egy-egy szűkebb történeti korszakra fókuszálnak, tevékenységük nyomán számos fontos kötet látott napvilágot, és sok, jelentős eredménnyel kecsegtető kutatás indult el. Az Eszterházy Károly Egyetem évek óta helyet ad társadalomtörténeti kutatásoknak. Az intézmény doktori programjai kiemelten fontos szerepet szánnak az ilyen irányú vizsgálatoknak, valamint 2015 februárjában kezdte meg munkáját az az OTKA által támogatott kutatócsoport, amely a dualizmus kori magyar parlamenti elit vizsgálatát tűzte ki célul. A Történelemtudományi Doktori Iskola és Intézet, valamint a parlamentarizmustörténeti kutatócsoport szervezésében indult el az a társadalomtörténeti konferenciasorozat, melynek első alkalmára 2015. március 25. és 26. között került sor Egerben. A kötet ennek a tudományos ülésnek az előadásaihoz kapcsolódó tanulmányokat tartalmazza.

A konferencia megszervezésekor igyekeztünk olyan témát választani, amelyhez a különböző időszakokkal foglalkozó történészek is hozzá tudnak szólni, sőt a társtudományok, az irodalomtörténet vagy a művészettörténet képviselőivel közösen sikerülhet képet alkotni a magyar társadalom egyes szegmenseiről. Rendezvényünk lehetőséget adott a több korszakon átívelő kép megrajzolására éppen úgy, mint az egyes korszakokon belüli szerepváltozatok bemutatására, tekintetbe véve akár lokális, akár csoportok szerinti sajátosságokat. A konferencia tehát a társadalmi csoportok szerepeinek és ezek változásainak a vizsgálatára nézve széles merítésre adott lehetőséget, amit árnyalhat vagy pontosíthat a reprezentációs lehetőségek, önreprezentációk, reprezentációs terek és elemek megvilágítása. Rendezvényünk a társadalomtörténeti megközelítés mellett más szempontú elemzések számára is lehetőséget adott. Az elhangzott referátumok a 15. századtól a 20. század elejéig terjedő időszakot ölelték át.

Jelen kötetben az elhangzott előadások egy részéhez kapcsolódó tanulmányokat adjuk közre. A kötet első részében a kora újkori, a második részében pedig a 19. századi témákkal foglalkozó dolgozatok kapnak helyet.

A kötet szerkesztői és a konferencia rendezői ezúttal is megköszönik az EMMI 8528-5/2014/TUDPOL ikattási számú Kiválósági Pályázatának, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA – K 112429 nyilvántartási számú, A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése címet viselő programjának a támogatását.

A szerkesztők

„Mansfeld oskolájából valók” Peter Ernst II. von Mansfeld, Adolf von Schwarzenberg és Jean T’Serclaes de Tilly karrierje a tizenöt éves háborúban¹

Ronald G. Asch 2008-ban megjelent művében egy külön fejezetet szentelt annak a folyamatnak, amely során a nemesség lovagból a hadivállalkozón keresztül az állandó hadsereg tisztikarába integrálódik, és ezzel együtt egyes tagjai – megfelelő pozíciót elérve – az udvar és az események meghatározó szereplőivé válnak. A 17. és 18. századi Habsburg Monarchia történetét vizsgálva a szerző azt a megállapítást tette, hogy a mágns családok tagjai sok esetben – és tegyük hozzá, hogy sokáig – távol maradtak a katonai szolgálattól. Számukra ugyanis sokkal vonzóbb perspektívát jelentett saját birtokaik igazgatása, az udvari élet, a rendek irányítása alatt álló tartományi kormányzatban való hivatalviselés vagy akár a hasonló presztízsű egyházi pálya, mint a szolgálat egy távoli erődben. Mindezek alapján nem meglepő, hogy olyan tekintélyes családokat is találunk, amelyek generációkon keresztül egy-egy katonai szolgálatot vállalt családtagot tudnak csak felmutatni. Ez a tendencia pedig teljességgel ellentétes a Francia Királyságban vagy a Brandenburi Választófejedelemségben, majd később a Porosz Királyságban tapasztaltakkal. A kis- és középnemesség inkább kötődött a tartományához, szűkebb hazájához, mint a Habsburg Monarchia egészéhez. Így a birodalmi és a nem németajkú nemesség, valamint a polgárság számára a bécsi udvar és országai kitűnő karrierlehetőséget kínáltak katonaként.² Mindez azonban nem csupán az Asch által vizsgált korszakra volt jellemző. A tizenöt éves háború időszakában a prágai és a bécsi Udvari Haditanács szintén nagy számban vette igénybe a Német-római Birodalomból, Itáliából és Németalföldről érkezett katonákat és had-

¹ Tanulmányom a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00010/14/2

² ASCH, Roland G. 2008: 211.

vezéreket. A továbbiakban a magyarországi hadszínterekre vezényelt császári-királyi hadseregben szolgáltak közül három Karl von Mansfeld birodalmi herceggel érkezett, illetve általa is támogatott személy tizenöt éves háború során befutott karrierjének alakulását szeretném görcső alá venni.

Előzmények és Karl von Mansfeld színrelépése a magyarországi hadszíntéren

Az 1594. év súlyos vereségeket hozott a prágai udvar számára. Az előző esztendőben sikeres felvidéki hadjárat folytatásaként ugyan sikerült Nógrádot elfoglalni, ám a császári-királyi hadak sem Hatvan, sem pedig a Buda visszafoglalása szempontjából kiemelkedően fontos Esztergom ostromával nem boldogultak.³ Az alsó-magyarországi hadszíntéren megjelent oszmán főserég azonban sikerrel vívta meg Győrt, amelynek védői 1594. szeptember 29-én szabad elvonulás fejében feladták a Bécs védelme szempontjából fontos erődvárost.⁴ Ezzel Csobánc, Szigliget és Keszthely kivételével a győri főkapitánysághoz tartozó várak is az Oszmán Birodalom fennhatósága alá kerültek.⁵ Egyedül Komárom állt ellen a Szinán nagyvezír vezetete csapatok támadásának, és bár igyekezett ezt a sikert a prágai udvar kihasználni, jelentősége eltörpült azzal szemben, hogy Bécset immáron az oszmán főserég közvetlen támadása fenyegette.⁶

A császári-királyi hadsereget ért kudarcok a prágai és a bécsi udvart is cselekvésre készítették. Magát Mátyás főherceg, az uralkodó már a hadjárat megkezdése előtt sem tartotta alkalmasnak a főhadparancsnoki poszt betöltésére. Ezért már 1594 tavaszán a prágai udvar élénk tárgyalásban állt a Tirolt kormányzó Ferdinánd főherceggel, hogy vállalja el a tisztséget. Rudolf nagybátyja azonban többszöri levélváltás és fel-

³ Hatvani (Horváth) Mihály 1859: 60.; Kazinczy Gábor (közli) 1863: 8–18.; *Pecsevi Ibrahim tarikhjából.* 71–193. 101–103.; *Kjátib Cselebi fezikjéből.* 200–388., 212–220.; Csorba Csaba 1978: 136–143.; Tóth Sándor László 2000: 148–153.; Ortelius, Hyeronimus Augustinus: 62r–65v.; Tóth Sándor László 2004: 7–25.; Istvánffy Miklós 2009: 146–167.

⁴ Hatvani 1859: 63.; Pecsevi 1916: 104–110.; Kjátib Cselebi 1916: 220–230.; Illésházy 1863: 17–18.; Lengyel Alfréd 1959: 167–221. 167–205.; Ivanics Mária 1994: 75–82.; Pálffy Géza 1999: 208–210.; Tóth 2000: 154–163.; Ortelius 2002: 66r–70v.; Istvánffy 2009: 167–180.

⁵ Pecsevi Ibrahim 1916: 104–105.; Kjátib Cselebi 1916: 221–222., 230.; Veress D. Csaba 1983: 137–144.; Ivanics 1994: 80.; Pálffy Géza 1997: 12–18.; Végh Ferenc 2007: 60–61.; Tóth 2000: 154., 163.; Ortelius 2002: 65v–66r.; Istvánffy 2009: 168–169., 181.

⁶ Pecsevi 1916: 111–112.; Kjátib Cselebi 1916: 230–232.; Illésházy 1863: 18.; Kecskés László: 1984, 101–107.; Tóth 2000: 163–164.; Ortelius 2002: 70v–71v.; Istvánffy 2009: 183–185. Komárom sikeres védelméből az udvar igyekezett politikai tőkét kovácsolni a maga számára és szövetségeket keresni az Oszmán Birodalom elleni harc továbbfolytatásához. A Bécsben hátrahagyott Udvari Haditanács a lengyel királynak, III. (Wasa) Zsigmondnak 1594. november 11-én küldött levelet, amelyben beszámolt a komáromi védők helytállásáról, valamint arról, hogy Szinán nagyvezír menekülve vonult el a vár alól. Míg egy nappal később Pálffy Miklós írt vöröskői várából Jan Zamoyski lengyel kancellárnak levelet, amelyben beszámolt Komárom ostromáról. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Kriegsarchiv (= KA) Hofkriegsrat – Wien (= HKR – Wien) Protokolle (= Pr.) Registratur (= Reg.) Bd. 193. Fol.: 178r. No. 11.; Jedlicska Pál 1897: 524–526.

⁷ Habsburg lexikon: 93–95.

kérés ellenére sem kívánt főhadparancsnok lenni romló egészségi állapotát és tartományával szembeni kötelezettségét hozva fel indokul. Tette ezt mindannak ellenére, hogy a császár megígérte, hogy az egész hadügy irányítását átadja neki, s tájékoztatta a következő hadiév főbb paramétereiről is.⁸ Mátyás főherceg tehát, aki inkább politikus, mintsem katona volt, muszájból vállalta el a tisztséget, és ez meg is látszott teljesítményén.⁹ Már 1594. szeptember 19-én, tehát Győr ostroma idején II. Rudolf császár a németalföldi spanyol tartományokat kormányzó öccséhez, Ernő főherceghez¹⁰ fordult, hogy számára hadakozásban jártas személyeket küldjön, akiket mind a tisztségek betöltésére, mind haditanácsosként alkalmazni lehet. Az uralkodó meg is nevezte, kiket szeretne a Magyar Királyságba hozatni.¹¹

A Bécs védelme szempontjából kiemelkedő jelentőségű erődváros elvesztése után azonban némiképp felgyorsultak az események, a tárgyalások menete. Egyrészt Mátyás főherceg a pozsonyi táborban látta, milyen következményekkel járt Győr eleste. 1594. október 20-án az uralkodónak írt levelében arról számolt be, hogy a katonák, főként a magyarok úgy viselkednek, mint akiket fejbe vágta. Ráadásul az előző napon Christoph von Teuffenbach zu Mairhofennél, a felső-magyarországi főkapitány-nál¹² járt Rákóczi Zsigmond¹³, Illésházy István¹⁴ és Joó János¹⁵, ahol is előadták, hogy amennyiben az uralkodó nem tesz valamit, úgy meghódolnak az Oszmán Birodalomnak.¹⁶ Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy Wolfgang von Unverzaght¹⁷ 1594. október 30-án és 31-én is azzal a javaslattal fordult az Udvari Haditanácshoz, hogy a Mátyás főherceg vezetése alatt sebtében összegyűjtött hadak használják ki Szinán nagyvezír elvonulását a hadszíntérről, és támadják meg a szinte védtelen Győrt.¹⁸ Ez azonban nem valósulhatott meg, mivel a télre forduló időjárás megakadályozta a hadműveletek folytatását.¹⁹

⁸ ÖStA KA Hofkriesrat Akten (= HKRA) Prag. No. 1.

⁹ Rill, Gerhard 1999.

¹⁰ Habsburg lexikon 73–75.

¹¹ Hatvani 1859: 61.

¹² Pálffy Géza 1997a: 257–288. 272.

¹³ Életről lásd: Hangay Zoltán 1967; Trócsányi Zsolt 1979: 57–113.; Hangay Zoltán 1987.

¹⁴ Életről lásd: Károlyi Árpád 1883.; Ötvös Péter 1985.; Ötvös Péter 1991.; Péter Katalin 2008. 142–158.; Pálffy Géza 2009: 853–882.

¹⁵ Pálffy Géza 2002: 317–318.

¹⁶ ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA) 1594/10/9. A magyar főurak meghódolásáról lásd: Tóth Sándor László 2002.

¹⁷ Wolfgang von Unverzaght 1600 és 1605 között az Udvari Kamara elnöke volt. 1602-ben Ebenfurt és Regensburg bárója lett. 1605. május 31-én halt meg. Ötvös Péter 1992.

¹⁸ ÖStA KA HKR – Wien Pr. Expedit (= Exp.) Bd. 192. Fol.: 466r. No. 194.; ÖStA KA HKR – Wien Pr. Exp. Bd. 192. Fol.: 466r. No. 199.

¹⁹ Pecsevi 1916: 111–112.; Kjátib Cselebi 1916: 231. Az úgynevezett „kis jégkorszak”, amellyel a 14. és 19. század közötti gleccser-előrenyomulások időszakát jelölik, egyik leghidegebb időszaka a 16–17. század fordulójára esett. Az 1550-es évek közepének meleg, száraz nyarai a század végére egyre hűvösebbékké és csapadékosabbakká váltak. Az 1580-as évek közepén az alpesi gleccserek előrenyomultak, és ez a folyamat egészen a századfordulóig tartott. Ennek következtében az éves középhőmérséklet átlagosan 1,2–1,4 Celsius-szal lett alacsonyabb, mint korábban. Ez azt jelentette, hogy a telek egyre hidegebbé, zordabbá váltak, míg a meleg nyarakat a hűvösök váltották fel, amelyek ráadásul egyre csapadékosabbak is voltak. A klímaváltozás a Kárpát-medencét sem kerülte el. A 16. század közepétől kezdődő hideg időszak tetőpontja az 1595 és 1602 közötti évekre esett. Réthly Antal 1962. 102–117.; Rácz Lajos 1989: 129–147.; Ágoston Gábor – Oborni Teréz 2000: 86–88.; Rácz Lajos 2001: 56–62.; Behringer, Wolfgang 2010: 117–139.

Másrészt Győr elvesztését követően az uralkodó birodalmi, hadi- és titkos tanácsosokból álló bizottságot hívott életre, amelynek a fő feladatául azt szabta meg, hogy megállapítsák a kudarcok okait. Az 1594. november 12-én átadott jelentésükből kiderül, hogy egyebek mellett Mátyás főherceg számára nem állt rendelkezésre egy hadakozásban járatos helyettes, aki megfelelően segíthette volna munkáját, az ostrom és a csapatok irányítását. Egyedül csak az Udvari Haditanács elnöke, David Ungnad von Weißenwolf²⁰ segítette őt Esztergom ostromában és Győr alatt.²¹ Az udvarnak tehát meg kellett találni erre a posztra a megfelelő személyt. Mivel, ahogy Istvánffy írja munkájában „...midőn igen jó tudós, bölcs, gyakorlott hadakozó kapitányt arra szükségesnek lenni ítélné, mely nélkül, hogy ekkedig nem kevésbé szűkölködött legyen, megtapasztalja vala”.²²

A tárgyalások Madridban is tovább folytak ezzel párhuzamosan a megfelelő hadvezér személyéről. 1594. október 31-i levelében a Habsburg Monarchia madridi követe, Hans Khevenhüller frankenburgi gróf (1538–1606) jelentést tett arról, hogy II. Fülöp spanyol király udvarában már Firenzéből és Genovából értesültek Mátyás főherceg szeptember 8-i kudarcáról, a császári-királyi dunai armada pusztulásáról és Győr elestéről. II. Rudolf követe a továbbiakban arról számolt be, hogy a császár három személyt nevezett meg, akiket szívesen látna szolgálatában: Karl von Mansfeldet, egy bizonyos de la Mottét és Piero Malvezzi örgrófot.²³ Khevenhüller ekkor már előrehaladott tárgyalásokat folytatott róluk a spanyol királlyal, és kialakította véleményét a három jelöltről is. Eszerint de la Motte úr bár tapasztalt, ám már túl idős katona. Malvezzi esetében a követ megjegyezte, hogy többször is tárgyalt vele, amelyek alapján azt tapasztalta, hogy tudása nem hasonlítható össze a másik kettőével. Khevenhüller szerint tehát a legmegfelelőbb személy Mansfeld volna, akit már régről ismert.²⁴

Az udvar az alkalmas személyt, vagy írhatom azt is, hogy a főhadparancsnok-helyettesi tisztséget betölteni képes tudós, tapasztalt és rátermett katonát végül a madridi követ ajánlására is Karl von Mansfeld grófban találta meg, akit Istvánffy a következő módon jellemzett: „...igen serény, s ifjúságától fogvást hadban sokat forgott vitéz ember, az belgiomi hadban az spanyol király vízierejének főtisztviselője, és sok nagy jeles dolgokat mind földön, tengeren viselt vala”.²⁵ Még a dicsérő jelzőkkel – főleg a német nemzet tagjaival szemben – igen fukarul bánó Illésházy István is megjegyezte róla, hogy „ez igen tudós és bölcs, s fő hadakozó ember vala, Olasz-, Német-, Flandria országokban szerencsésen sokat hadakozott vala”.²⁶ Érdemes tehát röviden áttekin-

²⁰ David Ungnad von Weißenwolf (1525 – 1600. december 22.) 1573 és 1578 között a Habsburg Monarchia orátora volt Isztambulban, majd 1584 és 1599 között az Udvari Haditanács elnökeként szolgált a császárt. Ungnad David 1986.

²¹ Hausmann, Friedrich 1983: 196.

²² Istvánffy 2009: 195.

²³ Előbbi neve már II. Rudolf szeptember 19-i levelében felmerült. Sajnos egyelőre egyik személyről sem tudok pontosabb információkkal szolgálni.

²⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Diplomatie und Außenpolitik vor 1848 Staatenabteilung Außerdeutsche Staaten Spanien Hofkorrespondenz Karton No.12. Fasc. 1. 1590–1595. Die geheime Korrespondenz des Kaiserlichen Botschafters am Königlich Spanischen Hof in Madrid Hans Khevenhülle, Graf von Frankenburg. Fol. 207r-208r.; Hans Khevenhüller 1971. 219.; Lehner, Tatjana 2007: 370–371.

²⁵ Istvánffy 2009: 195.

²⁶ Illésházy 1863: 21.

teni Karl von Mansfeld életének korábbi szakaszát. Atyja, I. Peter Ernst von Mansfeld (1517–1604), a család úgynevezett friedeburgi vagy németalföldi ágának megalapítója már 18 évesen (1535-ben) V. Károly szolgálatába állt, és részt vett Tunisz ostromában. Egy rövid kitérőtől eltekintve, amikor IX. Károly francia király (1560–1574) oldalán harcolt, élete végéig, egészen 1604-ig a Habsburg-család szolgálatában maradt. A kiváló katona számára a kormányzati munka sem volt ismeretlen, hiszen V. Károly (1519–1556) a Luxemburgi Hercegség kormányzójává tette 1545-ben. Egy rövid ideig, 1592 és 1594 között pedig a németalföldi tartományok ideiglenes vezetésével is megbízta a spanyol király. Szolgálatai elismeréseként az Aranygyapjas rend lovagjává ütötték már 1545-ben, és 1594-ben II. Rudolf Karl von Mansfelddel együtt birodalmi hercegi rangra emelte.²⁷ I. Ernst Peter 1546-ban született második fia örökölte atyja katonai és államférfiúi tehetségét. Karl von Mansfeld alig húsz esztendősen már apja személyes lovasságában (*bande d’ordonnance*) *Leutnant*ként szolgált, és részt vett a kibontakozó németalföldi szabadságharc elleni harcokban. Állítólag már ekkor tanújelét adta kivételes katonai tudásának, amivel kivívta Alba hercegének és más spanyol nemeseknek az utálatát és irigységét. Így egy évi szolgálat után, 1567-ben távozott Németalföldről, és bár atyja ellenezte, IX. Károly, majd III. Henrik francia királyok (1574–1589) zsoldjába szegődött, ahol már nemcsak a hadakozásban való jártasságát, hanem államférfiúi képességeit is megcsillogtathatta. A Francia Királyságban eltöltött tíz esztendő után Karl von Mansfeld ismét visszatért Németalföldre, hogy a spanyol király oldalán újra részt vegyen az itteni harcokban. A Magyar Királyság várháborúihoz hasonlóan ezen a területen is a hadjáratok célja egy-egy stratégiai fontosságú város vagy erőd megszerzése volt.²⁸ Mansfeld több ostromban is részt vett, hatalmas tudást és tapasztalatot gyűjtve a kor ostromtechnikájáról.²⁹ Ennek köszönhetően 1586-ban egyrészt a Nuys várát ostromló sereg tüzéségének parancsnokaként találkozunk vele, másrészt egy külön seregtest vezetésével bízták meg. Három esztendővel később (1589-ben) pedig rátermettsége elismeréseként II. Fülöp spanyol király a németalföldi tengerek tábornokává és tengernagyává nevezte ki, és a brabanti sereg vezetésével bízta meg.³⁰

Mansfeld azonban nem érkezett egyedül a magyarországi hadszíntérre. A már említett Khevenhüller által október 31-i dátummal papírra vetett levélben a madridi követ említést tett némely tapasztalt hadvezér azon ajánlatáról is, miszerint az Oszmán Birodalom elleni harcban a német és a magyar katonaság mellett vallonokat is

²⁷ Allgemeine Deutsche Biographie: 583–586.; Hoffmann, Christian Gottfried 1718.; Massarette, Joseph 1925.; Seidel, Renate 1998: 250–326.

²⁸ Kelenik József 1990: 87.

²⁹ A korszak várépítészetről és ostromtechnikájáról lásd: Duffy, Christopher 1994.

³⁰ ADB Bd. 20: 590–593.; Seidel 1998: 326–341.

alkalmazni kellene.³¹ 1594 őszén³² 12 zászló kürasszír és 13 kompánia lovas lövész, valamint 6000 gyalogos (egy 2000 és egy 4000 fős ezredre bontva) felfogadását ajánlotta fel az udvarnak.³³ Alexander von Velin 1595. január 25-i dátummal ellátott jelentése szerint a magát a németalföldi harcokban a spanyol király szolgálatában kitüntetett hadvezér – a vele folytatott megbeszélés alkalmával – 4000 vallon (2000 gyalogos, 1000 vértés és 1000 lovas lövész) zsoldba fogadását javasolta.³⁴ Végül a magyar hadszíntérre 2000 vértés és lovas lövész, valamint 2500 gyalogos érkezett Flandriából.³⁵ Mansfeld a felfogadott katonaság mellett saját családtagjait és ismerőseit is magával hozta a Habsburg Monarchiába, és igyekezett pozíciókhoz juttatni őket. Valószínűleg a bécsi Udvari Kamara tanácsosainak 1595. év elején összeállított szakvéleménye is ezért foglalkozott a gyalogezredek és a lovas egységek élére kinevezett személyekkel. Szerintük az uralkodó a külföldi, a francia és a németalföldi háborút megjárt hadivállalkozók helyett saját királyságainak és tartományainak nemeseit kellene, hogy megbízza a katonák toborzásával és vezényletével. Érvelésük szerint az előbbieket csak saját érdekeiket nézik, hiszen már hozzászórtak és járatosak a különböző visszaélésekben és a plusz járandóságok kicsikarásában, ezzel szemben az utóbbiak az uralkodó hűbéresei, és szolgálataikért cserébe kevesebb pénzzel is beérnék.³⁶ Vizsgáljuk meg tehát, hogy a kiválasztott három személy igazolta vagy cáfolta-e a bécsi Udvari Kamara tanácsosainak véleményét!

A mostohatestvér, Peter Ernst II. von Mansfeld (1580–1626)

A Mansfeld családból azonban nem Karl volt az egyetlen, aki részt vett a tizenöt éves háborúban, hiszen apja gondjaira bízta mostohaöccsét, az alig tizenöt esztendő

³¹ HHStA Diplomatie und Außenpolitik vor 1848 Staatenabteilung Außerdeutsche Staaten Spanien Hofkorrespondenz Karton No.12. Fasc. 1. 1590–1595. Die geheime Korrespondenz des Kaiserlichen Botschafters am Königlich Spanischen Hof in Madrid Hans Khevenhülle, Graf von Frankenburg. Fol. 208r.; Lehner 2007: 371.

³² Karl von Mansfeld 1594 őszén 12 zászló kürasszír és 13 kompánia lovas lövész, valamint 6000 gyalogos (egy 2000 és egy 4000 fős egységre bontva) felfogadását ajánlotta fel az udvarnak. Alexander von Verlin 1595. január 25-i dátummal ellátott jelentése szerint Mansfeld – a vele folytatott megbeszélés alkalmával – 4000 vallon (2000 gyalogos, 1000 vértés és 1000 lovas lövész) zsoldba fogadását javasolta. Végül a magyar hadszíntérre 2000 vértés és lovas lövész, valamint 2500 gyalogos érkezett Flandriából. ÖStA KA AFA 1595/4/3b. ÖStA KA AFA 1595/4/3c.; HHStA Hungarica Allgemeine Akten (AA) 1595 Diarium Bellicum N(icolaus) G(ablmann) Fasc. 128. Fol. 318r., 320v.-321r.; Ortelius 1602: 75.

³³ Mansfeld már csak a szükséges toborzópátenszerekre várt az adott egységek felfogadásához. ÖStA KA AFA 1595/4/3b. Heischmann, Eugen 1925: 205.

³⁴ ÖStA KA AFA 1595/4/3c.

³⁵ HHStA Hungarica AA 1595 Diarium Bellicum N(icolaus) G(ablmann) Fasc. 128. Fol. 318r., 320v.-321r.; Ortelius 1602: 75.

³⁶ ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1 b.

II. Peter Ernstet, hogy mellette tanulja meg a hadimesterség fortélyait.³⁷ A harmincéves háború híres-hírhedt hadvezére mostohabátyja halála után (1595. augusztus 14.) nem tért vissza Németalföldre, hanem valószínűsíthetően Mátyás főherceg bécsi udvarában maradt. 1600-ig nincs is információnk a tevékenységéről. Valószínűleg ekkor Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege,³⁸ főhadparancsnok-helyettes kinevezte Peter Ernstet egyik lotaringiai kürasszír kompániájának az élére.³⁹ Első nyoma ténykedéseinek az, hogy 1601. január 26-án Peter Ernstet figyelmeztette az Udvari Haditanács, hogy a fraknoi uradalomban téli szállásra vezényelt lovasai ellen az ottani *Rentmeister* panasszal élt, így az általuk okozott károkat térítsék meg.⁴⁰ Joggal feltételezhető tehát, hogy Mansfeld részt vett már 1600-ban a Kanizsa felmentésére indított hadműveletben, valamint a következő évben Székesfehérvár ostromában és a sárréti csatában is. Utóbbira vonatkozóan ezt azzal tudjuk alátámasztani, hogy 1601. június 30-án az Udvari Haditanácstól kérte az ellene folyó eljárás elhalasztását egészen a hadjárat végéig.⁴¹

Mercoeur 1602. februári halálát követően megmaradt lovasait Philipp Otto Graf zu Salm, Wild- und Rheingraf parancsnoksága alá helyezték, akit ezen felül megbíztak további háromszáz kürasszír felfogadásával is.⁴² Mansfeldnek azonban nem akaródzott az új *Obrist* alatt szolgálni, ezért 1602. május 20-án kérte egyrészt kompániájának az elválasztását a többi egységtől, másrészt kifejezte abbéli óháját is, hogy lovasaival közvetlen a *General Obrist-Feldmarschall* alá rendeljék. Azaz azt kívánta, hogy kompániáját a Hermann Christoph von Russworm⁴³ munkáját segítő *Rehfah-né*vá, azaz a mindenkori *General Obrist-Feldmarschall* feladatainak sikeres ellátásához és az esetleges zsoldos lázadások elfojtásához szükséges lovassággá tegyék. A protokollbejegyzés mellé röviden megfogalmazott válaszból kiderül, hogy a haditanácsosok a gróf türelmét kérik mindaddig, amíg az uralkodó nem dönt a kompánia sorsáról.⁴⁴ II. Rudolf határozatáról sajnos további információ nem áll rendelkezésre, ám az bizonyos, hogy Peter Ernst is ott volt az 1602 őszén Budát ostromló császári-királyi seregben.⁴⁵ A mindig jól értesült Istvánffy Miklós úgy tudta, hogy az őrség november 2-i sikeres kitörése alkalmával halálos sebet kapott a sáncok védelmében.

³⁷ Peter Ernst II. von Mansfeld édesanyjáról kevés ismerettel rendelkezünk. A ma elfogadott álláspont szerint Anna Bentzerattal az akkor 62 éves luxemburgi kormányzó feltételezések szerint 1579-ben lépett frigyre. A hölgy valószínűsíthetően Luxemburg városában élt, ám nem tudjuk biztosan, hogy a kismesség vagy esetleg a polgárság soraiból származott-e. A frigyből három gyermek született, akik közül az első a valószínűleg 1580-ban világra jött ifjabbik Peter Ernst volt. Ludwig Ferdinand Niemann azonban a 19. század első felében megjelent művében egy másik származási lehetőséget is megemlített. Egyes híresztelések szerint ugyanis az ifjú édesanyja egy cigány táncosnő volt, aki az Ivroy mellett állomásozó spanyol katonák táborában varázslatos táncával valóssággal megbabonázta a 62 éves kormányzót, majd pedig apródruhába öltöztetve kísérté el a hadjáratba. Niemann, Ludwig Ferdinand 1834: 187–189.; Krüssmann, Walter 2010: 30–31., 39.

³⁸ Életútjáról lásd: Fethrentheil-Gruppenberg László 1937: 205–234.; Sahin-Tóth Péter 2004: passim.

³⁹ Mercoeur herceg lovasságáról lásd: ÖStA KA AFA 655/1600.; Heischmann 1925: 255.; Kelenik 1991: 112. Mansfeld megbízatására lásd: ÖStA KA HKR-Wien Pr. Expedit (=Exp.) Bd. 208. Fol.: 596r.

⁴⁰ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 207. Fol.: 339r. No. 116.

⁴¹ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.

⁴² ÖStA KA Best. 713/1602.; Heischmann 1925: 255.

⁴³ Janko, Wilhelm Edlen von 1869: 30–53, 181–210.; Stauffer, Albrecht 1884.

⁴⁴ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 612v.

⁴⁵ Buda ostromáról lásd: Veress Endre 1910: 52–79.; Sugár István 1979: 146–156.; Tóth 2000: 351–356.

A magyar történetíró azonban nem csak ebben téved vele kapcsolatban, hiszen Peter Ernstet Karlra „keresztelte át”, majd mondatát a következőképpen folytatta: „annak a híres-neves Károly kapitánynak fattyú fia, kit az török ellenségen Esztergom alatt nyert győzedelme után megbetegedvén, Komáromban megholtnak mondánk lenni.”⁴⁶ Mostohaöcsből tehát fattyú gyermekké léptette elő az ifjút.

Mansfeld azonban nem halt meg Buda 1602. évi ostromában, sőt a következő esztendőben egy bizalmi tisztséget bíztak rá. Renate Seidel és Walter Krüssmann is azon a véleményen van, hogy ekkor Mátyás főherceg az úgynevezett udvari zászló (*Hoffahne*) vezetésével bízta meg II. Peter Ernstet, amely 500 német lovasból állt volna.⁴⁷ A valóságban azonban nem ez történt. Az ifjú ugyanis annak a tisztségnek a betöltésére kapott megbízást, amelyre már az elmúlt évben igényt tartott, azaz Russworm *Rehfahn*éjának kapitányává nevezték ki.⁴⁸ Az Udvari Haditanács által 1603. június 5-én kiállított *Bestallung* szerint kétszáz német lovas lövést kellett felfogadnia három hónapra. A megfelelő lóval, fegyverzettel és ruházattal ellátott katonák málhájának a szállítására minden tizenkét lovas után egy szekeret is fel kellett fogadnia. Az irat természetesen meghatározta a zászlók alá állók havi zsoldját is. Eszerint Mansfeldet mint kapitányt egy hónapra 300 forint illette meg, és további tizenöt forint lovasonként, ha időben megjelenik a kijelölt mustrán.⁴⁹ Július végén meg is történt a mustra, amiről július 30-án küldtek beszámolót az uralkodónak.⁵⁰ Újra joggal feltételezhető, hogy Mansfeld ismét részt vett a hadjáratban, és harcolt a Buda alatti összecsapásokban és Hatvan ostrománál is, bár az ottani szerepléséről, hadi tetteiről további információk egyelőre nem állnak rendelkezésre.⁵¹

A hadjárat után azonban az ifjú elhagyta II. Rudolf szolgálatát, és viharos gyorsasággal visszautazott Németalföldre. A távozásának okaként mind Renate Seidel, mind pedig Walter Krüssmann az *Acta Mansfeldica* névtelen szerzője által közölt történetet fogadta el. Eszerint a korhely ifjú az úgynevezett Picquett kártyajáték rabjává vált. Sokat játszott, és sokat is veszített, és a kártyaadósságot csak kölcsönből tudta fedezni. A kötelezvényen azonban elváltottatta az aláírását, és később azt állította, hogy ez nem tőle származik. A névtelen szerző szerint a sértett egy párbajban, amelyet egyébként szigorúan tiltottak, elégtételt vett rajta, és életét is csak annak az árán hagyta meg, ha visszavonja állítását, miszerint a hitelező hamísította alá a nevét a papírra.⁵² Krüssmann monográfiájában azonban megjegyezte, hogy bár az *Acta Mansfeldica*-ban állítottaknak valóban lehetett valóságmagja, ám a névtelen szerző, aki Mansfeldet mindenképpen a lehető legrosszabb színben kívánta feltüntetni, az eseményeket némiképpen ki is színezte, és a saját, illetve megbízói szája íze szerint adta elő.⁵³

⁴⁶ Istvánffy 2009: 401.

⁴⁷ Seidel 1998: 360.; Krüssmann 2010: 44.

⁴⁸ ÖStA KA Bestallungen (Best.) 740/1603.; ÖStA KA Best. 741/1603.

⁴⁹ ÖStA KA Best. 740/1603.; ÖStA KA Best. 741/1603.

⁵⁰ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 211. Fol.: 20r. No. 141.

⁵¹ Buda és Hatvan 1603. évi ostromáról lásd: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez*. Közrebocsátja: id. gr. Zichy Edmund. Budapest, 1876, II. kötet 82–103.; Csorba 1979: 157–165.; Tóth 2000: 356–365.; Istvánffy 2009: 413–417.

⁵² *Acta Mansfeldica*: 6–7.; Seidel 1998: 360.; Krüssmann 2010: 45.

⁵³ Krüssmann 2010: 45.

A történet magva azonban meglehetősen hihetőnek tűnik már csak azért is, mert bár az *Artikelbriefek* és a *Reiterbestallungok* különböző pontjai tiltották a verekedést, a párbajokat, a szerencsejátékokat, az iszákosságot és a kéjnök tartását, ám mindezek hozzátartoztak a kora újkori hadseregek mindennapjaihoz.⁵⁴ Mansfeldnek tehát igen sok és nehéz kihívással kellett szembenéznie, ha meg akarta őrizni erkölcsösségét. A fennmaradt protokollum bejegyzések, ha nem is teszik lehetővé annak kiderítését, hogy az Acta Mansfeldicában lejegyzettek valóban hitelesek lennének, ám elég szemléletes képet adnak az ifjú viselt dolgairól, személyiségének árnyoldalairól.

Mint ahogyan már említettem, 1601-ben eljárás folyt ellene. Január 28-án a Ho-fexpedition emlékeztette Mercoeur herceget arra, hogy Mansfeld egy katonát megölt. Mint *Obrist*jának és így az egységen belül a legfőbb bírói hatalom birtokosának,⁵⁵ neki kellett volna eljárnia az ügyben.⁵⁶ A következő napon maga az ifjú fordult kérelemmel az Udvari Haditanácshoz, miszerint az eljárást ellene függesszék fel három hónapra.⁵⁷ Június 30-án pedig már a hadjárat végéig kérte ügye vizsgálatának az elhalasztását.⁵⁸ Sajnos nem áll rendelkezésünkre több anyag a gyilkossággal kapcsolatban, de az biztos, hogy a herceg és Russworm támogatásával szépen-lassan feladásba merült az egész.

Ahogy korábban írtam, Mercoeur halála után nem sokkal Mansfeld azzal az igénnyel állt elő, hogy közvetlenül a *General Obrist-Feldmarschall* parancsnoksága alá rendeljék kompániáját. Ez sem volt véletlen, hiszen újra viharfelhők gyülekeztek felette. 1602. január 10-én ugyanis volt *Leutnant*ja, egy bizonyos Jean du Loup megvádolta azzal, hogy zsoldját visszatartotta. Nem csekély összegről volt szó, hiszen összesen 791 tallér miatt tört ki a viszály az egykori beosztott és parancsnoka között, amiért a sértett fél azt követelte, hogy a Mansfeldnek járó 1000 forint kifizetését tiltsa le az Udvari Kamara. Az Udvari Haditanács Arnold Helio mustramestert rendelte ki az ügy kivizsgálására, amelynek a végkifejlete szintén ismeretlen egyelőre.⁵⁹ Annyi bizonyos, hogy Loup június 4-én kérte átvételét Hans Reinhard von Schönberg vallón gyalogezredébe, mivel addig nem kapott pénzt, és katonai szolgálatban sem állt akkor.⁶⁰ Peter Ernst pedig még tizenhat nappal később is kénytelen volt mentetetni magát a történetek miatt az Udvari Haditanácsnál.⁶¹ Talán nem állok messze a valóságtól, ha azt feltételezem, hogy ismét Russworm hathatós támogatásának és családjá hírnevének köszönhető az ifjú, hogy nagyobb büntetés nélkül megúszta az esetet. Sőt, mint ahogyan már említettem, „felfelé bukott”. Talán az sem meglepő, ha mind a gyilkosság, mind pedig a zsold elsikkasztása mögött szerencsejátékkal kapcsolatos ügyeket, adósságokat feltételezünk.

⁵⁴ Az *Artikelbriefek*ről és *Reiterbestallungok*ról lásd: Janko, Wilhelm 1871: 173–212.

⁵⁵ Magyarul erről lásd: Pálffy Géza 1995: 30–31.

⁵⁶ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 431r. No. 124.

⁵⁷ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 431v. No. 129.

⁵⁸ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.

⁵⁹ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.; ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 569r.; ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 596r.

⁶⁰ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 631r.

⁶¹ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 638r.

Ezek után 1603 végén vagy 1604 elején az ifjú tényleg viharos gyorsasággal hagyta el a magyarországi hadszínteret. Legalábbis erre enged következtetni az, hogy az Udvari Haditanács 1604. február 22-én azt parancsolta karcsai Somogyi Farkas győri magyar főkapitány-helyettesnek,⁶² hogy Peter Ernst Győrben hátrahagyott dolgait továbbí parancsig senkinek se adja ki.⁶³ Az ifjú Mansfeld távozásának az okait tehát még mindig csak találgathatjuk. A magam részéről azonban Krüssmann felvetésével értek egyet, aki szerint nem is biztos, hogy a Németalföldre való visszatérés és a különböző afférai között van összefüggés.⁶⁴ Bár kétségtávol izgalmas lenne újabb és újabb hipotéziseket felállítani, ám ezek – források hiányában – üres feltételezések maradnának.

Egy megbízható katonatárs, Adolf von Schwarzenberg

„Midőn ezek cselekedtetnének, az franciák, kik közül még nyolcszázan a véghelyben [ti – Pápa] hagyattanak vala, megvirradván az nap, mely huszonhetedike vala Szent Jakab havának [ti – július], az mieink sáncaira, melyekben lövészszámok helyeztetek vala, hogy rárohanjanak, elvégezzék. S kimentvén az kapun, mely Tüzesnek hívatatik vala, elég nagy számosan az mieinkkel nagy keményképpen harcolának. Melynek hevenyűségébe, s mindkét részről nem kevesen elhullván, Swarczemburg, semmi fegyver [ti – páncél] nem lévén rajta, sem sisak fejébe, az övéinek segítségére odaszágulda, és midőn ökök kérni s inteni kezdette volna, hogy az pártosok s atyjok gyilkosi s midőn isteni s emberi törvénynek istentelen megvetői ellen erősen vínnának, hirtelenséggel fejbe taláztatván egy golyóbissal, az lóról leesék, és az ő felejitől halva elvitetteték.”⁶⁵ Így örökölte meg Istvánffy Miklós történeti munkájában a lázadó pápai vallon és francia zsoldosok elleni harcot irányító gróf Adolf von Schwarzenberg 1600. július 29-i halálát.⁶⁶ Személyében a császári-királyi hadvezetés egyik legkiválóbb és legtapasztaltabb, „Mansfeld oskolájából való” hadvezérét veszítette el. Schwarzenberg ugyanis 1595 júliusa és 1600 júliusa között igen jelentős karriert futott be a Habsburg Monarchiában.

A báró Schwarzenberg család frank ágából származott Adolf 1551-ben született a Gummersbach melletti Gimborn kastélyban. Atyja, Wilhelm II. von Schwarzenberg először a kölni választófejedelem, majd annak halála után a spanyol király szolgálatába szegődött, és 1557-ben vesztette életét a francia király csapataival vívott saint-quentini csatában. Árván maradt egyetlen fia az ő nyomdokain haladva szintén a katonai pályát választotta. 1572-ben már Alba hercegének (Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, 1507–1582) Mons városát ostromló seregében találjuk. Az elkövetkezendő huszonkét esztendőben Nyugat-Európa különböző hadszínterein fordult meg. 1583-

⁶² Pálffy 1997: 277.

⁶³ ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 213. Fol.: 130r. No. 52.

⁶⁴ Krüssmann 2010: 45.

⁶⁵ Istvánffy 2009: 343–344.

⁶⁶ A pápai vallon és francia zsoldos lázadásáról részletesen lásd: Finkel, Caroline 1992: 451–471.; Pálffy Géza 2005: 45.; Sahin-Tóth Péter 2006: 299–363.

ban részt vett a kölni választófejedelemségért folytatott háborúban, majd szolgálta (nemcsak katonaként, hanem kormányzatának fontos tagjaként is) a kölni kanonok, később liège-i (akkor Lüttich) püspök, majd kölni választófejedelem-érsek wittelsbachi Ernő herceget (1583–1612). 1587-ben a spanyol király, németalföldi helytartó, Alessandro Farnese páрмаi herceg (1545–1592) III. Henrik francia királyhoz küldött segélyhadában találjuk mint egy kürasszírcsapat *Obristja*. Három évvel később pedig megbízást kapott arra, hogy egy gyalogezredet felfogadjon, és a felkelt németalföldi tartományok ellen vezessen. 1592-ben újra párma hercegének Rouen fölmentésére igyekvő seregében találjuk mint 800 német lovas parancsnoka.⁶⁷

Schwarzenberg azonban nem a Nyugat-Európában a protestáns felekezetűekkel vívott harcokban, hanem az Oszmán Birodalom ellen vívott úgynevezett tizenöt éves háborúban szerzett magának nevet. Mansfeld ugyanis parancsnoksága alatt kipróbált és rátermett katonákat hozott magával a magyarországi hadszíntérre. Közéjük tartozott Schwarzenberg is, akinek a magyarországi főhadparancsnok-helyettes kijárta az Udvari Haditanácsnál, hogy 1000 kürasszír és 1000 lovas lövész felfogadásával bízzák meg.⁶⁸ Bár a *Bestallungot* a báró csak 1595. június 17-i dátummal kapta meg,⁶⁹ ám a mindig jól értesült Ortelius már 1595 februárjához azt jegyezte fel, hogy a megbízatást ő kapja meg, míg az azévi hadjárat főhadparancsnok-helyettese saját parancsnoksága alatt 2000 gyalogost akart felfogadni Németalföldről. Emellett újabb 1000–1000 gyalogost pedig unokaöccse, Karl Herr von Chalogny,⁷⁰ valamint Hermann Christoph von Russworm parancsnoksága alá kívánt rendeltetni.⁷¹ A katonák már kora tavasszal a Kölni Választófejedelemség területén gyülekeztek.

A vezetése alatt lévő lovasság azonban egy hónappal az ostrom megkezdését követően, csak 1595 júliusának végén érkezett meg Esztergom alá. Schwarzenberg lovasaira azonban még egy hónapot kellett várni. Állítólag július 15-én Bécsben maga Mátyás főherceg mustrálta meg őket,⁷² majd július 31-én érkeztek meg Esztergom alá, amiről Istvánffy a következőket jegyezte le: „alkalmatosan kétezer belgiomi lovasok, kiket immár régen nagy kívánsággal vár vala, az táborba jövének, kiknek érkezésével megvidámíttatván, hogy lassúbb járással újabb-újabb lovakot s erőt hoztanak volna, kétségtelen reménségét nagy jeles győzedelemnek elméjében fogadá, és mind öregb s apróbb, a táborba lévő lövészerszámokat és puskákat, örömmek jelenségéért, nagy zengéssel s ropogással kilőttete.”⁷³ Érkezésüknek tehát nagyon örültek a táborban, mivel ekkor már Szinánpaszáda Mehmed magyarországi szerdár serege az ostromlók közelében táborozott, és minden eszközzel igyekezett megsegíteni a várórséget. A vallon lovasság és vezetőjük pedig derekasan kivette a részét a további küzdelmekből,

⁶⁷ Stramberg, Christian von 1857: 472–473.; Schwarzenberg, Karl 1963: 104–108.; Pálffy Géza – Perger, Richard 1998: 244–245.

⁶⁸ HHStA Hungarica AA Fasc. 128. Fol. 318r.; Ortelius 2002: 75r.

⁶⁹ ÖStA Hoffinanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (HKA) Gedenkbücher, Ungarische Reihe 1595–1596 No. 407.139v-156v.; Pálffy–Perger 1998: 245.

⁷⁰ Seidel 1998: 351.

⁷¹ Ortelius 2002: 75r.

⁷² Manßfeldische Historia, oder Particular Erzehlung alles was Fürst Carol vom Manßfeldt in Ungern außgericht... Nürnberg, 1595: 10.

⁷³ Istvánffy 2009: 203.; Lásd még: Mansfeldische Histori, Schlacht vnd herzliche Victoria in Ungern...s.l., 1595: 15r.; Ortelius 2002: 86r.

hiszen döntő szerepet játszottak az augusztus 2-i, 4-i, 27-i és a szeptember 4-i összecsapásban is. Schwarzenberg pedig részt vett a Víziváros elleni sikeres rohamban, Mansfeld halálát követően pedig a vallon csapatok felett parancsnokló tisztté lépett elő.⁷⁴ Maga II. Rudolf is olyan jó véleménnyel volt róla, hogy szeptember 26-i levélében őt vagy Paolo Sforzát⁷⁵, a pápai segélyhadakat vezető Don Giovanni Aldobrandini helyettesét ajánlotta a megüresedett főhadparancsnok-helyettesi tisztség betöltésére.⁷⁶

Ha ezt a magas tisztséget nem is kapta meg, de a következő évben az uralkodó kinevezte császári tanácsosnak és a Miksa főherceg vezette mezei hadakhoz *Obrist-Feldmarschall*nak. E tisztség viselője felelős volt az összegyűlt csapatok stratégiai és taktikai műveleteinek kidolgozásáért és gyakorlati végrehajtásáért, azaz egyfajta vezérkari főnökként funkcionált. Tisztségének megfelelően hallatta véleményét az az-évi hadjárat céljáról. Ennek megfelelően a párkányi haditanácskozások során sikerült meggyőznie Miksa főherceget (1558–1618) arról, hogy a császári-királyi fősereg nem a Győr környéki várak, hanem Hatvan, majd Szolnok ellen vonuljon. Előbbi erősséget 19 napi ostrom után, szeptember 3-án sikerült is elfoglalni, ám a szultáni fősereg közeledte miatt a fontos tiszai átkelőhelyet védő palánkvárat már nem támadták meg. A császár-királyi fősereg visszavonult Vádra, majd onnan az Ipoly és a Sajó folyók vonalát követve Mezőkereszteshez vonult.⁷⁷ A tizenöt éves háború legnagyobb csatájában (1596. október 22–26.) a keresztény sereg végül vereséget szenvedett, amiért Schwarzenberget is nagy felelősség terhelte.⁷⁸

1597-ben távol került a mezei hadak irányításától, ám ez nem jelentette mellőzöttségét: az Udvari Haditanács más posztion számított szakértelmére, jelesül áprilisban Bécs megerősítését és védelmét bízták rá. Mind Prágában, mind Bécsben ugyanis attól tartottak, hogy ebben az évben is a szultán személyesen vonul a város ellen. A regensburgi birodalmi gyűlésen 1597. december 20-án előadott császári előterjesztés ezzel a félelemmel összefüggésben az immáron végvidékké vált Bécs védműveinek építésére és karbantartására is külön segílyt kért.⁷⁹ Még ugyanezen év májusában az uralkodó udvari haditanácsossá is kinevezte.⁸⁰

Az 1597. évi hadjárat felemás eredményeivel szemben az 1598. év vitathatatlanul jelentős sikereket hozott a császári-királyi hadsereg számára, amelyben nagy szerepet vállalt Schwarzenberg, immáron újra mint *Obrist-Feldmarschall*.⁸¹ Ő és Pálffy Miklós vezetésével március 28-ról 29-re virradó éjjel egy vallonokból, franciákból, németekből és magyarokból álló válogatott csapat két, a bécsi hadiszertárból magukkal hozott petárda segítségével berobbantotta Győr Fehérvári kapuját, majd a várba benyomulva a meglepett őrséget részben levágták, részben fogságba ejtették. A kedvezőtlen időjá-

⁷⁴ Manßfeldische Historia 1595: 12–13.; Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Codex (Cod.) 8968. 712r-714r.; Hatvani 1859: 82–83.; Ortelius 2002: 92r-93r.; Istvánffy 2009: 203–209.

⁷⁵ Sforzával kapcsolatban lásd: Banfi, Florio 1939: 1–33. 7., 8., 9., 17., 29.

⁷⁶ ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 194. Fol.: 15v. No. 108.

⁷⁷ Tóth 2000: 192–199.

⁷⁸ Tóth 2000: 203–262.; Kelenik József 2003: 111–129. 127.

⁷⁹ HHStA Mainzer Erzkanzler Archiv Reichstagakten Fasc. 95.a Fol. 84r-v.; Hummelberger, Walter–Peball, Kurt 1974: 34–42.

⁸⁰ Die Wiener Stadtguardia: 181.; Schwarzenberg 1963: 105.; Pálffy–Perger 1998: 245–246.

⁸¹ Kinevezéséről lásd: ÖStA KA Best. 597/1598.; ÖStA KA AFA 1598/7/4.; Schwarzenberg 1963: 106.; Pálffy–Perger 1998: 246.

rás miatt a hadjárat folytatására csak július végén–augusztus közepén került sor. Ekkor csapatai a még oszmán kézen maradt egykori győri végvidék várait, Tatát, Gesztet, Vitányt, Csókakőt, Palotát és Veszprémet foglalták vissza.⁸²

A hadszíntéren elért sikereiért újabb jelentős kitüntetésekben részesült az uralkodótól. A császárváros védelme szempontjából kiemelkedő jelentőségű erődváros parancsnokságát hosszú egyeztetést követően 1598 augusztusában ő nyerte el. Ez egyrészt azt jelentette, hogy első ízben fordult elő, hogy nem az alsó-ausztriai rendek közül került ki a győri végvidéki főkapitány. Másrészt 1599. júliusi lemondásáig egyszerre volt a bécsi helyőrség és a Bécs közvetlen védelmét ellátó Győr parancsnoka.⁸³ Bár 1598. év késő őszén Buda ostroma már kudarccal végződött,⁸⁴ elmúlt évi sikerei miatt 1599. június 5-én II. Rudolf Prágában lovaggá ütötte, felvételt nyert a *Reichsgrafstand*-ba, azaz birodalmi gróf lett, valamint újra ő tölthette be az *Obrist-Feldmarschall* tisztséget, sőt emellett ideiglenesen kinevezték főhadparancsnok-helyettesnek is.⁸⁵

1600 júniusában újra tárgyalások indultak az Udvari Haditanács és Schwarzenberg között, hogy erre az évre is *Obrist-Feldmarschall*-á nevezzék ki. A felek közel álltak már a megegyezéshez, amikor a Pápán a zsoldhiány miatt fellázadt vallon és francia katonák ellen küldték a Győrben található csekély erővel. A várat védők egyik kitörése alkalmával kapott halálos sebet. II. Rudolf síremléket állíttatott számára az Augustinerkerkében, ahová 1600. december 6-án temették el.⁸⁶

Egy másik megbízható katonatárs, Jean T'Serclaes de Tilly

A „Mansfeld oskolájából való” másik jelentős katona, aki később a harmincéves háborúban tett igazán szert hírnévre Jean T'Serclaes de Tilly. Valószínűleg 1559 februárjában született a brabanti grófságban található Tilly kastélyban. Atyja, Martin T'Serclaes de Tilly a szomszédos namuri grófság sénéchalja volt. Az ifjú tanulmányait Jakob testvérével együtt Kölnben végezte, majd 17 évesen (1576-ban) önkéntesként (*Aufwärter*) belépett a Don Juan d'Austria herceg (1547–1578) vezette németalföldi spanyol hadseregbe. Hasonlóan Schwarzenberghez 1583-ban részt vett a kölni választófejedelemségért vívott háborúban. Ekkor Philipp Oktavian von Mansfeld (1564–1591)⁸⁷ ajánlására zászlósként (*Fähnrich*) szolgált Hermann von Lynden (1547–1603) gyalogezredének testőrkompániájában. Egészen 1587-ig maradt alacsonyabb katonai rangokban II. Fülöp németalföldi spanyol hadseregének szolgálatában, ám ekkor a nagyobb karrierlehetőség miatt a francia vallásháborúban a Katolikus Ligát vezető

⁸² Veress D. Csaba 1983: 146–147.; Hungler József 1986: 87.; Pálffy Géza 1999: 221–222.; Tóth 2000: 281–287.

⁸³ Veltzé 1902: 181.; Schwarzenberg 1963: 107.; Pálffy 1997: 277.

⁸⁴ Sugár István 1979: 135–141.; Tóth 2000, 289–292.

⁸⁵ ÖStA KA Best. 636/1599.; ÖStA KA AFA 1599/6/6.; Schwarzenberg 1963: 107.; Pálffy–Perger 1998: 246.

⁸⁶ ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 205. fol 17v. No. 134.; Pálffy–Perger 1998: 246.

⁸⁷ Peter Ernst I. von Mansfeld második házasságából született fia. Apjához és mostohabátyjához hasonlóan a katonai pályát választotta. 1591 nyarán halt meg Knodsembourg ostrománál. Seidel 1998: 302., 325., 414–415.

Henri guise-i herceg (1550–1588) fogadta zsoldjába mint egy kürasszír kompánia *Rittmeisterét*. Parancsnokai annyira meg voltak elégedve Tilly teljesítményével, hogy több zászlónyi lovasságot bízta gondjaira. 1588-ban ott találjuk Jamets ostrománál, majd az arques-i (1589. szeptember 20–21.) és az ivryi (1590. március 14.) csatákban. Utóbbi összecsapás után ő kapja feladatául, hogy a vert sereg maradványait visszavezesse Lotaringiába. 1592 tavaszán Schwarzenberghez hasonlóan ott találjuk Párma hercegének Rouen felmentésére küldött seregében, ám hamarosan elhagyta a francia Katolikus Liga zászlaját, visszatért Németalföldre, és újra II. Fülöp szolgálatába állt.⁸⁸ Mint már korábban említettem, 1594. szeptember 19-én öccséhez, Ernő főherceghez⁸⁹ fordult, hogy számára hadakozásban jártas személyeket küldjön, akiket mind a tisztségek betöltésére, mind haditanácsosként alkalmazni lehet. Az uralkodó meg is nevezte kiket szeretne a Magyar Királyságba hozatni: Jean T'Serclaes de Tillyt és de la Mottét. Majd egy nappal később megismételte levelét, immáron nevek nélkül.⁹⁰ Előbbit Mansfeld is maga mellé kérte még a császári megbízottal folytatott decemberi tárgyalásaiban, majd kijárta az Udvari Haditanácsnál, hogy 1595. június 3-án *Obrist-Wachtmeisterré* nevezzék ki,⁹¹ azaz a magyar nyelvben kevésbé pontosan visszaadható főstrázsamesteri tisztségre. A funkció mindenkor betöltője azt kapta feladatául, hogy a tábor őrzését – mind ellenséges támadással, mind a felderítéssel szemben – biztosítsa. Schwendi javaslata szerint a lovasság és a gyalogság részére külön kellett volna kinevezni *Obrist-Wachtmeistert*. A tizenöt éves háború első szakaszában azonban egy-egy személy töltötte be a tisztséget. Tilly tehát egy igen fontos, a mindenkor *Obrist-Feldmarschall* munkáját segítő tisztségbe került, emellett pedig tábori haditanácsosi kinevezést is kapott.⁹² Ezen minőségében végigharcolta az esztergomi 1595. évi ostromot. Személyének fontosságát és hozzáértését jelzi, hogy hasonlóan Schwarzenberghez, ő is részt vett a szeptember 13-i haditanácson, amelyen döntöttek a hadjárat további sorsáról.⁹³ 1596. december 31-i dátummal az udvari fizetőmester jelentette, hogy Tilly részére fizetésének hátralékban maradt részét, összesen 4961 forintot és 40 krajcárt kifizettek.⁹⁴ Feltételezhetjük, hogy a hadjárat végétével visszatért Németalföldre vagy a Francia Királyságba. A magyarországi hadszíntéren csak 1600-ban bukkan fel újra a neve, ekkor a harmincéves háborúban a Katolikus Liga későbbi legendás tábornoka minden valószínűség szerint Mercoeur hercegével tért vissza az Oszmán Birodalom elleni küzdelembe, akit még a francia vallásháborúk idejéből ismert. Azt is joggal feltételezhetjük, hogy a Schwarzenberg helyére kinevezett főhadparancsnok-helyettes kürasszír egységének helyettesévé tette meg. Tilly bizonyosan részt vett 1600-ban Kanizsa sikertelen felmentésében: október 9-én 300 lovassal és 12 élelmiszert szállító szekérrel igyekezett a keresztény táborba, amikor 3000 török és tatár lovas a közeli

⁸⁸ ADB Bd. 38. 314–350.; Junkelmann, Marcus 2007: 6–13.; Saller, Rudolf 2007: 9–17.

⁸⁹ Habsburg lexikon 1990: 73–75.

⁹⁰ Hatvani 1859: 61.

⁹¹ ÖStA KA AFA 1595/4/3g; ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 195. Fol.: 184v. No. 22.; HHStA H AA Fasc. 128. Fol.: 317v.

⁹² ÖStA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher (NGB) 1595–1596 Band 157. 400v.; ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 424v–425r.; ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 766r–v.

⁹³ ÖNB 8968. 739r.

⁹⁴ ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 766r–v.

erdőből kitörve rájuk támadt. A francia-lotaringiai lovasság az ellenség három rohamát is visszaverte, ám a veszedelemből a Mercoeur herceg által kiküldött lovas lövészek egysége mentette meg őket. Az élelmiszereket szállító szekereket így is elvesztették, de Istvánffy szerint a kürassírok közül csak tízen veszítették életüket, Tilly pedig a bokája felett sebesült meg.⁹⁵ Sebe azonban nem lehetett súlyos, hiszen október 13-án Mercoeur őt is lovasaival az utóvéd megerősítésére rendelte.⁹⁶

A következő évben Tillyt ismét a császári-királyi fősereg vezérkarában találjuk. 1601. július 6-i levelében ugyanis Mátyás főherceg közölte az uralkodóval, hogy mivel Germanico Strassoldo Ferdinánd főherceg Kanizsát ostromló seregéhez csatlakozott, így a gyalogság fölött parancsnokoló és egyben *General Obrist-Feldmarschall* helyetteseként működő *Obrist-Wachtmeisteri* poszt megüresedett. A főherceg pedig ezt a tisztséget Tillynek adományozta.⁹⁷ Így részt vett Székesfehérvár elfoglalásában (szeptember 20.) és az oszmán fősereggel vívott sárréti csatában is (október 10–15.). Az október 13-i összecsapásban ismét a harcok sűrűjébe került. Jemiscsi Hasszán nagyvezír kihasználva a leszálló ködöt átkelt seregével a mocsáron, és megtámadta azt a sáncot, amelyet Tilly védett 200 gyalogossal és négy ágyúval. Bár a kis csapat három rohamot visszavert, ám a túlerő elől csakhamar vissza kellett, hogy vonuljanak, feladva így a rájuk bízott megerősített pontot.⁹⁸

Tillyt ott találjuk 1602-ben és 1603-ban is a császári-királyi hadsereg táborában.⁹⁹ Az uralkodótól kiemelkedő katonai teljesítménye miatt 1602. május 7-én megbízást kapott egy 3000 fős vallon gyalogezred felállítására,¹⁰⁰ amelynek feloszlátása után a megmaradt katonákból az Udvari Haditanács négy, egyenként 100 lovasból álló dragonyos kompániát szerveztetett.¹⁰¹ Ezek a dragonyosok voltak a Habsburg Monarchia első ilyen típusú lovasai. A nagy harci tapasztalattal rendelkező és az ekkor már 45 éves Tilly karrierje 1604-ben még nagyobb lendületet vett. Az uralkodó augusztus 1-i pátensében *General Obrist-Zeugmeister*-re nevezte ki,¹⁰² amely tisztség mindenkor birtokosa a császári-királyi hadsereg tüzéségéért és hadianyag-ellátásáért volt felelős. A Giorgio Basta vezette kis létszámú császári-királyi hadseregben¹⁰³ szolgálva részt vett Esztergom (1604. szeptember 18. – október 12.) védelmében a Lala Mehmed nagyvezír által vezetett oszmán haddal szemben.¹⁰⁴ Majd Bocskai hajdúi ellen harcolt Felső-Magyarországon: ott volt az oszgyáni (1604. november 17.) és az edelényi (1604. november 25–28.) csatában és Kassa sikertelen ostrománál (1604. december 3–5.).¹⁰⁵

⁹⁵ Tóth 2000: 321.; Istvánffy 2009: 367.

⁹⁶ HHStA Hungarica AA Fasc. 138. Fol. 102r-107v.; Tóth 2000: 322.; Istvánffy 2009: 369.

⁹⁷ HHStA Hungarica AA Fasc. 140. Fol. 17r.

⁹⁸ HHStA Hungarica AA Fasc. 140. Fol. 53v-55r; HHStA Hungarica AA Fasc. 140. Fol. 134r-137v; Tóth 2000: 336–337.

⁹⁹ Lásd: Tóth 2000: 309–365.

¹⁰⁰ ÖStA KA AFA 1602/5/1; Heischmann 1925, 250.

¹⁰¹ ÖStA KA Best 727/1602.; Heischmann 1925: 257–258.; Kelenik József 1991: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991: 3. sz.) 80–122., 114.

¹⁰² ÖStA KA Bestallungen (=Best.) 782/1604.

¹⁰³ Seregére vonatkozóan lásd: ÖStA KA AFA 1604/9/ad13b.

¹⁰⁴ Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg Freyherrn Ehrenreich: 288–445, passim.

¹⁰⁵ Tagebuch, passim.; Nagy László 1961: 107–153.; Nagy László 1985: 17–222, passim; Istvánffy 2009: 438–442.

Basta katonaságát téli szállásra Eperjes és környékére vonta, erejéből pedig már csak arra futotta, hogy 1605 februárjában megsegítse a Tokajban körülzárt császárhű őrséget.¹⁰⁶ Megmaradt gyalogosezredeivel, lovasságával és tüzérségével áprilisban hagyta el a Szepességet és Pozsonynál, a Bécs védelmére előkészített sáncokba vonta össze csapatait. Tilly részese volt a visszavonulásnak, majd a Dunántúlon és Stájerországban harcolt Némethy Gergely hajdúival szemben.¹⁰⁷

Összegzés helyett

Mint láhattuk, mind a három bemutatott személy karrierjének kezdete vagy lendületvétele Karl von Mansfeldhez és a tizenöt éves háborúhoz köthető. A korban elfogadottként az 1595. évi hadjárat főhadparancsnok-helyettese igyekezett családtagjait és megbízható beosztottjait, patronáltjait helyzetbe hozni, támogatni. Meg kell jegyezni, hogy nem ők voltak az egyedüli támogatottjai Mansfeldnek. A terjedelmi korlátok miatt sajnos nem tudtam kitérni munkámban más (az előadásban elhangzott) családtagokra és patronáltakra, bár ezek egy része csak egy évig volt jelen magyarországi hadszíntéren. Szintén fontosnak tartom megemlíteni, hogy kétségtelenül a három személy közül Schwarzenberg volt az, aki nem csupán a maga, de családja számára is karriert teremtett a Habsburg Monarchiában. Famíliájának tagjai addig Németalföldre és a Spanyol Királysághoz kötődtek. Érvényesülésük, felemelkedésük lehetőségét a spanyol szolgálatban látták. Adolf von Schwarzenberg sikerei megnyitották az utat a család számára először a grófi, majd később a hercegi cím elnyeréséhez.

Hivatkozott források

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Diplomatie und Außenpolitik vor 1848 Staatenabteilung Außerdeutsche Staaten Spanien Hofkorrespondenz Karton No.12. Fasc. 1. 1590–1595.

HHStA Diplomatie und Außenpolitik vor 1848 Staatenabteilung Außerdeutsche Staaten Spanien Hofkorrespondenz Karton No.12. Fasc. 1. 1590–1595. Fol. 208r.

HHStA H AA Fasc. 128. Fol.: 317v.

HHStA Hungarica AA Fasc. 128. Fol. 318r.

HHStA Hungarica AA Fasc. 138. Fol. 102r-107v.

¹⁰⁶ Az eperjesi téli szállásra lásd: Tagebuch, passim.; Nagy 1961: 204–224.; *Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára összeállította Hain Gáspár*, Budapest, 1988, 128–130.; H. Németh István 2004: passim.; a tokaji hadműveletre lásd: Oláh Tamás 2006: 60–78. 64–65.; Istvánffy: 444–445.

¹⁰⁷ Dominkovits Péter: 12, 15, 47, 154–157, 166.

- HHStA Hungarica AA Fasc. 140. Fol. 134r-137v.
- HHStA Hungarica AA Fasc. 140. Fol. 17r.
- HHStA Hungarica AA Fasc. 140. Fol. 53v-55r.
- HHStA Hungarica Allgemeine Akten (AA) 1595 Diarium Bellicum N(icolaus) G(ablmann) Fasc. 128. Fol. 318r., 320v.-321r.
- HHStA Mainzer Erzkanzler Archiv Reichstagakten Fasc. 95.a Fol. 84r-v.
- ÖNB 8968. 739r.
- ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 424v-425r.
- ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 766r-v.
- ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 766r-v.
- ÖStA HKA NGB 1595–1596 Band 157. 766r-v.
- ÖStA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher (NGB) 1595–1596 Band 157. 400v.
- ÖStA Hoffinanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (HKA) Gedenkbücher, Ungarische Reihe 1595–1596 No. 407.139v-156v.
- ÖStA KA AFA 1595/2/ad 1 b.
- ÖStA KA AFA 1595/4/3b.
- ÖStA KA AFA 1595/4/3c.
- ÖStA KA AFA 1595/4/3g.
- ÖStA KA AFA 1598/7/4.
- ÖStA KA AFA 1599/6/6.
- ÖStA KA AFA 1602/5/1
- ÖStA KA AFA 1604/9/ad13b.
- ÖStA KA AFA 655/1600.
- ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA) 1594/10/9.
- ÖStA KA Best. 597/1598.
- ÖStA KA Best. 636/1599.
- ÖStA KA Best. 713/1602.
- ÖStA KA Best. 713/1602.
- ÖStA KA Best. 740/1603.
- ÖStA KA Best. 741/1603.
- ÖStA KA Best. 741/1603.

ÖStA KA Bestellungen (=Best.) 782/1604.
ÖStA KA Bestellungen (Best.) 740/1603.
ÖStA KA HKR – Wien Pr. Exp. Bd. 192. Fol.: 466r. No. 199.
ÖStA KA HKR – Wien Pr. Expedit (= Exp.) Bd. 192. Fol.
ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 194. Fol.: 15v. No. 108.
ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 205. fol 17v. No. 134.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 431r. No. 124.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 431v. No. 129.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 206. Fol.: 548r. No. 117.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 569r.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 596r.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 612v.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 631r.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Exp. Bd. 208. Fol.: 638r.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Expedit (=Exp.) Bd. 208. Fol.: 596r.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 195. Fol.: 184v. No. 22.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 207. Fol.: 339r. No. 116.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 207. Fol.: 339r. No. 116.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 211. Fol.: 20r. No. 141.
ÖStA KA HKR-Wien Pr. Reg. Bd. 213. Fol.: 130r. No. 52.

Hivatkozott irodalom

Acta Mansfeldica. Ernster Mansfelders Leben und Ritter Thaten. S. I., 1624.

Ágoston Gábor – Oborni Teréz 2000: *A tizenhetedik század története*. Magyar Századok s. Budapest.

Allgemeine Deutsche Biographie (ADB). Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern. Herausgegeben durch die Historische Commission bei der

- Königl. Akademie der Wissenschaften. Duncker und Humblot. Leipzig, 1875–1912, Bd. 20.
- Asch, Roland G. 2008: *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien.
- Banfi, Florio 1939: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények* 40 (1939).
- Behringer, Wolfgang 2010: *A klíma története. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest.
- Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébet-hez. Közrebocsátja: id. gr. Zichy Edmund. Budapest, 1876.
- Csorba Csaba 1978: *Esztergom hadi krónikája*. Budapest.
- Die Wiener Stadtguardia. (1531–1741). Nach Originalquellen bearb.: Alois Veltzé. In.: *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien*. 36–37 (1902) 1–213.
- Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Budapest.
- Duffy, Christopher 1994: *Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*. London.
- Fethrentheil-Gruppenberg László 1937: Mercoeur lotaringiai herceg magyarországi szereplése. = *Hadtörténelmi Közlemények* 38 (1937).
- Finkel, Caroline 1992: *French mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593–1606: the Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 55. 3.
- H. Németh István 2004: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*, 1–2. kötet, Budapest.
- Habsburg lexikon*. Szerk.: Hamann, Brigitte. Budapest 1990.
- Hangay Zoltán 1967: *Rákóczi Zsigmond*. Budapest (Kézirat).
- Hangay Zoltán 1987: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond*. Budapest.
- Hans Khevenhüller kaiserlicher Botschafter bei Philipp II. *Geheimes Tagebuch 1548–1605*. Hgg.: Georg Khevenhüller – Metsch. Graz, 1971.
- Hatvani (Horváth) Mihály 1859: *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. III. (1553–1608) Pest.
- Hausmann, Friedrich 1983: Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab. = *Domus Austriae*. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag. Hrsg.: Höflechner, Walter – Mezler-Andelberg, Helmut J. – Pickl, Othmar. Graz, 1983, 184–209.
- Heischmann, Eugen 1925: *Die Anfänge des stehenden Heeres In Österreich*. Wien.

- Hoffmann, Christian Gottfried 1718: *Die Ehre Des Fürst- und Gräflichen Hauses von Mannsfeld...* Leipzig.
- Hummelberger, Walter – Peball, Kurt 1974: *Die Festungen Wiens*. Wien.
- Hungler József 1986: *A török kori Veszprém*. Veszprém.
- Istvánffy Miklós 2009: *Magyarok dolgairól írt históriája* Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Reprint. Budapest.
- Ivanics Mária 1994: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest.
- Janko, Wilhelm 1871: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*. Wien.
- Janko, Wilhelm Edlen von 1869: Der k. k. Feldmarschall Christoph Hermann von Russworm. Ein Beitrag zur Kenntniss der Regierungsperiode, Cultur- und Sittengeschichte unter Kaiser Rudolph II. = Österreichische Militärische Zeitschrift 10 (1869: 4. sz.)
- Jedlicska Pál 1897: *Adatok Erdődy báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600*. Eger.
- Junkelmann, Marcus 2007: „Der Du gelehrt hast meine Hände den Krieg.” Tilly. Heiliger oder Kriegsverbrecher? Altötting.
- Károlyi Árpád 1883: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest.
- Kazinczy Gábor (közli) 1863: *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603*. Pest.
- Kecskés László 1984: *Komárom, az erődök városa*. Budapest.
- Kelenik József 1990: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt-éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi sereg valós katonai értékéről. = *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990: 1. sz.) 85–95.
- Kelenik József 1991: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991: 3. sz.) 80–122.
- Kelenik József 2003: A mezőkeresztesi csata (1596. október 26.). In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Szerk. Hermann Róbert Budapest.
- Kjátib Cselebi fezlíkjéből. In: *Török történetírók*. III. kötet (1566–1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916.
- Krüssmann, Walter 2010: *Ernst von Mansfeld (1580–1626). Grafensohn, Söldnerführer, Kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen Krieg*. Berlin.
- Lehner, Tatjana 2007: Johann Khevenhüller – Ein Diplomat am Ende des 16. Jahrhunderts. Seine Briefe an Rudolf II. 1591–1594. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie aus dem Fachgebiet Geschichte eingereicht an der Universität Wien. Wien.

- Lengyel Alfréd 1959: Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1959: 2. sz.)
- Manßfeldische Historia, oder Particular Erzählung alles was Fürst Carol vom Manßfeldt in Ungern außgericht...* Nürnberg, 1595.
- Massarette, Joseph 1925: *Der Luxemburger Gouverneur Graf und Fürst Peter Ernst von Mansfeld (1517–1604)*. Ein Beitrag zur luxemburgisch-belgischen Geschichte im 16. Jahrhundert. Belfort, Luxemburg.
- Nagy László 1961: *A Bocskai szabadságharc katonai története*, Budapest.
- Nagy László 1985: „Megint fölszánt magyar világ van...” *Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*, Budapest.
- Niemann, Ludwig Ferdinand 1834: *Geschichte der Grafen von Mansfeld*. Aschersleben.
- Oláh Tamás 2006: A Bocskai-felkelés forrásai Zemplén Levéltárában, in: G. Jakó Mariann/ Veres László / Viga Gyula (Szerk.), *Levéltári Évkönyv XIV.*, Miskolc 2006.
- Ortelius, Hyeronimus Augustinus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602, Reprint: Győr, 2002.
- Ötvös Péter 1985: *Illésházy István az emigrációban. Egy magyar litterátor-politikus főúr típusa*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Ötvös Péter 1991: Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. *Adattár* 30. Szeged.
- Ötvös Péter 1992: *Példázat a gyors halálról*. Freyherr Wolf von Unverzagt hirtelen halála. Pompeji, Szeged. III. (1992: 3. sz.) 94–100.
- Pálffy Géza 1995: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr.
- Pálffy Géza 1997: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította Pálffy Géza. Szerk. Hermann István. Pápa.
- Pálffy Géza 1997a: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39 (1997: 2. sz.)
- Pálffy Géza 1999: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr.
- Pálffy Géza 2002: A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei a 16–17. században. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest. 307–331.
- Pálffy Géza 2005: *Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története*. Pápa.

- Pálffy Géza 2009: Pozsony megyéből a magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése). *Századok* 143. (2009: 4. sz.)
- Pálffy Géza – Perger, Richard 1998: A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremléke Bécsben (16–17. század). = *Fons* 5 (1998: 2. sz.).
- Pecsevi Ibrahim tarikhjából. In: *Török történetírók*. III. kötet (1566–1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916.
- Péter Katalin 2008: Illésházy Istvánról. In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. Szerk.: Horváth Zita. Publicationes universitatis Miskolcensis – Sectio Philosophica, Tomus XIII. – Fasciculus 2. Miskolc.
- Rác Lajos 1989: A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről. *Agrártörténeti Szemle* XXXI (1989: 1-4. sz.) 118–147.
- Rác Lajos 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged.
- Réthly Antal 1962: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. A feljegyzéseket feldolgozta: Réthly Antal. Budapest, 1962.
- Rill, Gerhard 1999: *Kaiser Matthias*. Graz–Wien–Köln.
- Sahin-Tóth Péter 2004: Lotaringia és a tizenöt éves háború. = *Századok* 138 (2004: 5. sz.) 1149–1188.
- Sahin-Tóth Péter 2006: Hitszegő hitetlenek. Francia-vallon katonák lázadása Pápa várának ostrománál (1600). In: *Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai Études de Péter Sahin-Tóth*. Szerk.: Oborni Teréz Budapest.
- Saller, Rudolf 2007: *Reichsgraf Johann T'Serclaes von Tilly*. Altötting:
- Schwarzenberg, Karl 1963: *Fürst zu, Geschichte der reichsständischen Hauses Schwarzenberg*. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte. Reihe IX. Darstellungen aus der fränkischen Geschichte Bd. 16.; Bibliothek familien-geschichtlicher Arbeitern XXX.) Neustadt an der Aisch.
- Seidel, Renate 1998: *Die Grafen von Mansfeld. Geschichte und Geschichten eines deutschen Adelsgeschlechts*. Egelsbach – Frankfurt an Main – München – Bremen – New York.
- Stauffer, Albrecht 1884: *Herman Christoph Graf von Russworm kaiserlicher Feldmarschall in den Türkenkämpfen unter Rudolf II*. München.
- Stramberg, Christian von 1857: *Das Rheinufer von Coblenz bis Bonn*. Vierter Band. Coblenz.
- Sugár István 1979: *A budai vár és ostromai*. Budapest.
- Szepességi avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára összeállította Hain Gáspár, Budapest, 1988.
- Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg Freyherrn Ehrenreich. Besonders beim Gran und Eperies von 27. Julii 1604 bis 26. Octobris 1606 ausgefü-

hret. In: *Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke, in welchen gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarische Geschichte aufgezeichnet haben.* Erster Band. Martin Georg Kovachich (Szerk.), Ofen 1805, 288–445, passim.

Tóth Sándor László 2000: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged.

Tóth Sándor László 2002: A „szináni ajánlat”. Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. *Aetas* 17 (2002: 1. sz.) 97–110.

Tóth Sándor László 2004: Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma. In: *A végvári discsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról.* Szerk.: Kiss Gábor Ferenc és Kruppa Tamás. Szeged.

Trócsányi Zsolt 1979: *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése).* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1978. Szerk.: Dankó Imre. Debrecen.

Ungnád Dávid 1986: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai.* Ford.: Kovács József László. Budapest.

Végh Ferenc 2007: *Birodalmak határán – A Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században.* Budapest.

Veress D. Csaba 1983: *Várak a Bakonyban.* Budapest.

Veress Endre 1910: Buda és Pest 1602 – 1603-iki ostroma. = *Hadtörténelmi Közlemények* 23. (1910).

Fejedelemasszony-szerepek Erdélyben a 17. században¹

A nő az udvarban

Az uralkodónői udvaroknak minden korban és térben az adta az igazi jelentőségét, hogy mind az udvari élet, mind a kommunikációs kapcsolatok, mind a kapcsolati tőke fejlődésére pozitívan hatottak. Fontos szerepük volt, mert a környezetükben, mint általában Európában, kiteljesedett az udvari élet, és virágzásnak indult a kultúra.² A magyar királyi udvarban Mohács előtt ilyen látványos hatást váltott ki Aragóniai Beatrix, Hunyadi Mátyás, valamint Habsburg Mária, II. Lajos felesége. Már a két esküvő is fontos diplomáciai és reprezentációs esemény volt, majd pedig az említett hölgyek körül tudósok, művészek, papok jelentek meg, illetve az udvaruk megfelelő színhelyévé vált az udvari élet elsajátításának, az itt megjelenés lehetőséget adott az arisztokrácia számára a kapcsolati hálók kiépítésére és a házassági stratégiák megteremtésére is.

A királynők megjelenése még egy már jól funkcionáló udvar esetében is építkezések, innovációk sorát hozta, a modernizálás szinte minden esetben a velejárója volt az uralkodók új felesége érkezésének.³ Mivel a magyar királyok a legtöbb esetben uralkodócsaládokból házasodtak, ez a tény természetesen hozta magával sok, a kiszemelt ara országából származó újítás átvételét, azok megjelenését a Magyar Királyságban.

Új állam, új udvar, alakuló struktúrák

Az erdélyi fejedelmi udvar kialakulása a 16. század második felére, végére tehető.⁴ Ceremoniális rendje nem tekint vissza éppen ezért évszázados hagyományokra. Az udvar uralkodónői fele még kevésbé volt jól körülhatárolt vagy egyértelműen megha-

¹ A tanulmány az OTKA-108744 számú pályázatának támogatásával készült.

² Anne J. Cruz – Mihoko Suzuki 2009.

³ L. Oakley-Brown, L. J. Wilkinson 2009.

⁴ Oborni Teréz 2009: 21–44.

tározott, mint ahogyan maga a fejedelemasszonyi⁵ cím sem volt az.⁶ Az önálló állam fennállásának másfél évszázada alatt az uralkodók többször megkíséreltek dinasztiai alapítani, érzékelvén az állam sérülékeny voltát. Mind a Báthoryak, mind a Rákócziak, de még a gyermektelen Bethlen Gábor vagy a meggyengült autonómiával uralkodó Apafi Mihály is kísérletet tett a hatalom saját családján belüli továbbörökítésére.

A letelepült, rezidenciális intézményekhez kötött udvar létrehozása több uralkodó alatt megindult. Már Izabella, az Erdélybe anyakirálynőként érkezett özvegy idején elkezdődött Gyulafehérvár székvárossá építése, ami fia, János Zsigmond uralma idején tovább folytatódott. Az utód nélkül meghalt János Zsigmondot követő Báthory István 1575-ben végleg távozott Erdélyből, az udvar újabb tudatos fejlesztése már utódja, Báthory Zsigmond nevéhez köthető. A reneszánsz művészet és az udvari ceremóniák iránt rajongó Báthory itáliai szellemiségű udvara a tizenöt éves háború idején szinte teljesen lerombolódott, újra lehetetlenné téve egy letelepedett udvar szokásainak, hivatalainak, rezidenciális rendjének tartós kiépülését. Az újjáépítést a koncepciózus, ám Erdélyben nem túlzottan népszerű Bocskai István nem kezdte el, hanem Kassán rendezte be udvarát. Az őt követő Rákóczi Zsigmond alig egy évet töltött a fejedelmi székben, de nem sikerült az udvar régi rendjének, épületeinek újjáalakítása a Rákóczit váltó Báthory Gábornak sem.

17. század: formálódó fejedelemasszonyi udvar

Bethlen Gábor a 17. század legnagyobb erdélyi építkezőjeként az udvar épületeire, ceremóniális rendjére és uralkodói pompájára is nagy figyelmet fordított. Az első feleségét, Károlyi Zsuzsannát azonban még annak előtte nőül vette, hogy fejedelemmé választották volna. Sőt, az esküvő időpontjában még éppen csak elkezdődött Bethlen Gábor karrierje, aki addig vagyoni helyzetét tekintve inkább a köznemesekkel volt egy szinten. A reprezentatív fejedelmi udvar kiépítése a hatalom stabilizációját követően az 1620-as években kezdődhetett el. Károlyi Zsuzsanna uralkodónői udvarának funkciói a korábbi, magyar királynék körül kialakult udvarok funkcióihoz képest töredékesek voltak. A puritán református asszony nem igényelte a pompát, a tudósok sem körülötte jelentek meg. Péter Katalin szerint ugyan „élvezte a fejedelemség külsőségeit, szellemi kapcsolatot azonban nem alakított ki sem egyháza képviselőivel, sem más értelmiségiekkel – egyetlen neki ajánlott könyvet sem ismerünk”.⁷ A körében

⁵ Oborni Teréz 2008: 29. írja: „Az erdélyi fejedelmek feleségeit a magyar nyelvben a fejedelemasszony, latinul a »principissa« elnevezés illette meg. Ezek a kifejezések azonban csupán a magánéletbeli helyzetükre utaltak, semmilyen közjogi tartalommal nem bírtak. Általánosságban az adott időszak társadalmi közege, szokásjoga, leginkább azonban maga a fejedelem személye határozhatta meg, hogy a fejedelemasszony milyen hatalommal rendelkezett.”

⁶ „a fejedelmet az erdélyi országgyűlés választja, de a feleségre vonatkozó szokás nem alakult ki. Mint a fejedelemhez legközelebb álló személyt kezelték. Gyakorlatilag tőle, illetve a férjétől függött, hogyan tudja a főszerepet tartalommal megtölteni. Az önálló Erdély aránylag rövid története alatt sokféle fejedelemasszonyt látott. Maguk a fejedelemasszonyok pedig nagyon különbözőképpen értelmezték a szerepüket, távolról sem hasonlítottak egymáshoz.” Péter Katalin 2000: I. 8.

⁷ Péter Katalin 2000. I. 14.

főleg a református prédikátorok fordultak meg, a személye mégsem vált központivá, szervezőerővé a fejedelem mellett, mindig megmaradt az árnyékban maradó, a férjét támogató, szigorú vallásos asszonyként. A személye a legerőteljesebb pólusképző szerepbe a saját temetésén került a hatalmas, több napon át tartó országos ceremónia által, amely egy igazi uralkodónő körüli közösségi teret teremtett meg az erdélyi társadalom számára.

A Rákócziak alatti belső béke hozzájárult az udvari kultúra megszilárdulásához, még akkor is, ha I. Rákóczi György jóval puritánabb, az udvari élet kellékei iránt érzéketlenebb volt tehetséges elődjénél. A Károlyi Zsuzsannánál nagyobb formátumú feleség, Lorántffy Zsuzsanna viszont képes volt létrehozni saját maga körül olyan társadalmi-közösségi tereket, amelyekben mind a kultúra, mind a tudomány, mind az egyház képviselői meg tudtak jelenni. Lorántffy Zsuzsanna azonban nem szívesen tartózkodott Erdélyben, sokkal több időt töltött családi birtokán, Sárospatakon. Az építkezések, kertépítések ennek ellenére erőteljesen tükrözték a fejedelemszorongó egyéniségét. Az igazi udvar azonban elsősorban Sárospatakon alakult ki körülötte. Ez a hely viszont nem tudott betölteni olyan szerepet, amellyel az erdélyi társadalom szervezőereje, az arisztokrácia találkozóhelye, házassági piacának katalizátora lehetett volna.

II. Rákóczi György beleszületett a fejedelemségbe, uralkodónak nevelték. Nem megteremtenie vagy felépítenie kellett valamit, csupán tovább folytatni. A Magyar Királyságon belül tekintélyes, remek lengyel kapcsolatokkal rendelkező Báthory család leányát, Zsófiát feleségül véve igazi „dinasztikus” házasságot kötött, ugyanis házastársa Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem leszármazottja volt. E tekintetben egyszerre volt királyi leszármazott és egy ősi magyar család képviselője. Az udvara fiatal kora ellenére is hihetetlenül jól szervezett volt, az udvarhölgyei között nagy számban voltak katolikus székely főemberek leányai, akiket csakúgy, mint korábban Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor második felesége, levelezéssel is igyekezett az udvara körében megtartani. Látható, hogy a nagy múltú Báthoryak neve vonzóbb volt az erdélyi családok számára, mint a kevésbé rangos családokból származó fejedelemszorongóké. A formailag református hitre tért, ám magát katolikusnak érző Báthory Zsófia elődeivel ellentétben nem lehetett szervezőerő az egyháziak vagy az erdélyi tudósok számára sem, noha a kor udvari prédikátora, a gyermeküket keresztelő Keresztúri Bíró Pál nagy reményekkel próbálta a szárnyai alá venni a fiatal fejedelemszorongót.

A II. Rákóczi György által némileg előkészítetlenül megindított lengyelországi hadjárat kudarcra majdnem a fejedelemség létét számolta fel, a zavaros évek egymást váltó és időnként egymás ellen küzdő fejedelmeit az az Apafi Mihály követte, aki a Porta akaratából és támogatásával lett Erdély ura. Ekkorra az állam területe jelentősen lecsökkent azáltal, hogy az oszmán hatalom elfoglalta az Erdély kapujának tekintett Váradot. Apafi Mihály udvara, noha némi cezúrával, mégis láthatóan folytatója, számos tekintetben másolója volt a Rákócziak udvarának. Külsőségeit is áthátolta a puritán szemlélet, a ceremóniák, a rendezvények a protestantizmus kálvini irányának ízlésvilágát tükrözték. A korábbi tendenciához hasonlóan a fejedelemszorongó, Bornemissza Anna református nemesi család tagja volt, ám még az erdélyi elit legfelső szegmenséhez sem tartozott. A személye részben ezért sem tudott létrehozni

olyan udvari közeget maga körül, mint akár Brandenburgi Katalin, akár Lorántffy Zsuzsanna vagy Báthory Zsófia.

Az előbbieket jól mutatják, hogy az erdélyi fejedelmi udvar szokásrendje, ceremóniái, sőt a mindenkori fejedelmi udvar maga is meglehetősen változékony volt, erősen függött a mindenkori fejedelem személyétől. Talán ez a kialakulatlanság, az állandóság hiánya is közrejátszott abban, hogy a női szerepek még kevésbé voltak körülírtak vagy állandóak az erdélyi fejedelmi udvarban. A női szerepek hiányának elsődleges oka az volt, hogy mivel nem jött létre egy dinasztikus, állandó uralkodóház, a fejedelmek sem uralkodásra készültek, házassági stratégiájuk kiválasztásakor sem feltétlenül egy uralkodó szerepeit tartották szem előtt. Az erdélyi fejedelmek közül Szapolyai János Zsigmond nem volt nő, sőt utódja, Báthory István sem házasodott meg lengyel királlyá választásáig. Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor vagy Bethlen Gábor nem nevelkedett fejedelemségeként, csakúgy, mint ahogyan Apafi Mihály is hamarabb házasodott, mint ahogyan fejedelemmé választották. Házasságaik tehát egy erdélyi vagy magyarországi nemes házassági stratégiáját tükrözik, nem pedig egy uralkodó dinasztikus célú, nemzetközi kapcsolatokat építő házassági politikáját.

A 17. század udvarai és a nők

A 16. századi uralkodónői udvarok szakaszosságuk miatt nem szolgáltattak megfelelő alapot a következő század fejedelemasszonyai számára. A 17. század elején a fejedelmek olyan rövid ideig uralkodtak, hogy az udvarukban a nők nem tudták kifejteni az adott idő alatt sajátos, női hatásukat.

Báthory Gábornak valójában nem volt letelepült, állandó helyhez kötött udvara, márpedig ez a női udvarok kiépüléséhez elengedhetetlen lett volna.⁸ Az állandó udvart Bethlen Gábor kezdte építeni, ám az igazi uralkodónői udvari funkciókat először Brandenburgi Katalin idején sikerült többé-kevésbé betöltenie az udvar női oldalának. A reprezentációs külsőségek, építkezések terén olyan szimbolikus központ alakult a fiatal Katalin körül, mintha „nem is a jámbor Berlinből, hanem a zajos Versaillesból származott volna.”⁹ A kortárs Szalárdi János is úgy értékelte, hogy „a kelleténél is nagyobb költségű volt”¹⁰ az ekkor létrejött udvar, ami nagyszerűen jelzi azt, hogy a reprezentáció tekintetében Brandenburgi Katalin uralkodónői udvara megfelelt annak a funkciónak, hogy magához vonzza a fejedelemség arisztokrata családjait. Katalin családja,¹¹ a Bethlen Gábor által mintának tekintett porosz udvari kultúra¹² arra készítette a pompa iránt egyébként is vonzódó Bethlen Gábort, hogy már a Kassán megtartott

⁸ Jeney-Tóth Annamária 2012: A fejedelmi udvar személyi összetételét, valamint az udvar női oldalát Báthory Gábor és Bethlen Gábor uralma alatt elemzi a szerző.

⁹ Acsády Ignác 1903: II. 81.

¹⁰ Szalárdi János 1980: 162.

¹¹ Ernst Clausnitzer 1907.

¹² Helmut Börsch-Supan 1980.

esküvő¹³ külsőségeit is minden korábbinál látványosabbra tervezze. Katalin tehát már a nevével megteremtette a reprezentációs tér iránti igényt és azt a többletet, amelyet Európa-szerte éppen a királynők jelenléte adott hozzá az udvarokhoz. A Katalin kedvéért rendezett multságok, bállok pedig lehetőséget adtak az elit számára a házassági piac udvarhoz kötött működtetésére. Noha Katalin fiatal volt, és a kortársak, valamint az őt kutató történészek szerint is kevésbé volt alkalmas az uralkodásra vagy a bölcs politizálásra, amit megkövetelt volna tőle az, hogy férje az utódjává választotta az országgyűléssel, a személye mégis igazi fejedelmi központ létrejöttét indukálta, ami minden korábbinál strukturáltabb és fényűzőbb udvari életet eredményezett.¹⁴

Ugyancsak megvalósult az udvarhölgyeknek a fejedelemasszony köréhez kapcsolása, azok levelekben történő nyomon követése.¹⁵ A magyarul nem beszélő Katalin körül folyamatosan jelen volt nyolc nemes leány azok szolgálóival együtt, akiknek a száma az évek során tízre, majd tizenkettőre emelkedett.¹⁶ Mellettük természetesen megmaradtak azok is, akik Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának az udvarában is jelen voltak. Ilyen volt vargyasi Daniel Anna, akinek apja és fiútestvérei is a fejedelem szolgálatában álltak.¹⁷ Jól látható, hogy az ekkor kibontakozó udvari élet minden addiginál szervezettebb és strukturáltabb volt. Noha Katalin erdélyi jelenléte nem tartott négy évig sem, ez az időszak komoly fejlődést jelentett az udvari élet minden szegmensét tekintve. 1626 augusztusában még csak két muzsikusból 1629 augusztusára már négy állandó zenész lett, akik folyamatosan hivatottak voltak biztosítani a fejedelemasszony és udvara szórakozását.¹⁸ Sajátos különbség, hogy Károlyi Zsuzsannát nagyobb részben a korban hozzá közelebb álló férjes asszonyok vették körül, míg Brandenburgi Katalint a fiatal, házasság előtt álló lányok.¹⁹ A két udvar korfáját elemezve egy jól működő uralkodónői udvar akkor alakulhatott volna ki, ha mindkettő egyszerre lett volna jelen. Ezt maga a fejedelem is érezte, így a végrendeletében a fejedelemasszonyi udvarban legalább két főasszony állandó jelenlétéről rendelkezett.²⁰ Katalin, ha nem is volt tehetséges a férfiakat érintő politikai ügyekben, gondosan felügyelte a saját udvarát. Levezetés útján rendelkezett az udvartartás tagjainak ide- vagy odautazásáról, és előszeretettel bővítette az udvara társadalmát a már addig is oda tartozók fiatalabb családtagjaival. Így hívta meg az udvarába a korábban már említett vargyasi Daniel Anna húgát, Borbálát,²¹ valamint Péchy Simon lányát, Erzsébetet is. Katalin állandó, szűk kísérete is elérte a 70 főt, aminek a jelentőségét a végrendelező fejedelem maga is fontosnak tartotta, amikor megjegyezte, hogy Katalin udvarának méltónak kell hozzá lennie.²²

¹³ Péter Katalin 2004: 37.

¹⁴ Oborni Teréz 2002: 126–132.

¹⁵ Balogh Judit 2009: 333–353.

¹⁶ Jeney-Tóth Annamária 2012: 147.

¹⁷ Jeney-Tóth Annamária 2012: 147–148., Balogh Judit 2009: 333–353.

¹⁸ Jeney-Tóth Annamária 2012: 148.

¹⁹ Jeney-Tóth Annamária 2012: 142–144.

²⁰ Makkai László (szerk.) 1980: 424.

²¹ Balogh Judit 2011: 55.

²² Jeney-Tóth Annamária 2012: 151.

Ezt a célt szolgálták a pompás építkezések is, amelyek egy uralkodói feleség megjelenése hatására általában megszaporodnak, a kényelem és a luxus fokozását célozzák az udvarokban, bár kétségtelen, hogy Bethlen Gábor építkezései nem köthetők kizárólag Katalinhoz, mivel a fejedelmi központ kiépülése már évekkel korábban megindult. Ugyanakkor jellemző, hogy például a töröcsvári várat is második feleségének szánta jegyajándékkul a fejedelem, ami jól mutatja egy nő szerepét az udvarokban.²³ A gyulafehérvári fejedelmi palota az 1620-as évek második felében még jelentősen tovább bővült, a három udvart összefogó homlokzatot koronázó attikát csak 1624-ben kezdték építeni.²⁴

Brandenburgi Katalin, a fiatal és szórakozásokat kedvelő hölgy általános ellenszenvvel találta szembe magát a konzervatív és puritán erdélyi társadalomban. Noha a jelenléte komoly katalizátora volt az udvari kultúrának, mégsem ezt az irányt folytatták az őt követő fejedelemszökönyvek.²⁵

Brandenburgi Katalin nemcsak fejedelemszökönyv volt, hanem a férje akarata és az országgyűlés választása szerint majd' egy éven át Erdély fejedelme is. Az egyetlen hölgy Erdélyben, aki viselte a „Serenissima Princeps” megnevezést.²⁶

Lorántffy Zsuzsanna, a fejedelemszökönyv prototípusa

A következő fejedelem, I. Rákóczi György felesége Lorántffy Zsuzsanna volt. Noha a férje apja, Rákóczi Zsigmond egy éven át Erdély fejedelme volt, a két fiatal házassága mégis inkább egy arisztokrata ifjú frigye volt egy köznemes leánnyal. A fiatal feleség helyzete számos tekintetben hasonlított Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a helyzetéhez. Először is mindketten reformátusok voltak, ráadásul a puritán szellemiség iránt is fogékonyak mutatkoztak. A hasonló társadalmi helyzet ellenére Lorántffy Zsuzsanna egy nagy tudású, külföldet járt prédikátor-tudós okos és tehetséges tanítványaként műveltebb és nyitottabb is volt elődjénél. Kreatív, kezdeményező volt még akkor is, ha a férje mellé a kor szokásait követve és szigorú keresztény vallási elvei szerint is minden kérdésben támogatóan és egyetértéssel állt oda. A kora újkorra az udvari élet lényegének tekintett társadalmi érintkezésekben azonban Lorántffy Zsuzsanna sokkal magabiztosabban mozgott, noha az erdélyi fejedelmi udvarban nem alakult ki az a szinte szabályos szalonélet, amely Itáliában vagy a nyugati uralkodói udvarokban megfigyelhető, és ahol a nő számos területen társává lehetett a férfiaknak, de mindenképpen beszélgetőtársa. I. Rákóczi György okos és kreatív felesége tájékozott volt a divat,²⁷ a teológia, a borászat, a gazdálkodás vagy az oktatás és a kertészet kérdéseiben is. Az udvarában nagy kedvvel beszélgetett teológusokkal,

²³ B. Nagy Margit 1970: 65.

²⁴ Kovács András 2003: 81.

²⁵ I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna, II. Rákóczi György felesége, Báthory Zsófia és I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna.

²⁶ Oborni Teréz 2002: 128–129.

²⁷ Balogh Judit 2000: 327–335.

tudósokkal vagy művészekkel egyaránt. A források és a kortársak szerint is képes volt a személye köré vonzani férfiakat és nőket egyaránt. A reneszánsz udvari kultúra az ő terepe volt, már főúri feleségként sárospataki várakban is remek beszélgetőpartner volt.

A férjével, I. Rákóczi György fejedelemmel együtt józan és szigorúan fegyelmezett életet éltek, a pompa kedvelése nem tartozott annyira hozzá az alkatukhoz, mint Bethlen Gábor esetében. Az építkezések, az uralkodói reprezentáció megteremtése és továbbépítése nagyon is fontos volt a számukra. Nem véletlen, hogy I. Rákóczi György tovább folytatta a Bethlen által megkezdett gyulafehérvári építkezéseket, a kor magasan fejlett európai formanívójának megfelelően minden apró részletre figyelve irányították azokat mindkettőn.²⁸ A gyulafehérvári, tehát a fejedelmi székhelyen található fejedelmi palota, a helyhez kötött udvar épületegyüttesének építkezései is továbbfolytatódtak. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a palota délnyugati sarkában, a bástya töltésén éppen ekkor jött létre Lorántffy Zsuzsanna függőkertje, és gyakorlatilag erre építették rá az északi szárny és a bástya északnyugati fele közti traktust.²⁹

A fejedelemasszony hatását mutatja és részben az ő kényelmét szolgálta a délnyugati szöglet átalakítása is, amelyet szintén ekkor végeztek el. Az itt elhelyezkedő emeleti helyiségekbe került a fejedelmi levéltár, a ruhák tárolására kialakított terem, a kincstár, valamint a fegyvertár is. Az itt megépített zárterkélyek hasonló párjai, esetleg mintái a Lorántffy Zsuzsanna családi örökségének számító Sárospatakon fordultak elő.³⁰ Ugyancsak Sárospatakot idézhette a fejedelemasszony számára az a ballusztráddal ellátott díszlépcső, amely a fejedelmi palota előtti térről vezetett a fejedelmi tábla ülésterméhez.³¹

A gyulafehérvári kollégium építkezései ugyanúgy szívügyei voltak a fejedelemasszonynak is, mint a sárospataki kollégium sorsa. Ebből a célból már 1632 szeptemberében olasz fundálómester érkezett Gyulafehérvárra, majd a munkálatokat 1635-ben és 1637-ben is folytatták.³²

Lorántffy Zsuzsanna iskolatámogató tevékenysége remekül illett a 16. századtól Erdélyben is ható humanista kultúraelfogáshoz. Az udvari kommunikáció fontos terepe volt az oktatás, a tudomány, az irodalom. A fejedelemasszonyi tevékenységminták, szerepváltozatok között az iskolatámogatás éppen Lorántffy Zsuzsanna tevékenységének köszönhetően vált alaptípussá, amelyet mind menyee, Báthory Zsófia,³³ mint pedig I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna követendő példának tekintett. Ezt az iskolatámogató attitűdöt előkészítette Bethlen Gábor akkor, amikor Károlyi Zsuzsanna vagyonának egy részét a halála után református iskolatámogatásra fordította.³⁴ A kegyes református uralkodónő erőteljes patrónusi tevékenysége az udvaron belüli mintaadásnak is hatékony eszköze volt. I. Rákóczi György felesége szerepet játszott a nagyhírűvé vált, puritán professzorokat foglalkoztató és puritán fellegrárrá

²⁸ Kovács András 2000: 65.

²⁹ Kovács András 2000: 65.

³⁰ Kovács András 2000: 66.

³¹ Kovács András 2000: 66.

³² Komlósi Sándor 2000: 147.

³³ Báthory Zsófia 1660 után már nem fejedelemasszonyként segítette a jezsuita oktatási intézményeket, ám az anyósa példájának a követése itt is kimutatható.

³⁴ Pokoly József 1904: II. 93.

váló váradi kollégium létrejöttében is.³⁵ A szisztematikus iskolatámogatás másik állomása az a Debrecen volt, ahol 1636-ban fejedelmi segítséggel szervezték meg a kollégium második tanszékét 1636-ban.³⁶ Az intézményben éppen az a Medgyesi Pál volt a rektor 1631–32-ben, aki később Zsuzsanna asszony sárospataki körének központi figurája lett.³⁷ Iskolatámogatásainak legjelentősebbike a fogarasi román tanítási nyelvű iskola és gyülekezet létrehozása volt 1657-ben, ami egyenesen fakadt erős protestáns missziós elkötelezettségéből.³⁸

Lorántffy Zsuzsanna volt tehát az a fejedelemasszony, aki követhető mintát adott az erdélyi uralkodónői szerepekhez. Személyiségében, viselkedésében jelen volt Jagello Izabella humanizmus és reneszánsz iránti igénye, Károlyi Zsuzsanna szigorú és hiteles reformátussága, ami a 17. századi református fejedelmek országában fontos volt, Brandenburgi Katalin képessége a társasági élet működtetésére a túlzások nélkül, igénye az építkezésekre, a korszak udvari reprezentációjának követésére. Zsuzsanna emellett gondos felügyelője volt az udvari kiadásoknak, kedvelte a reneszánsz kerteket, a kultúrnövényeket és a különleges gyümölcsöket,³⁹ kiválóan értett a botanikához⁴⁰ és a főzéshez is, sőt nemcsak az iskolákban tartotta fontosnak a leányok nevelését, de a saját környezetében, elsősorban Sárospatakon is szívesen nevelte-oktatta az udvara környezetéhez tartozó lányokat hímzésre.⁴¹

A fejedelemasszonyi szerepek sokasága Lorántffy Zsuzsanna személyében állt össze intézménnyé. Nagyasszony és tökéletes női patrónus volt egy személyben, erkölcsi példa, klasszikus református anya és feleség. Sokoldalúságában megfelelt a Castiglione által megalkotott *cortegiano* női párjának.⁴² A korábban csak részleteiben megjelenő uralkodónői ideáltípus a személyében adaptálódott erdélyivé. Megfelelően öltözködött, hiszen a levelezéséből tudjuk, hogy nyomon követte a bécsi udvari divatot, és igyekezett ahhoz alkalmazkodni.⁴³ Előkelő viselkedése jó példa volt az udvarhölgyek nevelődésére. A szertartásos társasélet jó ismerője volt, kötetlenül volt képes beszélgetni férfiakkal, teológusokkal és iskolamesterekkel is. Többször vitatkozott éjszakába nyúlóan a teológia kérdéseiről.⁴⁴ A vita mellett maga is írt könyvet, amelyek közül egy bibliai igékből álló válogatása fennmaradt, és noha támadták érte, ezáltal nem veszített a tekintélyéből.⁴⁵ Az oktatáshoz és a kultúrához való viszonya megfelelt kora európai elvárásainak is.⁴⁶

A magyar arisztokrácia a reneszánsz udvari kultúra tartalmát és formáit a bécsi és a krakkói udvarban sajátíthatta el, a fejedelemasszony is éppen ezekben az irá-

³⁵ Komlós Sándor 2000: 148.

³⁶ Komlós Sándor 2000: 149.

³⁷ Péter Katalin 2000a: 55–56.

³⁸ Péter Katalin 2000a: 57.; Demjén István 2000: 60.

³⁹ Balogh Judit 2004: 91–96.

⁴⁰ Nagy-Tóth Ferenc-Fodorpataki László 2000: 123–124.

⁴¹ Pocsainé Eperjesi Eszter 2000: II. 141–145.

⁴² R. Várkonyi Ágnes 2005: 60.

⁴³ Balogh Judit 2000: 330.

⁴⁴ Péter Katalin 2000a: 60.

⁴⁵ Fehér Erzsébet 2000: 205–216.

⁴⁶ Magyari András 2000: 193–204.; Sipos Gábor 2000: 181–186.

nyokban tájékozódott. Az intézőjét Bécsbe küldte bevásárolni, az általa kreált udvari díszletek közé pedig nagyon tudatosan választotta a férjével együtt fia feleségének a lengyel arisztokráciához is tartozó Báthory család Zsófia nevű leányát.⁴⁷

Az esküvőről szóló tudósítások az európai udvarokhoz hasonló szintű szertartásról írtak,⁴⁸ ahol a fejedelemasszony táncolt, beszédet mondott, vagyis az udvar igazi szervezőerejeként reprezentált.⁴⁹ A fia házasságának szervezésén kívül uralkodónői szerepei között előszeretettel gyakorolta az udvarhölgyeinek a házassági piacon való megjelentetését és férjhez adását is. 1653-ban szerepet játszott Bornemissza Anna és Apafi Mihály házasságának a létrejöttében. Bornemissza Anna 1691-től szó szerint az örökébe lépett Lorántffy Zsuzsannának, hiszen híven követni igyekezett a példaképének tekintett nagyasszonyt.⁵⁰

A fejedelemasszonyi udvar tehát Lorántffy Zsuzsanna alatt megindult a korábbi szakaszosság után az intézményesülés felé. Ráadásul ezt az intézményesülést egy erős egyéniségű fejedelemfeleség jelenléte segítette. Zsuzsanna azonban a harmincéves háborúba való belépést követően Sárospatakra helyezte át állandó tartózkodási helyét. Pataki várának és környékének az építkezései, téralakításai magukon viselik a tudatos gazdasszony és a reprezentációra érzékeny asszony hatásait. Sárospatak valóságos vidéki udvari központtá vált az ő jelenlétében, ahol a kor legjelesebb protestáns tudósai fordultak meg, mint Medgyesi Pál, Tolnai Dali János vagy a nagyhírű morva pedagógus, Jan Amos Komenský.⁵¹

A terek kialakítása iránti kivételes érzelme mutatkozott meg a fejedelemasszonynak, amikor a családi uradalmi központokat sorra átépíttette, így kapott új külsőt a jóvoltából az örményesi udvarház, ahol 1640-ben kezdődtek az építkezések a gyulafehérvári Mátyás mester segítségével.⁵² A következő évek folyamán először a pocsaji udvarház épült fel az örményesi mintára, itt a dési András mester irányította a munkálatokat. E két nagy építkezés mellett további jelentős átalakításokat végeztek a sátoraljaújhelyi, a királyhelmeci és a kóródszentmártoni udvarházakon, valamint borházak építése zajlott Pocsajon, Munkácson, Szerencsen, Ónodban, Vencsellőn és Tállyán is.⁵³

Az udvarhoz tartozó területeken minden korábbinál jelentősebb kertépítések indultak el, a sárospataki vár kertje ekkor alakult ki, és tett szert hírnévre. Gyulafehérváron a palotában lévő függőkerthez öntözőrendszert alakítottak ki, még hozzá úgy, hogy a szökőkutak vizét vezették oda, valamint egy nagyobb kertet is létrehoztak a palota vonalában, ennek a vízellátását szintén így biztosították.⁵⁴

A fejedelemasszony személyisége nemcsak alakította az udvart, illetve az udvari élet számos szintjét, hanem magának az épületegyüttesnek, a térhasználatnak a módzatait is erősen befolyásolta. A számára épült lakosztályt ugyanis olyan mértékben

⁴⁷ Várkonyi Gábor 2000: 79–92.

⁴⁸ R. Várkonyi Ágnes 2000: 32.

⁴⁹ R. Várkonyi Ágnes 2000: 34.

⁵⁰ R. Várkonyi Ágnes 2000: 36.

⁵¹ Péter Katalin 2000a: 55–56.; Petrőczy Éva 2000: 123–127.

⁵² Déthsy Mihály 2000: 8.

⁵³ Déthsy Mihály 2000: 8.

⁵⁴ Kovács András 2000: 67.

megnövelték, hogy az már az erődítmény védhetőségét is veszélyeztette.⁵⁵ A művészettörténész szerint ez a változás, amelynek folyamán a fejedelemszonszoni udvar a palota terében is egyre nagyobb helyet követelt magának, már valójában 1628-ban elkezdődött, tehát éppen Brandenburgi Katalin idején.⁵⁶ Így lemondtak a gyulafehérvári vár további, védelmi célzatú erődítéséről, és inkább reprezentációs uralkodói székhelyként tekintettek rá, ami nagymértékben volt köszönhető az egyre jobban kialakuló, intézményesült és állandósult női pólus jelenlétének. Ugyancsak 1628-tól indult el az a nagyarányú építkezés, amelynek az eredményeképpen a fogarasi várból védhető fejedelmi erődöt akartak létrehozni.⁵⁷

A női pólus megjelenése erősen rányomta a bélyegét a görgényi vár átépítéseire is, ahol ekkor jött létre az „asszonyok háza”-ként emlegetett új traktus, ezek mellett pedig egy udvar, ahol veteményeskert is helyet kapott, nyilvánvalóan Lorántffy Zsuzsanna igényeinek megfelelően.⁵⁸

A fejedelemszonszoni sugárzó személyisége alkalmasnak bizonyult arra, hogy tovább épüljön körülötte az udvar női pólusa, ami elsősorban Brandenburgi Katalin idején kezdett intézményesülni és állandósulni. A fejedelemszonszoni udvar kontinuitását azonban megnehezítette az, hogy Lorántffy Zsuzsanna 1643-ban áttette székhelyét a számára sokkal kedvesebb családi birtokra, Sárospatak várába.⁵⁹ A célja az volt, hogy támogassa férje hadjáratát a királysághoz, tehát a hadműveletekhez közelebb eső vár propagandaközponttá alakításával, és természetesen itt is rendkívül eleven udvari élet bontakozott ki körülötte. A fejedelemség központja azonban Gyulafehérvár volt, és a letelepült fejedelmi udvar folytonossága szempontjából a székhely áthelyezése újabb törést jelentett.

Az udvar „átörökítése”: Báthory Zsófia, Lorántffy Zsuzsanna menyje

I. Rákóczi György 1648-as halálát követően Lorántffy Zsuzsanna formálisan visszavonult, és a fejedelemszonszoni pozíciókat átengedte a menyének, a még ekkor is húsz év alatti Báthory Zsófiának.⁶⁰ Ezt követően Zsófiát nevezték fejedelemszonszonynak, míg anyósát az „öreg fejedelemszonszonynak”. A hivatalos visszavonulás ellenére az erős egyéniségű Zsuzsanna továbbra is erősen a hatása alatt tartotta a belpolitikát és az udvar társadalma feletti ellenőrzést is.

II. Rákóczi Györgyöt, az elsőszülött gyermeket, aki apját követte a fejedelmi székben, mindkét szülője gyanakodva figyelte, és kevésbé tehetségesnek tartotta, mint

⁵⁵ Kovács András 2000: 68.

⁵⁶ Kovács András 2000: 68.

⁵⁷ Kovács András 2000: 69.

⁵⁸ Kovács Zsolt 2000: II. 114.

⁵⁹ Péter Katalin 2000a: 9–67. 19.

⁶⁰ Péter Katalin 2000a: 62–63.

Zsigmond nevű öccsét. A fiatal fejedelemmel szembeni bizalomhiány a feleségével szemben még erősebben jelen volt az öreg Lorántffy Zsuzsanna részéről. Szinte hihetetlen, de a szakirodalom Báthory Zsófiát mint fejedelemasszonyt alig látja. A róla szóló tanulmányok szinte kizárólag 1660 utáni tevékenységét elemezték. 1660-ban egyszerre halt meg a férje, II. Rákóczi György és anyósa, Lorántffy Zsuzsanna is. A még ekkor is csak 31 éves Zsófia a történelem számára mintha csak ekkor született volna meg, pedig ekkorra már több mint egy évtized fejedelemasszonyi múlt állt mögötte, és a gyermeke, I. Rákóczi Ferenc is 15 éves fiatalember volt. Mindez minden bizonnyal annak köszönhető, hogy Patakon Zsuzsanna egy alternatív fejedelemasszonyi udvart hozott létre a saját ceremóniáival és olyan fajsúlyos kultúra- és oktatáspolitikával, ahol helyet kapott Comenius és második fiát az európai politikai struktúrába emelő házassága is. Nehéz eldönteni, hogy valójában melyik udvar volt a „fejedelemasszonyi” udvar, illetve úgy tűnik, hogy a figyelem inkább Zsuzsanna személyiségét kísérte. Az is sokatmondó, hogy még az 1650-es években is ő irányította az erdélyi elit házassági piacát, nem pedig a hatalmi pozícióban lévő fejedelemasszony.⁶¹

A láthatatlan fejedelemasszonyi udvar

Az eddigiek miatt kissé korlátozott súllyal működő gyulafehérvári udvar női pólusa a rivális Patak fénye miatt visszafogottabban bár, de működött. Csökkent az építkezések mennyisége, aminek részben az volt az oka, hogy ekkor még tökéletesen funkcionált mindaz, amit Bethlen Gábor, valamint az öreg Rákóczi György uralma alatt építettek.

Ami jelenleg, megfelelő alap kutatások előtt elmondható, az az, hogy a fiatal pár igyekezett megfelelni az elvárásoknak és tovább vinni az addig kialakított formákat. Báthory Zsófia is ugyanazokat az egyháztámogató tevékenységeket folytatta, mint anyósa, udvari lelkészük, Keresztúri Bíró Pál a korszak egyik legjelentősebb tudós tanára is volt egyben.⁶² Látszatra tehát továbbra is fennmaradtak a korábbi udvar irányai és preferenciái, mégis súlytalanná váltak Sárospatak mellett. Emellett a fiatal fejedelemasszony, aki a házassága kedvéért tért át a református hitre, ám már az esküvőn⁶³ emlegették az ezzel kapcsolatos színlelést és azt, hogy csak az erőszaknak engedett, óvatosan átalakította udvarhölgyei összetételét. A református közegben magányos Zsófia látványosan katolikus székely nemesi családok leányai közül válogatta össze a körülötte forgolódó fiatal hölgyeket. Ráadásul az is kimutatható, hogy az udvarában szolgáló udvarhölgyek később is öntudatos, sőt missziós szellemű katolikusok maradtak. Ilyen volt a később nagy karriert befutott altorjai Apor István anyja, Imecs Judit, aki idősebb asszonyként Altorján a saját házában katolikus iskolát rende-

⁶¹ Az anyakirálynők és özvegy uralkodónők európai súlyáról és a szerepeiről lásd: Georges Duby 2000: 188–194., 206–214.

⁶² Dienes Dénes 2001: 112–185.

⁶³ Várkonyi Gábor 2000: 79–92.

zett be, és elhivatottan oktatta a település gyermekeit.⁶⁴ Ő a sokgyermekes Apor Lázár feleségeként az udvari vénasszony szerepét tölthette be, és öntudatos katolikusként segített a fiatal fejedelemszónynak az udvar női részének katolikussá való átszabásában. Később az ő révén került az udvarba az a szintén székely csíkszentgyörgyi Csintalan Zsófia is, aki Apor István második felesége lett.⁶⁵ Kemény János önéletírásában is az bontakozik ki, amit az eddig rendelkezésünkre álló adatok valószínűsítene, vagyis hogy a korábban felemelkedett főurak többsége, akik felekezetiileg is a legtöbben protestánsok voltak, továbbra is az öreg Rákóczi György örökségét és így Lorántffy Zsuzsannát és kisebb fiát tekintették tekintélynek. Ezek az urak és hölgyek pedig a hovatovább református fellegrárrá növekvő Sárospatakon gyülekeztek. A fejedelemség katolikus nemessége jó érzékkel látta meg a lehetőséget a katolikusság iránt rokonszenvet érző fejedelemszónny mellett. Így éppen az udvar női pólusához kapcsolódva szerveződött egy katolikus nemesi kapcsolati háló, amelynek az egyik központjává Petki István csíki főkapitány vált, aki jó kapcsolatot ápolt az előbb említett Imecs Judittal és Csintalan Zsófiával is. Petki később szerepet játszott Imecs Judit fiának, Apor Istvánnak Csintalan Zsófiával kötött házasságában is, ami jól mutatja a fejedelemszónny udvarhoz kapcsolható házassági piac tovább élését.

Érdekes megemlíteni, hogy férjének, II. Rákóczi Györgynek 1660-as halálát követően Báthory Zsófia katolizált, és éppen azt a Sárospatakot szemelte ki katolikus missziója központjául, ahol addig anyósa azt a református központot működtette, amely súlytalanná tette az ő gyulafehérvári fejedelemszónny udvarát.

A református fejedelemszónny képének másolója: Bornemissza Anna

A II. Rákóczi György halálát követő anarchikus állapotok végpontjaként az oszmánok által támogatott I. Apafi Mihály lett Erdély fejedelme. Apafi régi erdélyi nemesi családból származott, akik részesei voltak annak a körnek, akikből Bethlen Gábor egy református elit létrehozását tervezte ezek kapcsolati hálójának házasságok által történő megerősítésével. Ebből egyrészt az következett, hogy az erdélyi református nemesi családok jó részével rokonságban állt, másrészt ő is, mint elődei többsége, úgy választott magának feleséget, hogy ő sem volt uralkodó, és nem is készült uralkodónak, így a felesége is hasonló református nemesi család sarja volt. E családoknak az elitbe emelkedése éppen Bethlen Gábor fejedelemsége alatt gyorsult fel, azonban ez a rövid idő nem tette lehetővé olyan nagy múltú családok megelőzését, mint a Bánffyak, a Csákyak vagy akár csak a Bethlenek. Így megtörtént, hogy az udvarban forgolódó nemesek tekintélyesebbek és rangosabbak voltak, mint a fejedelem és rokonságának családja. Ezért a fejedelemszónny által követett minta nem lehetett a Brandenburgi Katalin nevéhez kötődő pompa. Ugyancsak nem rendelkezett olyan személyiséggel, amely a társasági élet működtetőjévé tehetné volna. Ezért – teljesen intézményesült

⁶⁴ Bíró Vencel 1935: 9–10.

⁶⁵ Bíró Vencel 1935: 17.

uralkodónői udvar híján – a saját személyiségjegyei döntötték el a hozzá kapcsolódó udvar képét.

Bornemissza Anna eszes nő volt, de nem szárnyaló intellektus vagy teologizáló elme. Ezért alkata leginkább Károlyi Zsuzsannához kötötte őt, amennyiben személyisége legmeghatározóbb vonása a mélyen hívő reformátussága volt. A Lorántffy Zsuzsanna által adott minta azonban olyan nagy súllyal volt jelen a 17. század második felének Erdélyében, hogy Annának is meghatározta az uralkodónői szerepekről kialakult képét. Ezért azoknak a feladatoknak jelentős részét igyekezett ellátni, amelyeket híres elődje is. Így a legjelentősebb nevéhez kapcsolt tevékenység az udvar gazdasági naplóinak vezetése 1667-től, amit tökéletes precizitással és józan logikával végzett.⁶⁶ Így ügyelt az udvar minden materiális részletére. Lorántffy Zsuzsanna követője volt a református iskolák támogatásában, az iskolák és a prédikátorok felkarolásában is. Különösen szívén viselte elődje kedves iskolájának, a sárospataki kollégiumnak a sorsát. Mivel éppen ekkor üldözte el a protestáns professzorokat és diákokat Báthory Zsófia, a fejedelemszorong egész lényét belevetette az értük folytatott küzdelembe.

A pompához és az udvar ceremoniális rendjéhez, színház voltához nem volt érzéke, a divat és a fényűzés sem az ő világa volt. A művészetek iránti vonzalmáról sem tudunk. Erős és kemény, szinte fanatikus menedzsere volt az udvarnak és a saját férjének is, ám a lényge teljesen az ellentéte volt a reneszánsz formák világának. Ezzel szemben a Portára küldött adókat ugyanúgy számon tartotta, mint a végvári tisztek fizetését.⁶⁷ Az udvartartás személyzetének a fizetését is szívesebben felügyelte, mint ha udvari szertartásokon reprezentált volna.⁶⁸ Az udvarbírók, a kamaraispánok és a számtartók a fejedelemszorongtól kapták a parancsokat. 1684-ben Apafi Mihály egy rendeletben hatalmazta fel a feleségét a jószágok igazgatására.⁶⁹

Bornemissza Anna számos esetben belefolyt a politika világába, és jelen volt a döntéshozatalok alkalmával, sőt Teleki Mihály kancellárral az udvar, a gazdaság, az országos politika kérdéseit éppen úgy megvitatta, mint a családi problémáit. Az uralkodónői szerepek körét így az erdélyi hagyományokhoz képest e tekintetben kitágította, az Apafi Mihály uralma alatti udvar struktúráját és kapcsolati kötődéseit erőteljesen átformálta.⁷⁰ Annak korábbi, reprezentációs és társadalmicentrum-szerepét azonban nem tudta a korábbi szinten fenntartani.

Apafi Mihály uralmát követően az Erdélyi Fejedelemség és így az uralkodói udvar is megszűnt. A fejedelemszorongi udvar a 17. század folyamán Brandenburgi Katalin és Lorántffy Zsuzsanna korában volt a legközelebb az intézményesüléshez. Katalin a családja, a pompakedvelő volta miatt e tekintetben tökéletes társa volt a reprezentációt uralma képének tekintő Bethlen Gábornak. Lorántffy Zsuzsanna műveltsége és érzékenysége mindazokat a tulajdonságokat átmentette a Katalin nevéhez köthető udvarból, amelyek az erdélyi társadalom számára elfogadhatóak voltak. Egy olyan sokfunkciós uralkodónői udvart teremtett, amelyet éppen a saját tekintélye miatt szinte

⁶⁶ Balás Ilona 1918: 44.

⁶⁷ Balás Ilona 1918: 39–40.

⁶⁸ Balás Ilona 1918: 43.

⁶⁹ Szádeczky Béla 1911: 12.

⁷⁰ Cserei Mihály szerint: „...máig is fennállna az erdélyi dicsőséges fejedelemség, ha... a fejedelemszorong, Bornemissza Anna magát az ura tisztiben és hivatalában nem elegyítette... volna.” Cserei Mihály 1983: 106.

lehetetlen volt követni. Visszavonulása után ugyanis az erdélyi elit egy része továbbra is őt tekintette mértéknek. Az általa kreált szerepek mindazonáltal megkerülhetetlen példaként szolgáltak két utódjának. Báthory Zsófia még megtagadva is folytatta a szerepei nagy részét, Bornemissza Anna pedig szabályos csodálattal igyekezett imitálni az általa megjelenített uralkodónő képét.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Ignác 1903: *A magyar birodalom története*. Athéneum, Budapest.
- Anne J. Cruz – Mihoko Suzuki: *The rule of women in Early Modern Europe*. 2009. Univ. of Illinois.
- B. Nagy Margit 1970: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest.
- Balás Ilona 1918: *Bornemissza Anna fejedelemasszony élete és kora*. Gyoma.
- Balogh Judit 2000: A Praxis pietatis megjelenési formái Lorántffy Zsuzsanna levelezésében. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Balogh Judit 2004: „Náj módi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban. In: *A fogyasztás társadalomtörténete*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa.
- Balogh Judit 2009: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján = *Történelmi Szemle*, 2009/3.
- Balogh Judit 2011: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei. In: Balogh Judit: *Székellyöldi karrierök. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. Budapest.
- Bíró Vencel 1935: *Altörjái gróf Apor István és kora*. Kolozsvár.
- Cserei Mihály 1983: *Erdély históriája (1661–1711)*. Budapest.
- Demjén István 2000: Lorántffy Zsuzsanna a sokoldalú fejedelemasszony. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Déthsy Mihály 2000: Az építető Lorántffy Zsuzsanna. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Dienes Dénes 2001: *Keresztúri Bíró Pál 1594–1655*. Sárospatak.
- Ernst Clausnitzer 1907: Aus der Regierungszeit des Kurfürsten Johann Sigismund, in: *Hohenzollernjahrbuch* 11.
- Fehér Erzsébet 2000: Az első magyar nőíró: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.

- Georges Duby 2000: *A nő a középkorban*. Budapest.
- Helmut Börsch-Supan 1980: *Die Kunst in Brandenburg-Preußen*. Berlin.
- Jeney-Tóth Annamária 2012: „...Urunk udvarnépe...” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debrecen.
- Komlósi Sándor 2000: Lorántffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Kovács András 2000: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Kovács András 2003: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest–Kolozsvár.
- Kovács Zsolt 2000: A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- L. Oakley-Brown – L. J. Wilkinson 2009: *The rituals and rhetoric of queenship: medieval to early modern*.
- Makkai László (szerk.) 1980: Bethlen Gábor végrendelete. In: *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest.
- Magyar András 2000: Lorántffy Zsuzsanna kulturális és oktatásügyi törekvéseinek modern vonásai. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Nagy-Tóth Ferenc – Fodorpataki László 2000: Tündérművészet. Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Oborni Teréz 2002: *Erdély fejedelmei*. Pécs.
- Oborni Teréz 2008: Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben. = *Rubicon*. 2008/5.
- Oborni Teréz 2009: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1550). *Történelmi Szemle* 2009/1.
- Petróczi Éva 2000: Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Péter Katalin 2000: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Péter Katalin 2000a: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak. 9–67.
- Péter Katalin 2004: *Két sógor: Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor*. = *História*. 2004. 08.

- Pocsainé Eperjesi Eszter 2000: A Lorántffy hímzőműhely úríhímzéses úrasztali terítői a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I-II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Pokoly József 1904: *Az erdélyi református egyház története.* I–V. köt., Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 2000: „Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...” (Amit megőrzött, és amit továbbadott). In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I-II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- R. Várkonyi Ágnes 2005: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest.
- Sipos Gábor 2000: Lorántffy Zsuzsanna adománylevele a kolozsvári kollégiumnak. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I-II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.
- Szalárdi János 1980: *Síralmas magyar krónikája.* Budapest.
- Szádeczky Béla 1911: *I. Apafi Mihály udvartartása.* Budapest.
- Várkonyi Gábor 2000: A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I-II.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak.

Egy falusi lelkész társadalmi és vagyoni helyzete

A mai, illetve modern történetírás elsődleges feladata már nem a nagy történelmi események felfedezésein vagy eltakarásán alapul, hanem sokkal inkább a már „krónikusan” ismert tények és események újabb ismeretek tükrében, más szemszögből való megítélésén, újbóli megértésén és interpretálásán. Sokszor a nagy történelmi események jobb megismerése, illetve más szemszögből való megközelítése a „kisebb” regionális vagy helyi történelem apró eseményeinek felfedezésével valósulhat meg. A helyi történelem, a mikrotörténelem, az események, a közönséges személyek megismerése által eltűnhetnek a történelmi sztereotípiák, egyoldalú vagy célzottan koholt dezinterpretációk, és jobban megérthetők lesznek a nagy történelmi események legapróbb részletei is, pontosabban azok konkrét, illetve individuális behatása a közember mindennapi életére is.

Az interpretáció problematikája még nagyobb mértékben érinti a történelemtudomány azon ágait, melyek a szubjektív érzelmek belső megélésétől befolyásoltak, mint például az egyháztörténelem. Itt nagyon hosszú idő óta számos sztereotípia, egyértelmű és kétségbekonthatatlan séma alakult ki, amelyek viszont a konfesszionalizációs folyamat valóságos fejlődését kevésbé világították meg. Ezért ezen a területen is pont a helyi történelmi események megismerésével a nagy történelmi fejlődés más megvilágítást kaphat.

Helytörténeti, vallás-, néprajz-, de nyelvtörténeti kutatás szempontjából is ilyen értékes forrásként szolgálhat egy falusi krónika és írójának személye is. Bizonyosan az ilyenfajta krónika értéke nem abban van, hogy teljesen objektíven és pontosan leírja az eseményeket, mivel már azok kiválasztása, megírása többnyire az író szubjektív meglátását tükrözi. De pont a „szubjektivizmusnak” köszönhetően lehet egy krónika, de még jobban egy napló alapján érzékelni a nagy történelmi események hatását egy személy vagy esetleg egy kisebb közösség életében. „Segítségükkel egyben előtűnik a társadalomnak a nagy folyamatok által gyakran elfeledett sokszínűsége, a fejlődés fő vonalából kieső vagy kiszoruló, abban »vesztesnek« bizonyult csoportok, illetve a változások uralkodóvá lett irányával ellentétes, vagy más irányba mutató jelenségek, tehát az uralkodó folyamatok nehézségei, a velük járó veszteségek is.”¹

¹ Dobszay Tamás 2012: 35.

Habár a krónika a szubjektív típusú források mellett, mint például a napló, a levelezés, az emlékirat, nem teljesen magánjellegű, tehát elsődlegesen nem magánhasználatra, inkább hivatalból íródott, így hát a szubjektivizmus mértékének is kisebbnek kéne lennie benne, de ugyanakkor megtalálható benne a visszaemlékezés műfajának három nagyobb kutatási iránya. Tehát vizsgálni lehet benne a múltra vonatkozó személyes emlékezést, de emellett a csoportidentitás, vagyis a kollektív emlékezet megnyilvánulásait is, és nem utolsó sorban magát a művet is komplex irodalomtörténeti vizsgálat alá lehet vonni (stílus, nyelv, kifejezési forma stb.).² Természetesen különösen fontos szerepet játszanak az ilyen típusú források a mindennapi élet, a ma olyan nagy népszerűségnek örvendő mindennaposság fogalmának mélyebb megismerésében is.

Sókút (szlovákul Sol') községe Zemplén északibb, a mai Szlovákiában fekvő részén található a Tapoly folyó mentén, Eperjes és Varannó közt körülbelül félúton. A település valamikor a 11. század előtt alakulhatott, és nevét valószínűleg a közeli Eperjes–Tokaji-hegységből kiáradó sós vizű forrásról kapta. Első tulajdonosai a Rozgonyiak, később a 16. századtól a Báthoryak voltak. Ebben az időszakban a falunak 45 jobbágyháza volt körülbelül 200 lakossal. A lutheri reformáció a század felétől terjedt Zemplén vármegyében, és Sókúton is a földesurak, tehát itt a Báthoryak közbenjárásával fogadták el. A lutheri gyülekezet átvette a katolikus parókiát a középkori templommal, és valószínűleg saját iskolaépületet is épített. Zemplén többségi településeitől eltérően Sókúton nem terjedt el a második, tehát a helvét reformáció, és a gyülekezet megmaradt a lutheránus hiten.

Az evangélikus gyülekezetről a legrégebbi adatok a 17. század első negyedéből valók, érdekességgént lehet megemlíteni, hogy 1627–1629 éveiben rövid ideig itt működött az ismert cseh exuláns, teológus és történész Jakub Jakobeus, aki azután Eperjesen folytatta tudományos működését. Több teológiai, történelmi mű szerzője, többek közt a szlovákok első történelmének írója is.³ A sókúti evangélikus gyülekezet a 17. század hetvenes éveinek közepén az erőszakos rekatolizáció során szűnt meg. Természetesen a Habsburg-ellenes felkelések időszakában az evangélikus gyülekezet megújult, és tulajdonképpen azóta nagyobb felekezeti változások nélkül működött tovább. Ettől eltérően alakultak a vagyoni viszonyok, Sókút új és több földesúr tulajdona lett, mint például gróf Forgách László, báró Szentiványi József, a 18. században a Barkóczyak, a Csákyak, a Sennyeiek, az Almásyak és a Berthótyak. Az első népszámlálás alkalmával (1784–1787) Sókútnak 731 lakosa volt, ezt a létszámot két papon kívül nagyrésztben jobbágyok alkották. A 18. század folyamán új lakosokkal is bővült a falu, kisebb számban görög-katolikus ruszinok költöztek be, néhány cigány család és zsidók a szomszédos Galíciából.⁴

A türelmi rendelet kiadása előtt hivatalosan egy római katolikus gyülekezet működött, de utána egyértelműen megújult az evangélikus gyülekezet, melynek elsődleges célja egy saját templom megépítése lett, melyet kisebb-nagyobb bonyodalmak után végül is sikerült véghezvinni. Az evangélikus gyülekezet megújulása után, 1792-ben

² Dobszay Tamás 2010: 36.

³ 1642-ben jelent meg a *Viva gentis Slavonicae delineatio*, viszont ennek csak a verses változata marad fenn: *Gentis Slavonicae lucrumae, suspiria et vota*.

⁴ Kónya Peter – Michnovič Imrich: 19–43.

Rojko Mátyás lett a sókúti evangélikus lelkész, és több mint fél évszázadon át töltötte be ezt a pozíciót. Pont az ő nevéhez fűződik a sókúti evangélikus egyház krónikájának írása, ezért a krónikát gyakran mint a Rojko-krónikát szokták emlegetni.

Rojko Mátyás 1760-ban született a Gömör vármegyei Csetnek városában. Gimnáziumi és teológiai tanulmányai után az eperjesi evangélikus kollégiumban kis ideig Dobsinán volt pap, mikor is 1792-ben Sókúton kapott lelkészi állást, és itt működött majdnem egészen haláláig. E hosszú idő alatt számos nehézséggel kellett megbirkóznia, mint például a katolikus lelkész vagy a saját híveinek ellenszenve, egyházi épületek építésével kapcsolatban felmerülő problémák, de különféle politikai, gazdasági vagy katonai események hatása a gyülekezet, illetve a falu lakosaira, amelyeket természetesen a krónika lapjaira jegyzett fel. Élete végén még jobban szaporodtak összetűzései a hívekkel, minek folytán 1840-ben lemondott papi hivataláról, még két évig Sókúton lakot, azután Kassára, lányaihoz költözött, ahol néhány hónappal később meghalt. A sókúti krónikát 1855-ig utóda, Balogh András folytatta, de azután ismeretlen okok miatt abbahagyta.⁵

Ami magát a krónikát, annak nyelvét és stílusát illeti, újkori latin betűkkel, kurzívával van írva a kurent egyes elemeivel. A használt nyelv, mivel még a hivatalos szlovák nyelv elfogadása előtti időszokról van szó, a „szlovakizált cseh” nyelvhez közeledik. Az evangélikus egyházban a biblikus cseh nyelvet használták, amelyhez még sajátságos helyi formák tevődtek hozzá, ebben az esetben a sárosi dialektus, de szintén sok magyar, német eredetű szó. A mondatok hosszúak, és a latinhoz hasonlóan a mondat végén az ige található. A szlovakizált szövegen kívül latin és német szövegeket is toldott be az író azzal a megjegyzéssel, hogy fontosnak tartotta őket, mint például a gyülekezet vizitációja, a vármegye döntése és hasonlók.⁶

Rojko Mátyás a krónikát a sókúti papi hely elfoglalása után kezdte írni 1792-ben, de az elmondottak és a hallottak alapján az írásában röviden visszatért 1781 évéig, mikor is – ahogyan megjegyzi a krónika írója – „a Türelmi rendelet kiadásával újra szabadon indulhatott az evangélikus egyház működése”⁷, köztük a sókúti evangélikus gyülekezeté is. Itt megemlítette, hogy az elsődleges tennivalók közé egy új evangélikus templom, parókia és iskola építése tartozott, habár az elejétől fogva nagy akadályokat állított a katolikus plébános, Hardman Ádám, aki szó szerint így nyilatkozott: „addig, amíg én ezen a világon leszek, soha nem fogják megkapni [a telket a templom építéséhez]”.⁸ Hasonlóan vélekedett ebben az ügyben a nemsokára elhunyt plébános utóda, Maxim János, akinek a nevéhez Rojko sokatmondóan hozzáírta: *Luteránusból lett katolikus*.⁹ Mivel Maxim ügyeskedésével a vármegyénél nem ment semmire, sikeresen meggyőzte gróf Szirmay Zsuzsannát, Barkóczi Imre özvegyét, hogy ő mint a falu egyik tulajdonosa az említett telken inkább zselléreknek való házakat építsen, és „így az evangélikus hiten való embereknek nem kis gátat okozzon”.¹⁰

⁵ Kónya Peter 2013. (szerk.): 67.

⁶ Adam, Ján 2013: 25, 29–30.

⁷ Kónya Peter 2013. (szerk.): 33.

⁸ Kónya Peter 2013. (szerk.): 34.

⁹ Kónya Peter 2013. (szerk.): 34.

¹⁰ Kónya Peter 2013. (szerk.): 35.

Az első sókúti evangélikus pap Kapitány Sámuel volt, akiről viszont Rojko azt jegyezte meg, hogy *„róla sokat lehetne írni, de inkább megtartja magának, csak annyit jegyez meg róla, hogy az anyakönyven kívül semmi más egyházi irodalom nem maradt utána, csak üres kassza és rendetlenség”*.¹¹ Rojkónak és az utána csak rövid ideig működő lelkésznek, Némethy Sámuelnek, aki kb. egy éves ottlét után feleségével együtt meghalt, a következő volt a jövedelme: *„minden gazdától két köből búzát, két máriást, szekér fát, két adag szénát, egy tyúkot, és a zsellérektől egy máriást, illetve a két köből búza helyet minden gazda tíz kévét a rektornak három kévét és még négy kévét a papnak, a rektornak még egy kéve zabot [kaptak]”*.¹²

Rojko Mátyás mikor 1791-ben elfoglalta a papi helyet Sókúton, nagyon rossz állapotban találta a gyülekezetet és annak vagyonát. Krónikájába feljegyezte, hogy a persely teljesen üres volt, a cinezett kehely el volt törve, és Eperjesre küldte javítani, magukon az anyakönyveken kívül semmilyen könyvet nem lehetett találni a parókián. A gyülekezetnek sok adósága volt a felépített ház miatt, melyet mint ideiglenes templomot használtak az evangélikusok. Rojko viszont bizakodott a helyzet javulásában, már csak azért is, mert a Türelmi rendelet kiadása után a protestánsok fel lettek mentve a kétszeres fizetés alól, mivel ezután már a katolikus egyháznak nem kellett fizetniük. Hamarosan el is kezdett gyarapodni az egyházi vagyon, mivel a templom gondnoka a gyülekezet számára az ő és felesége halála után felajánlotta a házát. Szintén 1792-ben megkezdtek Rojko buzgó közbenjárásának köszönhetően gyűjteni az építkezési anyagot az új sókúti templomhoz, melynek alapköve augusztus 9-én lett letéve.¹³

Az evangélikusok és a katolikusok viszonya Sókúton nem javult az új katolikus plébános, Oravec István működésével sem, ki megtiltotta az evangélikusoknak a harang használatát. Ezt a problémát ismét a vármegye oldotta meg, melynek határozata szerint mindkét valláson lévők halála esetén minden haragnak szólania kell, és minden egyes vonásért 4 ½ pénzt kellett fizetni. 1794-ben szintén a katolikus plébánosról szólt a bejegyzés, aki folytatta az evangélikusok zaklatását, katolikus hitre való térítését (pénzért, megfélemlítéssel). Viszont ő vádolta az evangélikus papot a vegyes házasságokból származó gyerekek evangélikus hitre való csábításával, amit aztán a vármegye előtt kellett tisztázni.¹⁴

1799 évében felgyorsult az új evangélikus templom építése, melyen már a tetőzeti munkálatok folytak. A következő évben sikerült a tetőt befejezni, de sajnálatos módon olyan nagy szélvihar támadt, hogy a tető megrongálódott. Fontos eseménynek számított az új evangélikus templom felszentelése. 1801-ben ismét jobb idők következtek a sókúti evangélikus gyülekezet számára, mert egy eperjesi elhunyt férfi 50 rajnai forintot hagyott a sókúti egyháza, melynek segítségével, de szintén újabb pénzgyűjtés kihirdetésével a templom építése befejeződhetett, és szeptember 7-én ünnepélyes első istentiszteletet tartottak benne. Azután nagyszabású mulatság következett, melyre 70 személyt hívtak meg, köztük nemeseket, támogatókat, a vármegye képviselőit, akik az ünnepség alkalmával több pénzzel és vallási tárgyakkal (úrasztali terítő, kehely) aján-

¹¹ Kónya Peter 2013. (szerk.): 34.

¹² Kónya Peter 2013. (szerk.): 67.

¹³ Kónya Peter 2013. (szerk.): 68.

¹⁴ Kónya Peter 2013. (szerk.): 69.

dékozták meg az evangélikus egyházat. Két szakács mintegy hatvan ételt szolgáltat fel. Szép jövedelme adódott a templomnak a régi templomnak használt épület eladásából, melyet 50 rajnai forint összegért a zsidóknak adtak el. A templom építése kapcsán végül Rojko Mátyás ismét egy célzatos mondatot jegyzett fel: *„Egy évben kezdtük építeni mi luteránusok Sókúton, Rusznákok Agyagoson és katolikusok Feketepatakon a templomukat. De mi Sókúton fejeztük be leghamarabb, ők Isten tudja hol és mikor fogják befejezni.”*¹⁵

Az 1803-as év legnagyobb eseményének egy történet számított, amelyben a katolikus pap kihasználta az alkalmat, és amikor egy hétéves luteránus kislány katolikus barátnőjével a templomba ment, a plébános rögtön katolikus szokás szerint a szentséget (szent jegyeket) kiosztotta, és a mise után a házába vitte, három napig ott tartotta, mindenféle ajándékkal, szavakkal térítette katolikus hitre, és a kétségbeesett szülőnek azt üzenté, hogy a gyerek már soha többé nem lesz az övék. Végül is sikerült a kislánynak a plébániáról megszökni, szülei rögtön az evangélikus paphoz vitték, aki megnyugtatta őket, hogy majd az idő fogja megmutatni, hogy milyen valláshoz fog a gyerek tartozni.¹⁶

A sókúti evangélikus pap, Rojko Mátyás, aki érdekes módon saját magáról harmadik személyben írt, több alkalommal is megemlíti, hogy sok egyházi kiadást ő maga fedezett, melyeket a gyülekezet megígérte, hogy visszafizet neki, de még eddig soha sem tette meg.

A következő években is mozgalmas időket élt át a sókúti lakosság. 1806 januárjában az austerlitz-i csatából visszatérő 12 ezer orosz lovas katona (huszárok, drágonyosok, kozákok) úton hazafelé a környéken szállt meg néhány napra. A krónika írója így vélekedett róluk: *„Nép, első szemre szép, szép egyenruhába beöltözve, testesek, magasak, de kivéve azokat az ellenszenves kozákokat, kinézetre nem szerencséseket, mozgásban bambákat az arcra egészen gorombáknak, tetteiben lopóknak és hozzá még nagy falók, telhetetlenek, soha többé őket vendégségbe nem akarjuk.”*¹⁷ Tehát nem jó színben tüntették fel magukat a kozákok. Az év nyarán egy másik látogatás ment végbe Sókúton, ezúttal a szuperintendens zárta le az egyházmegye látogatását az itteni evangélikus gyülekezetben, ahol díszes ceremóniával készültek számára. Már a falu határában pár kiválasztott üdvözölte a szuperintendenst, azután a falu evangélikus népe a pappal, a rektorral, a gyerekekkel az utcán köszöntötte a látogatókat, majd a menet a templomba ment, ahol külön oldalon a nők, külön oldalon a férfiak minden leányegyházból felsorakoztak. A szuperintendens az egyszerű népnek érthető, de tanulságos rövid prédikációt mondott.¹⁸

A katolikus–evangélikus-viszonyra szintén rámutatott Rojko, mikor 1809-ben a katolikus plébános eltávozásával kapcsolatban megjegyezte: *„Szemre és beszédben mindig kedves – mintha jót akarna – a palástja mindig a széllal egy irányba fúj – de a láthatáson kívül, úgy ahogy mondjuk, nem gyík, hanem Skorpió – ahol tudott, ott katolikus természetéből adódóan, mint egy Farizeus minden evangélikust üldözött. Az ő utóda Lieskovs-*

¹⁵ Kónya Peter 2013. (szerk.): 75–77.

¹⁶ Kónya Peter 2013. (szerk.): 79.

¹⁷ Kónya Peter 2013. (szerk.): 84.

¹⁸ Kónya Peter 2013. (szerk.): 85–87.

ky Mátyás lett, akiről reméljük, hogy békésen, jó szomszédságban fog együtt élni minden néppel.”¹⁹

Rojko Mátyás ügyes szervezői és egyházvagyon-gyarapítási működéséhez egy új gondolat társult, melyet az adott évben ismertetett a gyülekezettel. A minden évben megtartott beszámoló alkalmával az egyházi kiadásokról és bevételekről kiderült, hogy az egyház perselyében viszonylag szép összeg gyűlt össze, melyet Rojko szerint kár lett volna csak úgy hagyni, és kamatoztatni akarta. A gyülekezeti tagoknak bemutatta tervét, mely szerint minden becsületes lakosnak lehetne 10 rajnai forintot kölcsönözni, melyből minden évben, advent alakalmával 2 rajnai forintot fizetne vissza ajándék formájában, egészen addig, míg vissza nem adná a kölcsönzött összeget. A krónikába Rojko bejegyezte az egyház és a kölcsönző közti szerződés formáját. Pontosan megfogalmazta az adott szerződés minden pontját, például abban az esetben, ha a kölcsönző nem adná meg az évi 2 rajnai forintot, vissza kellene akár erővel is tölteni az egész kölcsönzött összeget. A bejegyzés végére Rojko pontosan bejegyezte annak a 25 személynek a nevét, akik még abban az évben ki is vették a kölcsönt, teljességben 250 rajnai forintot, a nevek között ő maga is szerepelt.²⁰ Mondhatni, hogy ez nagyon ügyes gondolat volt az evangélikus paptól, mert így nemcsak kamatoztatni tudta az egyházi vagyont, de még segített is a gyülekezeti tagoknak pénzhez jutni, melyet saját hasznukra tudtak fordítani.

A másik szintén pénzügyekre vonatkozó terjedelmes bejegyzés 1811 évében kelt, mikor is Rojko leírta, ahogyan maga fogalmazott, az utódok számára bizonyosan fontos hírt, hogy a forgalomban lévő papírpénz, amelyet bankóknak neveztek, és melyek a folyamatosan vesztették értéküket, összeszedik, és új pénzre fogják váltani, melyet Antipations Schein Reluitional Scheinak fognak nevezni. *„Ez a császári parancs nagy meglepődést és felháborodást okozott az egész nemzetben, gyakran a piacokon összetűzések és verekedést okoztak az egyszerű nép közt... és remélhetően Isten adja, hogy ilyen változások a mi utódaink nem fognak átélteni, de saját maguknak sem papírpénzt, sem fognak soha követelni.”* Rojko pontosan leírja, hol váltották a pénz, milyen arányban, de magának a papírpénz bevezetésének néhány mondatos történetét is lejegyezte.

Az elkövetkező évben az evangélikus pap több rossz tapasztalat után (ellopták a szalonnáját a templomból) elhatározta, hogy saját pénzen és erővel pincét és magtárat fog építeni. Pontosan feljegyezte a munka menetét, kiadásait és a nagy erőfeszítést, melyet neki a munkálatok okoztak. Az elutasítást és az újabb feszültséget a hívek és papjuk közt egy új parókia építése váltotta ki. Rojko szerint néhány özvegyasszony haragja ellene fordította a gyülekezet többi tagját, akik szerint a régi parókiával meg vannak elégedve, és ha a papnak újra van szüksége, építtesse saját pénzért. *„A pap nagyon elszomorodott, de elhatározta, hogy saját pénzén parókiát építeni nem fog.”* Majdnem szimbolikusan szerepel a történetek után, talán mint Isten haragjának a megnyilvánulása, egy óriási árvíz, mely nagy pusztítást okozott a faluban.

Az elkövetkező időszakban sem javult, inkább csak rosszabb lett ez evangélikus pap viszonya híveivel anya- és leányegyházaiban is, ahol soknak vélték a fizetendő egyházi járulékokat, de a panaszlevélben a szuperintendenshez a papot a kötelességei hanyagolásával is vádolták, és a feljük való ellenszenves viselkedését nevezték meg

¹⁹ Kónya Peter 2013. (szerk.): 93.

²⁰ Kónya Peter 2013. (szerk.): 94–95.

fő okként már több evangélikus átlépéséért a katolikus egyházba. A fő vádló a volt evangélikus iskola rektora lett, aki Rojko szerint ivás és rossz erkölcs miatt volt a sókúti gyülekezetből menesztve. Az egyházi hatóság rendelete szerint egy bizottságot neveztek ki, amelynek az illetékes ügyet kellett kivizsgálni. A szolgabíróval együtt 1814 augusztusában a faluba érkeztek a bizottság tagjai. A sókúti evangélikus vádlók bizonyára megijedtek, és előtte a paptól elnézést kértek, de tovább húzódtott az ügy a szomszédos leányegyház, Agyagos evangélikusaival, akik a papot nagyobb egyházi jövedelmek szedésével vádolták. Az egész csetepatét egy félreértés okozta, amely során a pap tévedésből a szekérével elvitte az egyik gazda szénáját, aki nyomban kijelentette, hogy a papnak soha többé semmi fizetséget nem ad. A katolikus hitre való átlépéseket Rojko azzal magyarázta, hogy azokat nem a pap magatartása okozta, hanem az amúgy is problematikus személyek butaságból vagy gyerekességből áttértek a görög-katolikus hitre. Végül az ügy azzal zárult le, hogy a bizottság megerősítette a régi egyházi jövedelmeket, tehát egy gazdától 13 kéve búzát, 5 kéve zabot, két adag szénát kellett továbbra is a lelkésznek kapnia. Továbbá a „*pap szorgalmát azzal is jutalmazta, hogy a saját pénzen felépített magtárt és pincét 100 arany schein összegben kárpótolja neki az egyház*”,²¹ ami bizonyosan nem válthatott ki a hívekben nagyobb örömet.

Hasonló tendencia határozta meg az egyházak viszonyát Sókúton, illetve Rojko Mátyás negatív nézetét a katolikus egyházzal. 1815 évében katolikus egyházlátogatás ment végbe Sókúton, amit krónikájába maga Rojko is részletesen feljegyzett. Még a vizitáció előtt megjegyezte, hogy a katolikus egyház Sókúton nagyon rossz állapotban van. Újból kissé csipkelődően említette, hogy az egyházlátogatást végző püspök már egy nappal előre elküldte a faluba szakácsát és minden hozzávalót a főzéshez. Szintén kissé ironikusan jegyezte meg, hogy nagyobb pompát várt az egész ügy véghezvitelétől, és hogy maguk a hivatalos dolgok kevés ideig tartottak, de annál nagyobb volt a lakoma utána. A hosszan tartó ebédek után, hol sokféle étel is ital volt felszolgálva, még egy szolgát is sikerült a püspöknek megtéríteni, mivel német pénzzel sikerült neki a lutheránust rávenni, hogy katolikussá váljon. Az egész egyházlátogatás leírását Rojko azzal zárja, hogy a nagy lakomák ellenére az evangélikus vizitáció sokkal különlegesebb volt, és nagyobb hatása volt az egyszerű népre.

A húszas évek elején kisebb építkezési és felújító munkálatok folytak a templomon, melyre új tető lett téve, és bentről is új festést kapott. 1823 évében Rojko Mátyás a leányegyházakban gyűjtés rendezett egy harangtorony építéséhez, amit hamarosan egy újabb, most harangra való gyűjtés követett, sőt a pap már előre bejelentette, hogy egyes gyülekezeti tagok menyt foglalkozni, ami ismét felesleges súrlódásokat okozott, főleg a leányegyházakban, amelyek azzal érveltek, hogy nekik a harang semmi hasznot nem fog hozni, ezért csak a sókútiak adakozzanak rá. Habár a gazdák ellene voltak, Rojkónak mégis sikerült feleségeiket meggyőzni, hogy legalább valamennyi adományt adjanak. A harangot végül is Eperjesen 534 rajnai forint összegért csináltatták meg a sókúti evangélikus templom számára. A harang használata viszont kisebb összetűzéshez vezetett a falubeliek közt, ugyanis két testvér bizonyosan irigységből szóban rátámadt a harangozóra, mert ezentúl ő kapta a hasznot halotti harangozás esetén, nem a katolikus gondnok.²²

²¹ Kónya Peter 2013. (szerk.): 136–138.

²² Kónya Peter 2013. (szerk.): 152–153.

1825-ben ismét vizitációra került sor, most viszont az evangélikus egyházban. Rojko több oldalon nagyon aprólékosan beszámolt minden részletéről. Mikor, kivel és hogyan vonult be a szuperintendens a faluba, hogyan volt a falu kidíszítve virágokkal, girlandokkal, mikor, ki és mit énekel, hogyan volt az ülési rend a templomban. Rojko viszont bejegyezte azt a hírt is, miszerint a szuperintendensnek nem volt túlságosan a kedvére ez a nagy felhajtás, amely nagyon hasonlított a katolikus processziókra. A látogatást végző szuperintendens néhány napi tartózkodás után végül is jó benyomásokkal hagyta el Sókútot, és megjegyezte, hogy „*más gyülekezeteknek is kéne tanulnia a sókútiaktól*”.

Habár a vizitáció jól végződött, és a sókúti evangélikus egyházi vagyon is a kezdektől gyarapodott, Rojko Mátyás viszonya híveivel nem volt túl jónak mondható, és az idő múlásával még csak rosszabb lett. Bizonyosan a híveknek egyre inkább megterhelővé váltak a lelkész újabb építkezési tervei és persze az azokhoz tartozó kötelességek számukra (pénzbeli, munkák elvégzése), mely egy alkalommal egy ház felépítése volt a pap, illetve az iskolai rektorok özvegyei számára, később egy új iskola épülete. Természetesen ez nemtetszést váltott ki a hívek között, mint ahogy maga Rojko is ismertette írásában, ahol megjegyezte: „*a nép nagyon hálátlan volt a munkához. Ugyan olyan hálátlanság, mint az özvegyi lak építésénél volt az előző évben, szintén megtapasztalt a pap az iskola épületéhez való fa szállítása kapcsán is.*”²³ Dolgozni nem akartak járni, és még sok alaptalan váddal illették Rojkót, például hogy velük felépítteti és majd másnak bérbe kiadja az épületeket, és persze a haszon az övé lesz, vagy hogy a családjá fog ott lakni. Érdekes módon Rojko saját magáról csak harmadik számban beszél, mint a papról, aki saját költségén fizetett sok munkátot vagy anyagot.²⁴

Sajnálkozással írt 1830-ban a három Soós gyerek árvaságáról, rögzíti, hogy kettőt közülük megkaparintottak a jezsuiták, és katolikussá nevelték őket, viszont a harmadik megmaradt reformátusnak.²⁵

Rojko Mátyás krónikájában bizonyosan a legfontosabb és a legterjedelmesebben leírt esemény az 1831-es kolerajárvány és az azt követő parasztfelkelés volt.²⁶ Részletesen bemutatja a kolera fokozatos terjedését az országban, az azzal kapcsolatos intézkedéseket, a halottak számát vallás szerint, a felkelés okát, melyet csak a tévhitekben, a pánikkeltésben és a buta nép hiszékenységeben látta. Saját tapasztalatát is leírta, mikor is a fellázadt parasztok az ő házáat is célba vették. Rojko először elhatározta, hogy házában marad, de aztán engedett egy katolikus asszony győzködésének, aki

²³ Kónya Peter 2013. (szerk.): 171.

²⁴ Kónya Peter 2013. (szerk.): 167–168.

²⁵ Kónya Peter 2013. (szerk.): 191.

²⁶ 1831 nyarán Zemplén területét is elérte a kolerajárvány, mely abban az időben a kontinens több részén szedte áldozatait. A hatóságok igyekeztek a járvány terjedését megállítani (a kutak fertőtlenítésével, a halottak külön helyeken való eltemetésével, karantén kijelölésével), de természetesen megjelentek mindenféle kuruzslók és csodadoktorok is, akik nemcsak hogy „bevált orvosságokat” kínáltak, de még mindenféle tévhiteket és népi hiedelmeket is terjesztettek a paraszt nép közt, például hogy az urak szándékosan mérgezik őket stb. Ezekkel az eseményekkel párosult a parasztok szociális és gazdasági helyzetének rosszabbodása is (kisebbedtek a paraszti telkek, gyorsan növekedett a zsellérek száma...), mely szintén fokozta a parasztok ellenszenvét az urak iránt, mely egy parasztfelkelés kitöréséhez vezetett az említett időszakban. A felkelés központja Nagymihály és Terebes mezővárosok voltak, de onnan nagyon hamar Észak-Zemplén, Sáros, Szepes és Gömör vármegyék területét is elérte. A fellázadt parasztok haragja az urak, de a zsidók és azok családjai ellen is irányult, és sok helyen rablás, erőszakoskodás és gyilkolás követte. A katonaság viszonylag hamar, már augusztus végén leverte a felkelést. Liška, Anton 2012.

elbújtatta a disznóólban, mivel a felesége nagy testű volt, a szénába bújt el, és így megmenekült a parasztok haragjától. A parasztok feldúlták a házát, a templomból ellopták a szalonnát és a zsírt, és persze több más kárt is okoztak.

Ezek az események bizonyára az amúgy is öregedő evangélikus papot megerősítettek abban a döntésben, hogy káplánt kell alkalmazni, aki majd utána átvenné a papi feladatokat. A pap fizetése így volt megállapítva: *„évi 150 forintot tettek ki, azonkívül a stóla fizetségek felét, és biztosítva van neki és feleségének olyan szállás és étel, amilyenhez szokva vannak, a káplán fizetése ilyen volt: az anya- és leányegyházak gazdái 13 kéve búzát és 5 kéve zabot, fél gazda 7 kéve búzát és 3 zabot, azonkívül minden gazda egy szekér fát, egy tyúkot, két adag szénát, minden zsellér évi 17 pénzt, és egyszer egy évben munkát végez. A stólából a következő összegek jártak neki: temetés esetén 2-3 máriás, kisebb temetéskor 12 garas, esketéskor 1 német arany, más falukból valók esetén 4-20 ezüst, keresztelekőkor pálinka és 15 garas.”* A káplán, bizonyos Dzapál András 1832-től működött Sókúton.²⁷

Rojko Mátyás természetét és a híveihez, illetve a többi falubelihez való viszonyát mutatja egy esemény, mely néhány évvel a parasztfelkelés után történt. Egy bizonyos Babej János, aki a felkelés idején a lázadó parasztokat igyekezet kordában tartani, hogy ne okozzanak túl nagy károkat az evangélikus parókián (minek köszönhetően a károok csak kisebbek voltak), egy keresztet állított a falu egyik dombján, és a katolikus templomba zászlót vett. Rojko szerint az egyedüli módja annak, hogy ilyen szegény ember ilyen nagy összeghez jusson, csak a lopás lehetett, szerinte bizonyosan a pap pénzét találta meg, és azt saját, illetve katolikus egyháza javára fordította. Bizonyosan az ilyen feltételezések, de akár hálátlannak is mondható magatartás nem növelte a pap jó hírét a sókútiak közt.

1839 évében ismét gyarapodott az egyházi vagyon, mivel a papnak és a káplánnak egyaránt új papi öltözetet készíttetett Eperjesen a gyülekezet. Érdekessége az ügynek, hogy az új divat szerint a helyi papok is Luther-köntöst (palást) akartak hordani, pont olyat, mint amilyenben Luther Márton van a festményeken. Ezért a hívek, illetve a pap kihasználta az ideai gazdag burgonyatermést, amelyet egyházi fizetség formájában szedtek a gazdáktól és a zsellérektől, eladták azt, és a haszonból akarták finanszírozni az új palástot. De pont aznap, amikor Eperjesen a palásthöz való dolgokat vásárolták, egy óriási szélvihar kerekedett, mely nagy károkat okozott. Ezért a pénzt inkább a károok elhárítására fordították, de a pap kisebbik lánya, aki több éven át Szirmayi Pálnénál élt, elmondta apja esetét a jószívű úrnőnek, aki elküldte a palástra való pénzt, és még néhány könyvet is adományozott a sókúti iskolának.²⁸

Rojko Mátyás 1842-ben elköltözött Sókútról, és az új pap, Balogh András folytatta tovább a krónika írását, de már sokkal rövidebb és nem minden évhez kapcsolódó bejegyzéseket hagyva. A legérdekesebb adatok az 1848-as szabadságharc kitörésének idejéből származnak. Az eseményekkel kapcsolatban főleg azt a tényt rögzítette a pap, hogy egyszer a magyar minisztériumtól, egyszer az osztrák oldalról jöttek az instrukciók és fenyegetések, hogy ha nem lesznek kihirdetve, kemény büntetést fognak kiszabni a falura. Ahogyan az író fogalmazott, *„Scylla és charibda közt áltak”*, de voltak olyanok is, akik panaszkodtak rájuk az osztrákoknak és a „moszkvaiaknak”,

²⁷ Liška, Anton 2012: 229–230.

²⁸ Liška, Anton 2012: 240.

hogy csak Kossuth mellett tartanak istentiszteleteket. Börtönbe is vetették a papot, de szerencsére hittek az esküdtek szavainak és elengedték.²⁹

A viszonylag terjedelmes krónikában mintegy 163 oldalon részletes képet kapunk egy zempléni evangélikus gyülekezet több mint fél évszázados történetéről. Mivel a krónika legnagyobb részét Rojko Mátyás evangélikus pap bejegyzései képezik, mondhatni, hogy a leírt eseményeket a saját szemszögéből írta meg. Ilyen időbeli eltolódás esetén nagyon nehéz, ha nem teljes mértékben lehetetlen megállapítani a megtörtént események és azok írásban rögzített változata közti eltéréseket vagy egységet. Azt a nézetet, miszerint a krónikában leírt események nagyban megfelelnek a valósan megtörtént dolgoknak, az a tény támasztja alá, hogy például az emlékiratokkal vagy memoárokkal ellentétben a krónikában lejegyzett események a megtörténésük után közvetlenül voltak beírva, tehát annak a veszélye, hogy túl nagy időbeli csúszással a tények összekeveredtek, esetleg elhalványultak volna, nem túl nagy. Fontos ténynek számít az is, hogy a krónika nem magántulajdon, hanem úgymond hivatalos dokumentumot képezett, melybe betekintés nyerhettek az új papok, az evangélikus személyek, és az író bejegyzéseinek autentikusságát vissza lehetett igazolni. Mivel Rojko Mátyás a sókúti krónikát nem magának, hanem kizárólag az evangélikus gyülekezet saját mikrotörténete fennmaradásának céljából készítette, tisztában volt vele, hogy az objektivitás legnagyobb mértékét kell (kellene) betartania. Természetesen ebben az esetben is lehetne azzal érvelni, hogy már maga a bejegyzett tények kiválasztása az író saját belátásán alapult, és tulajdonképpen már csak ezzel is „befolyásolta” az olvasóban kialakult képet. A hasonló feltételezések halmozódása és a szubjektivizmus teljes „kizárása” végül is csak értelmetlen relativizmushoz vezetne. Az ilyen, nagyobb vagy kisebb mértékben magánjellegű források értéke pont a személyes meglátásban, a saját életet befolyásoló hatások rögzítésében, a magán- és a nyilvános szféra egymásra való hatásában van.

A Rojko-krónika tartalmának többsége az evangélikus egyházi ügyeket érinti (egyházi vagyon, építkezés, fizetség, járadékok, de a hívekkel való viszony is). Rojko igyekszik bemutatni a gyülekezet fellendülését, vagyonának növekedését, mivel nagy figyelmet fordított az anyagi helyzetre (perselypénz, adományok, pontos számadások), de szintén ecseteli saját igyekezetét, odaadását és áldozatkészségét a templom, a parókia, az iskola, a harangtorony építésénél. Érdekes módon, mintha így akarna neutrális helyzetbe kerülni, magáról harmadik személyben mint a papról ír, viszont nem vonakodik csakis pozitívan véleményezni magát (igyekvő, dolgozó, ötletes, takarékos, a felettesektől elismerést szerző...). A sókúti evangélikus egyházzal és annak képviselőjével ellentétesen rajzolta meg a krónikában a katolikus egyházat. Összehasonlítások, ironikus vagy csipkelődő bejegyzések által (egy kivételével, ahol egy katolikus asszony menti meg Rojkót a felkelőktől) kimondottan negatív képet kapunk a protestáns és katolikus viszonyról, holott kérdéses, hogy ez volt-e az általános helyzet a faluban, vagy csak Rojko Mátyás személyes antipátiái nyilvánulnak meg a krónikában.

Rojko Mátyás inkább lenéző szemszögéből írt a falubeliekről, illetve evangélikus híveiről. Egyes kivételektől eltekintve kitűnik nem túl jó véleménye a jobbágyokról, akiket lustának, butának, hálátlannak és gyerekesnek ítélt meg. Nem tudni pontosan, hogy mi volt az evangélikus pap nem túl jó és idővel még csak rosszabbodó viszo-

²⁹ Liška, Anton 2012: 249.

nyának oka a híveivel, csak feltételezni lehet, hogy ez egyrészt Rojko természetéből fakadhatott, vagy a túlzott, a népnek gyakran további költségeket okozó építkezési igyekezetből származott. Másrészt viszont az egyes személyekkel való konfliktusok nem biztos, hogy pontosan tükrözték a valós helyzetet, inkább egyéni esetnek számítottak, mert ha tényleg olyan rossz lett volna a viszony, egyik vagy másik oldal kérte volna a papi helyről való áthelyezést, és nem sikerült volna a lelkésznek véghezvinni majdnem minden tervét a gyülekezet fejlesztésével kapcsolatban.

Végezetül tehát meg lehet állapítani, hogy a sókúti evangélikus krónika egyrészt rámutat egy falusi pap vagyoni és társadalmi helyzetére a gyülekezetében, de szintén plasztikus képet fest a pap és a hívek közti kétoldalú viszonyról a 19. század első felében, mely bizonyára nem számított egyedinek, de arról is képet kapunk, hogyan reprezentálta magát a katolikus egyház egy evangélikus pap szemében.

Hivatkozott irodalom

Adam, Ján 2013: Autor a jazyk farskej kroniky evanjelickej a.v.cirkvi v Soli. In: *Kronika evanjelického cirkevného zboru v Soli* (Peter Kónya ed.). Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

Dobszay Tamás 2010: Emlék, felidézés, önéletírás. Egy civis memoár tapasztalatai. In *Korall* 41, 2010.

Kónya Peter – Michnovič Imrich: *Dejiny obce Sol'*. Prešov: LIM Prešov.

Kónya Peter 2013. (szerk.): *Kronika evanjelického cirkevného zboru v Soli*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

Liška, Anton 2012: *Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta.

Ottlyk György kuruc brigadéros karrierje

Ottlyk György a koraujkori Magyarország jelentős személyiségei közé tartozik. Belépett a Thököly-felkelésbe és a Rákóczi-szabadságharcba, elérte a magas katonai rangokat és az országos tisztségeket. Tekintettel arra, hogy jómódú köznemesi rétegből származott, életpályájának kutatása nemcsak a kor eseményeinek, hanem egy 17. századi köznemesi karrier építésének feltárását is lehetővé teszi. E rövid tanulmány-
nak a célja megismerni Ottlyk György brigadéros életpályáját, mind katonatiszti, mind hivatalnoki karrierjének építését.

Gyermekkor és fiatalság

Ottlyk György 1656-ban született Trencsén vármegyében, Felső-Ozoróczon, egy viszonylag jómódú köznemesi családban.¹ Apja, Ottlyk János több évig töltött be alispáni tisztséget, és így katonaként is szerepelt a megyei nemesi felkelők élén, utoljára az 1663–64-ben lezajlott nagy török háborúban, miközben a trencsényi csatában megsebesült, aminek következtében meg is halt. Apja halála után a család egyre nehezebb helyzetbe jutott, amiből az özvegy új házassággal keresett kiutat. Ottlyk György mostohaapja, Bossányi János azonban Ottlykot nem igazán szerette, ami erősen befolyásolta fiatalkori sorsát, s egyúttal iskoláztatását és esetleges katonai képzését is.² Keresztapja, Illésházi György trencsényi főispán sem nagyon segített a fiatal Ottlyknak (azon kívül, hogy a családi birtokát kifosztatta³).

A helybeli alsóbb iskolák (főleg a körmöcbányai evangélikus iskola) befejezése után a fiút 1670 elején küldték Eperjesre, a nem régen nyitott felső-magyarországi rendek kollégiumába. Tartózkodása Eperjesen rövidsége ellenére jelentős módon befolyásolta a fiatal Ottlykot, és hozzájárult személyisége alakulásához.

A fiatal Ottlyk két évig maradt Eperjesen, 1671 nyaráig, amikor Spankau generális katonasága a várost elfoglalta, és bezárta a kollégiumot. Hosztói István házában lakott, és tanára volt Szántó András, akik nagy gondot fordítottak az ifjú nemes mű-

¹ Ottlyk György önéletírása: 4.

² Ottlyk György önéletírása: 5.

³ 1670-ben Spankau serege kifosztotta Felső-Ozoróczot, és 1672-ben a főispán katonákkal erőszakkal elkobozta a kohanóci evangélikus templomot. ŠA Bytča, TRŽ-I, Fam. Otlík, 13: Jegyzőkönyv a vármegyei kihallgatásból a felső-ozoróci kjsztély kifosztásáról 1670 VI. 17; Ottlyk György önéletírása: 7.

veltségének megalapozására, fejlesztésére. Miután 1671 nyarán a hadsereg elkobozta a kollégiumi épületet, a tanítás megszűnt, és Ottlyk hazautazott. Az eperjesi kollégiumban Ottlyk nemcsak képzettséget szerzett, de a fegyveres ellenállásra készülő Habsburg-ellenes ellenzék eszméivel is itt ismerkedett meg. A városban megszilárdult Ottlyk hazafisága, és jól megtanulta a magyar nyelvet, amelyet mind a polgárok, mind a tanárok használtak. Rendkívül fontosak voltak számára a baráti kapcsolatai. Ott nemcsak a fiatal Thököly Imrével ismerkedett meg, hanem több olyan nemesi vagy polgári fiúval, akik később jelentős szerepet játszottak a Habsburg-ellenes harcokban.⁴

Hazaérkezése után Ottlyk először anyához ment Ugróóra, ahonnan a mostohaapja miatt már 1672-ben eltávozott, és nagybátyjánál lakott Kohanócon, mivel családi székhelyét, Felső-Ozorócot még 1670 nyarán elpusztította a hadsereg. Kohanócon tanúja lett az ottani evangélikus templom elkobzásának, amelyet keresztapja, Illésházy György gróf irányított. A kísérlet konfliktushoz vezetett, amelyben Ottlyk oltalmazta a főispánt saját jobbágyságai ellen. Ennek ellenére három nap múlva megszállták a falut a katonák, akik kifosztották a kastélyt a majorsággal együtt. A kohanóci templom erőszakos elfoglalása és a családi birtok megsemmisítése megrázta a fiatal Ottlykot, és közelítette a Habsburg-ellenes táborhoz.

Ezen események után keresztapjához ment, onnan Bessenyei János barsi jegyzőhöz, és végül Osztrosith Mátyás jó módú nemes udvarába, ahol az elején kamarásként és utána sáfárként (főember szolgálja) szolgált. Az Osztrosith-birtokon ügyesen működött, nem kis összeget sikerült megkeresnie, amiből megjavította elpusztított és mostohaapja által tönkretett ozoróci birtokát. Osztrosithéknél összeismerkedett Czébányi Imre árvájával, Évával, akit 1680-ban vett feleségül.⁵

Thököly Imre hadseregében

Amikor 1680 júliusában a házasságkötés miatt a fiatal Ottlyk elhagyta Osztrosith házat, a megspórolt pénzből rendbehozta elhagyott családi birtokát, és a gazdálkodásra készült, nem sejtve, hogy már néhány hónap múlva a politikai események örvénye be fogja húzni a hadi eseményekbe. Annak idején az országban már második éve a Thököly-felkelés zajlott. És éppen ezzel kezdődött el a fiatal Ottlyk katonai karrierje. Egy nap 1680 szeptember végén, amikor természetével a nagyugróci vásárra indult, az úton a Hatvantól Vág völgyébe haladó kurucok lepték meg.⁶ Ezek Ottlykot családjával és néhány barátjával együtt elfogták, és magukkal hurcolták. Így közben tanúi voltak egy győztes összeütközésnek Caraffa Antal vérteseivel. Utána Ottlyk személyesen is találkozott Thökölyvel, aki szavai szerint azonnal felismerte, emlékezett rá eperjesi diákeveikből. Így Ottlyk, részben hajdani baráti kapcsolatuk révén, részben kényszerhelyzetben csatlakozott a kurucokhoz, a következő csata alatt viszont haza-

⁴ Ladiver, Elias 1669: Uo, FM 2/1045. Thaly, Kálmán: *Thököly Imre és iskolatársai mint színjátésszók*. 411–414.

⁵ Ottlyk György önéletírása: 9.

⁶ Ottlyk György önéletírása: 10.

szökött. Az elkövetkezendő három évet a családi birtokon töltötte, eléggé nehéz helyzetben, mert a kurucok mindenről megfosztották.

Sorsa elől azonban nem menekülhetett el ozoróczi birtokán. Akarata ellenére 1683 nyarán már a kuruc hadseregben szolgált. Azelőtt a vármegye Bécsbe küldte, s onnan nyomban Lőcsére Thökölyhez, aki tárgyalásokra hívta a vármegyék követeit. Így Ottlyk újból kényszerhelyzetbe került, és ismét alkalmazkodott. Lőcséről már nem ment haza, hanem tovább maradt a fejedelemmél.⁷

A Habsburg-ellenes táborba Ottlyk elsősorban pragmatikus és gazdasági okokból lépett be. Mint evangélikusnak és jómódú nemesnek szimpatikusak voltak neki a felkelés vallási céljai, végső soron viszont a kurucokhoz csak kényszerhelyzetben csatlakozott.

Néhány nap múlva a trencsényi nemesi felkelők élén Petneházy kurucjaihoz csatlakozott, és hűségesküt tett Thökölynek. Utána a fejedelmi hadakkal Pozsony felé haladt, és az elővárosokban táborozott.⁸

Néhány évtizeddel később (önéletrírásában) visszaemlékezett ezekre az eseményekre, és szigorúan bírálta a kuruc tiszteket, akik csak ettek és ittak, és elhanyagolták a fegyelmet, s magát a fejedelmet is bírálattal illette azért, mert inkább a török segítségben bízott, mintsem gondoskodott volna a vármegyék védelmezéséről. Amikor a kuruc katonák éjjel felgyújtották az elővárosokat, Ottlyk a városban aludt, és csak akkor ébredt fel, amikor az ellenség közeledett, és sietett a főtérre. Mivel a kapuk be voltak zárva, és kulcsait a kurucok vitték el, egy ács legény segítségével egy kiskaput tört át, és néhány kuruc lovassal együtt elszökött. A császári lovasság üldözte, de a törökök megmentették, és szerencsésen eljutott Thökölyhez Sintára.⁹

A következő napokban Bakacs századossal együtt három lovas század élén az Ausztriában portyázó török csapatokat kísérték, és ahogy később írta, figyelt rá, hogy megvédjék a magyar falvakat a török és a tatár pusztítás elől. Az osztrák földön viszont nem tudta befolyásolni az oszmán sereg viselkedését, és még több mint két évtized után is keservesen emlékezett a fegyvertelen lakosság gyilkolására. Ezért néhány nap múlva elhagyta szövetségeseit, és visszajött Thököly táborába Cseklészre, ahonnan a fejedelem Szakolcára küldte.¹⁰ Ezen események után jött haza családi birtokára, és felszabadította feleségét, akit közben a labancok fogtak el.

Ottlyk talán legnagyobb katonai sikere az egész felkelés alatt az ostromlott Eperjes megsegítése volt 1683 végén. Sobieski János lengyel király, miután a párkányi csata után szétváltak I. Lipóttal, hazafelé a felső-magyarországi szabad királyi városokban szándékozott telelni. Először Kassát akarta hatalmába keríteni, amikor az nem sikerült, Eperjes felé vonult, és december elején óriási seregével már a város előtt állt.¹¹

Még ezelőtt érkezett Eperjesre Ottlyk egy nagyobb lovas csapattal. Miután a város a felhívást a kapitulációra elutasította, a lengyelek elkezdték az ostromot, amely azonban csak négy napig tartott. A város erős bástyái ellenálltak a könnyű lovas had ostromlásának, amely a tüzéség nélkül nem remélhetett sikert. Ottlyk naponta ro-

⁷ Ottlyk György önéletrírása: 12.

⁸ Ottlyk György önéletrírása: 13.

⁹ Ottlyk György önéletrírása: 16.

¹⁰ Ottlyk György önéletrírása: 16.

¹¹ Ottlyk György önéletrírása: 20.

hant ki a városból, és óriási károkat okozott az ellenség táborában. Ahogy később emlékezett, annyi lengyel foglyot szerzett, hogy minden polgárnak egy lengyel szolgálja volt.¹² A négy napon át tartó reménytelen ostrom után Sobieski óriási veszteségeket szenvedett, és máshol is hasonlóan járt, ahol összeütközött a kurucokkal, s így 1683. év végén a Felvidéken majdnem tizenháromezer lengyel esett el. Eperjestől azután Kisszeben felé fordult, és a kis, gyengén megerősített várost harc nélkül foglalta el.¹³

Eperjesi sikere után Ottlyk még néhány hétig tartózkodott Sáros vármegyében, ahol a fejedelem parancsára szervezte a megyei felkelőket, akikkel december 21-én Sárospatakra érkezett. Petneházy Dávid ezredével azonnal a Gömör megyei Szendrőre vonult, amelyet közben az ellenség foglalt el. Váratlan rohammal legyőzte a császári őrséget, a várost felégette, és visszavonult. Visszafelé Rozsnyót is megszállta, és Jolsva mellett Caprara generális élelmiszer-szállító osztagát is megtámadta, és 400 hordó bort zsákmányolt.¹⁴

Nemsokára viszont újból elhagyta a pataki kuruc tábort, mert Thököly, ismét Petneházyval, Ungvárra küldte az átpártolt Drugeth Zsigmond ellen, aki az erős lengyel őrség védelme alatt bezárta magát a várba. Ottlyk január 5-én éjjel megtámadta és szétverte a lengyeleket, a várat azonban nem is próbálta bevenni. Utána 1684 februárjában ezredével Szolnok környékére húzódott téli szállásra, és ott először néhány ezer tatárral, majd a szolnoki bég csapataival összeütközött.¹⁵

Utána több kisebb csatában vett részt, és 1684 őszén egy nagy lépéssel előrehaladt kialakuló katonai karrierjében. Októberben Rimaszombaton a fejedelem ezredessé nevezte ki, és rábízta udvari karabélyos ezredét. Utána még télen ellátta a török őrséget Érsekújváron. Májusban az Ung megyei Likárton leverte Schultz generális egyik lovas egységét, amely először őt támadta meg. Thököly akkor Ottlyk bátorságát és katonai képességét egy aranyozott szablyával és egy ezüstözött fokossal jutalmazta.¹⁶

Ekkor már a fejedelem legjelentősebb hívei közé tartozott, s ezért 1685 nyarán a fejedelem egy újabb fontos feladattal bízta meg. Amikor júniustól szeptemberig Schultz generális újból megostromolta Eperjest, Thököly, többet nem tehetvén, ismét Ottlykot küldte 2000 lovassal a városnak segítségül. Az ezredesnek többször is sikerült a császáriakat meglepni, sőt a német tábort is sikeresen megtámadta, egy összecsapás során azonban lesbe esett, és fogságba került. Schultz nagyon becsülte az elfogott kuruc főtsíztet, és hogy ne adjon esélyt visszaszökésére a kurucokhoz, Kapy várában őrizet alatt tartotta.¹⁷

Ebben a fogságban, ötven dragonyos felügyelete alatt Ottlyk hét hetet töltött. Közben szeptember 11-én elesett Eperjes, és a szövetséges hadak visszavették Érsekújvárt. Ebben a helyzetben is intenzíven gondolt a szökésre, és egy nap szolgaruhában sike-

¹² Ottlyk György önéletírása: 21.

¹³ Az Eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára: Status et factorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um, 71.

¹⁴ Ottlyk György önéletírása: 22.

¹⁵ Ottlyk György önéletírása: 29.

¹⁶ Ottlyk György önéletírása: 31.

¹⁷ Eigentliche Relation der in Ober Ungarn liegenden Statt Eperies, so von Ihro Eccell. Herrn General Valentin Graffen von Schultz den 20 Julii 1685 belägert und den 19 Septembr. Darauf Abends ungefehr gegen 7. Uhr worden. Wien 1685; Ottlyk György önéletírása: 33.

rült a várat elhagynia. Azután drámai körülmények között, néhány nap múlva, éjjel haladva, az utakat kikerülve, éhesen szerencsésen megérkezett Kassára.¹⁸

A Habsburg hadsereg ezredese

Egy hét múlva Caprara generális kezdte a várost ostromolni, és közben Thököly eltávozott az országból. Az új helyzetben Ottlyk arra a meggyőződésre jutott, hogy a felkelés már gyorsan a végéhez közeledik, és ha haza akar jönni, feltétlenül át kell pártolnia. Szándékát megtárgyalta néhány nemesi barátjával, és megbeszélték, hogy az első adandó alkalommal el fogják hagyni az ostromlott Kassát. Leveleket írtak Scharffenberg és Barkóczi generálisoknak, amelyekben az átpártolást kínálták, cserében a rang és a vagyon megtartásáért, és Regéc vára alatt várták a választ. A kedvező válasz elfogadása után október 3-án eljöttek Caprara mislyei táborába. Néhány nap múlva találkozott Ottlyk Csáky Istvánnal, a felső-magyarországi főkapitánnyal és Caprara generálissal, aki (a megalkuvás értelmében) ezredessé nevezte ki.¹⁹ Így néhány hét leforgása alatt Ottlyk egy óriási átalakuláson ment át. Először emberfölötti módon küzdött, hogy kiszabaduljon a fogságból és visszaérkezzen a kurucokhoz, de pár nap múlva ismét rendkívüli kockázatot vállalt, hogy az uralkodói hadsereg táborába kerüljön. A következő napokban azonban, újból nagyon sokat kockázva már Caprara szolgálatában elment Kassára tárgyalni a kapitulációról. A védők viszont árulónak tartották, tömlöcbe zárták, és csak a fejedelem török fogságáról érkező hír mentette meg Ottlyk életét. Petneházyt, a többi főtiszttel együtt felszabadították, és utána segítségével a védők nagyon előnyös kapitulációs feltételeket értek el.

Ezzel a nagy katonai-diplomáciai sikerrel zárult Ottlyk számára a Thököly-felkelés rendkívül izgalmas és veszélyes vége. Az átpártolás és az azt kísérő események új lehetőségeket nyitottak Ottlyk katonai karrierjében, most a császári hadseregben. Azonban még novemberben eltávozott Caprara táborából, és családi birtokán húzódott meg. A következő hónapokat otthon töltötte, ahol újjáépíteni igyekezett a felkelés alatt néhányszor elpusztított gazdaságát. De a felkészülés Buda visszavívására újból kitépte Ottlykot falusi életéből.

Ozoróczi gazdaságán tartózkodott, amikor 1686 júniusában levelet kapott Caprara generálistól és Csáky István felső-magyarországi főkapitánytól. Mindkét főtiszt hadseregbe hívta Ottlykot megígérve az ezredesi rang megtartását, sőt a saját lovasezred átadását is. Ottlyk a meghívást jól átgondolta, és kétséggel kuruc múltjára is nézve úgy vélte, hogy elkövetkezett az idő, hogy megmutassa, nemcsak a kuruc vezérnek, hanem az uralkodónak is tud híven szolgálni. Így újból belépett ezredesi ranggal a császári hadseregbe, és a következő hónapokban részt vett Buda ostromában.

Július 10-én érkezett Ottlyk a Buda alatti táborba, ahol csak egy magyar tisztet talált, gróf Czobor Ádámot. A következő hetekben több kisebb összecsapásban vett részt, és mivel a saját ezredet végül nem kapta meg, több magyar tiszttel önkéntesen

¹⁸ Ottlyk György önéletírása: 33–35.

¹⁹ Ottlyk György önéletírása: 35–36.

bekapcsolódott a harcokba. Így július 27-én részt vett a hatalmas rohamban, Lotharingiai Károly herceg vezetése alatt. Ottlyk, több magyarral együtt az Esztegomi rondellánál harcolt, de látván néhány száz német muskétás rettenetes megsemmisítését, azután inkább a brandenburgi útegeknél tartózkodott. Július végén találkozott Ottlyk Caprara generálissal, aki nagyra becsülte, hogy a volt kuruc főtisztet a császár táborában találta, és azonnal Lotharingiai herceg figyelmébe ajánlotta.²⁰ A herceg Ottlyk-nak egy saját ezredet ígért, Buda alatti tartózkodása azonban másképp alakult.

Nemsokára alkalmat kapott arra, hogy a harcban tüntesse ki magát, amikor augusztus 8–9-én néhány barátjával indult a török tábor felderítésére. Ott Pallásthy Gáborral, a többiektől elszakadva próbáltak valamilyen foglyot megszerezni. Visszafelé néhány német lovassal találkoztak, Neuburgi herceggel az élen, akit Ottlyk ezredesnek tartott, aki, még nem találkozáskor az ellenséggel, rábeszélte Ottlykot, hogy lovalgaljanak vissza a török táborhoz. Szerencsétlenül összeütköztek két török lovassal, ami majdnem az életébe került Ottlyknak, amikor az ellenség lelőtte a lovát, és csak Neuburgi herceg és Pallásthy segítségével menekült meg. Közben azonban néhány török század is megjelent a helyszínen, és a német hercegnek is új egységek siettek a segítségére, s így a csata estig tartott.²¹

Másnap maga Lotharingiai herceg magához hívta Ottlykot, és elismeréssel nyilatkozott a tegnapi összecsapásról, ajánlva neki, hogy Bécsben kérjen jutalmat a herceg nővérétől, Eleonóra Magdolna királynétól.

Még nagyobb sikert aratott Ottlyk egy másik ütközetben, augusztus 11-én, amikor nagy török sereg közeledett táborához, a harcot viszont nem kezdte el. Ottlyk Czobor gróffal együtt összeütközött velük, amikor Erdődy gróftól hazafelé lovagoltak. Túlerővel szemben harcoltak, néhány ellenséget megölt, és párbajba keveredett egy török zászlóssal, akitől ellopta a zászlót.²²

Ezért a tettért Ottlyk nagy elismerésben részesült a jelenlevő tiszteknél, mások közt Batthyány Ádám generálisnál is, akinek ajánlására a zászlót elvitte a főparancsnoknak, Miksa Emánuel bajor választónak. A választó saját sátra elé a földbe szúrta a zászlót, és Ottlyknak jelentős pénzösszeget akart fizetni. Ezt viszont elutasította, és egy hőstettét bizonyító oklevél kiállítását kérte, a kérést a választó szívesen teljesítette.²³ Hogyha előre tudta volna, hogy néhány hónappal később, az eperjesi vértörvény-szék előtt éppen ez meg fogja menteni életét...

Másnap, augusztus 14-én az ostrom egyik legnagyobb csatájában, a nagyszénazugi csatában vett részt, ahol Czobor Ádámmal együtt Batthyány Ádám generális ezredében harcolt. Augusztus 16-án egy török lovasokkal való kisebb összecsapás-

²⁰ Ottlyk György önéletírása: 43–44.

²¹ Ottlyk György önéletírása: 44.

²² Ottlyk György önéletírása: 45.

²³ ÖSA Wien, HKR Protokolle 1686, Bd. 373: Miksa Emánuel bajor választó bizonyítványa Ottlyk hőstettéről Buda ostrománál. („Mi, Miksa Emánuel, Isten kegyelméből Felső és Alsó Bajorország hercege, rajnai gróf, legfelsőbb asztalnok és a Szent Római Birodalom választófejedelme, lichtenbergi gróf. Ezzel értékeljük Ottlyk György nemes és önkéntes katonát, aki erővel és nagy lelkesedéssel hatalmába kerítette a török zászlót, elhozta a mi táborunkba, és így ezzel alkalommal nemesi módon bemutatta bátorságát harcban a kereszténység nevét veszélyeztető barbár és ellenség ellen. Miután nekünk elhatározott ezt a zászlót ajándékozni, biztos lehet a mi kegyelmes szeretetünkkel. Ennek jeléül elrendeltük egy bizonyítvány kiadását. Táborunkban Budával szemben, 1686. augusztus 15. Legfényesebb herceg választó fejedelem tanácsából titkos tanácsos Marcus Mayer, s.k.”)

ban megsebesült, s mivel nem volt képes tovább harcolni, másnap, augusztus 17-én hazaindult.²⁴

Az a néhány hét, amelyet Ottlyk császári ezredesként Buda alatt töltött, rendkívül fontos lett nemcsak a katonai karrierjének alakulásában (ott megismerkedett Bercsényivel, Barkóczival, Czoborral és több más császári magyar tiszttel), hanem általában a további életében, ami meg is mutatkozott már a következő év eseményeiben.

Békés években

A következő évben, 1687-ben Eperjesen tartották a szomorúan híres eperjesi vértörvényszéket. Tavasszal, március második felében Ottlyk is Caraffa Antonio generális kezébe került, és áprilistól júniusig Eperjesen volt börtönben. Feleségének erélyes és gyors közbelépésének köszönhetően, aki haladéktalanul elutazott Bécsbe, és ott bemutatta a bajor választó bizonyítványát, személyes kegyelmet kért az uralkodótól férjének, szabadult ki.²⁵ Pradoxonként, Eperjesen együtt volt bezárva Pallásthy Gábor ezredessel, akivel még néhány hónappal korábban együtt harcolt Buda alatt.²⁶

Hihetetlen kiszabadulása után családi birtokára távozott, és ősszel részt vett a pozsonyi országgyűlésen. Ott az igazat mesélte el a követeknek az eperjesi eseményekről, s így neki köszönhetően is az uralkodó az év végén a rendkívüli törvényszéket feloszlatta.²⁷ Csak néhány hónapig tartózkodott otthon, amikor 1688 elején újból gróf Czobor Ádámtól kapott levelet, amelyben arról értesítette, hogy az Udvari Haditanács elnöke (gróf Starhemberg) parancsára két, a rajnai harctérre szánt magyar lovasezredet állít össze. Élére három magyar tisztet, Pálffy Jánost, Kollonich Ádámot és Ottlykot ajánlotta. Először elhatározta, hogy az ajánlatot elfogadja, felesége unszolására azonban, aki három kis fiával egyedül maradt volna, ezt végül elutasította. Ottlyk döntésében az is szerepet játszott, hogy családi vagyona nagyon rossz állapotban volt, és több távolabbi rokon készült rátenni a kezét.²⁸ Talán az eperjesi vértörvényszék alatt szerzett tapasztalatai is óvatosságra intették, s emiatt sem volt kedve az uralkodónak szolgálni. A felvidéki evangélikus hagyomány szerint viszont annak idején néhány évig hősiiesen harcolnia kellett a Franciaország elleni háborúban.²⁹

Így akkor Ottlyk jó gazdaként viselkedett, és a következő években rendbe tette a családi vagyont, miközben I. Lipót is megjutalmazta, elsősorban az új címerrel. A század elején birtokigazgatóként működött Salm herceg hatvani uradalmában, ahol elsősorban gazdaságirányítási tapasztalatokat szerzett.

Salm herceg még 1702 januárjában Bécsben nevezte ki Ottlykot hatvani uradalmának prefectusává. Beiktatása után első feladata az uradalom megreformálására

²⁴ Ottlyk György önéletírása: 51.

²⁵ Ottlyk György önéletírása: 59–60.

²⁶ Rezik, Ján 1931: 47.

²⁷ *Corpus Juris Hungarici* 1900: 352–353.

²⁸ Ottlyk György önéletírása: 74–75.

²⁹ Barica, Alexander 1998: 27.

való terv kidolgozása volt. A gazdaság ellenőrzése után Ottlyk a gazdálkodás és a jövedelememelés érdekében új módszereket javasolt. Végül kidolgozta az uradalom korszerű fejlesztési projektjét.³⁰ A herceg Gronzfeld generálisnak is megmutatta a projektet, aki diószegi uradalmában akarta azt felhasználni. E siker után Salm még jobban becsülte Ottlykot, akinek felemelte fizetését évi 1000 rajnai Ft-ra. Amikor a herceg József királlyal Londonba utazott, kíséretében elvitte Ottlyk idősebb fiát. Két év alatt Hatvanban sikerült Ottlyknak végrehajtani reformprojektjét, nagy tekintélyt szerzett, és köznemesi származásának ellenére az arisztokraták és három vármegye is tiszteletben tartotta.³¹

Az a két év, amelyet Ottlyk a hatvani uradalomban töltött, jelentős szerepet játszott életében és karrierépítésében. Nemcsak azért, mert a magas fizetésnek köszönhetően kibővíthette saját Trencsén megyei gazdaságát, és csak Hatvanban száz szarvasmarhát tartott birtokán. E viszonylag rövid idő alatt megmutatta, hogy képes egy hatalmas uradalmat sikeresen, korszerű módszerek felhasználásával vezetni. Hatvanban kitűnt mint jó sáfár, tehetséges ökonómus és észszerű gazdálkodó. Paradoxon, hogy ezeket a tapasztalatokat és a tudást már néhány év múlva tudta kamatoztatni a kuruc állam gazdasági vezetésénél.

A Rákóczi-szabadságharcban

A Rákóczi-szabadságharc eseményei kiragadták Ottlykot a hatvani gazdálkodásból, és 1703. nyár végén újból fegyverbe szólították a kuruc ezredest. Ekkor azonban még az uralkodó táborába. Így Ottlyk másodszor is belépett a Habsburgok szolgálatába, és néhány hónapig labanc ezredesként részt vett a szabadságharc hadi eseményeiben. I. Lipót ismét az ezredesi rangot adományozta neki, és Trencsén vármegye védelmét bízta rá a közeledő kurucok előtt. Azonkívül, hogy a vármegyei inszurgensek kapitánya is volt, tíz vármegyei századot össze kellett állítania, ami csak részben sikerült.³² Az inszurgensekkel együtt Zsolnáról Nyitra vármegyébe kísérte gróf Ritschan seregét, nem is sejtve, hogy nemsokára ellene fog harcolni.³³

November elején katonáival és a trencsényi nemességgel bezáródott Trencsénbe, ahonnan csak nézhette, ahogyan Winkler Vilmos kuruc ezredes csapatai fokozatosan megszállták a vármegye területét.³⁴ Ottlyk többször sikeresen megtámadta a kurucokat, miközben jelentős zsákmány is került a kezébe. Nemsokára azonban a százada szétesett, és katonái csatlakoztak a kurucokhoz.³⁵ Az újév után a királyi helyőrség elhagyta a várost, és a biztonságosabb, jól megerődített várba távozott. Vele együtt Illésházy

³⁰ Ottlyk György önéletírása: 78–80.

³¹ Ottlyk György önéletírása: 81.

³² Ottlyk György önéletírása: 83.

³³ Ottlyk György önéletírása: 85–86.

³⁴ Trencsénvári napló: 416.

³⁵ Ottlyk György önéletírása: 86.

főispán és több főnemes is elment.³⁶ A kurucok támadásai állandóan erősödtek, és Ottlyk számára világos volt, hogy külső segítség nélkül nem lesz képes tovább védelmezni a várost. Végül tárgyalásokat kezdett Winklerrel, és mivel „az odaszorult nemességnek nem volt kedve a várost oltalmazni”, másnap kiadta a várost a kurucoknak.³⁷

Így 1704 februárjában lezárult Ottlyk labancsága, s egyúttal az ezredes működése az uralkodó hadseregében, amelybe már sohasem lépett be. Így Ottlyk a rövid labancság után ismét belépett a kurucok táborába, saját szavai szerint „nem volt más lehetősége”.³⁸ Mivel családi birtokait a kuruc katonaság újból kifosztotta, elfogadta Bercsényi ajánlatát, elment hozzá Sintára, ahol a generális átadta neki a közben fogságba esett Pongrácz Gáspár lovasezredét. Így Ottlyk 1704-ben tényleges ezredes lett, de ebben a beosztásban sem szerepelt sokáig. Tavasszal Trencsén vármegyében egy hatalmas hadat állított össze, amely tizennégy lovasszázadból és kétezer felfegyverzett jobbágyból állt.

Áprilisban Ottlyk Trencsén városában és környékén tizenhat lovas századot és kétezer felfegyverzett parasztból álló sereget állított össze, és ezt a hadat május 1-jén Sintára vitte Bercsényihez.³⁹ Utána Károlyi Sándor parancsára Trencsén és Pozsony vármegyébe menetelt, ahol akkor Ritschan tábornok tartózkodott. Őt a hazavonulás alatt Bercsényi háromezer katonával Szomolány mellett támadta meg.⁴⁰ Így 1704. május 28-án a szabadságharc első jelentősebb győztes csatáinak egyikére került sor. A szomolányi csatában is részt vett Ottlyk háromszáz huszárjával.⁴¹ Támadásának is köszönhetően Ritschan generális, összes katonáival fogságba esett.⁴² A szomolányi csata a szabadságharc egyetlen nagyobb hadi eseményét jelenti, amelyben Ottlyk aktívan részt vett, és hozzájárult annak szerencsés lefolyásához.

Nyáron kb. ötszáz lovassal a nyugati határon tartózkodott, és többször portyázott Morvaország területén.⁴³ Ősszel néhányszor próbálta bevenni Trencsén várát, de ez sem erővel, sem tárgyalásokkal nem sikerült neki.⁴⁴

Szeptemberben Nagykerén, Bazinban, Alsószerdán és más helyeken tartózkodott, és a hónap közepén Bercsényi, Ocskayval együtt Ausztriába küldte portyázni. Ekkoriban gyakran betegeskedett, és panaszkodott, hogy a gyors hadműveletek nem tettek neki jól.⁴⁵ Ez volt az egyik fő oka annak, ami miatt éppen akkor elhagyta tiszti karrierjét, és egy más szolgálatba lépett be: októberben Bercsényi ajánlására elfogadta a fejedelmi udvarmesteri tisztséget. Természetesen az új hivatalban már nem vezette a lovasezredet, és néhány hónapig nem is vett részt aktívan a hadi eseményekben. Ráadásul a következő években több más magas gazdasági hivatalt is vállalt.

³⁶ Trencsénvári napló: 416.

³⁷ Ottlyk György önéletírása: 87.

³⁸ Ottlyk György önéletírása: 88.

³⁹ Bercsényi levele: 31.

⁴⁰ Forgách Simon emlékirata: 485–486.

⁴¹ Ottlyk György önéletírása: 89.

⁴² Markó, Árpád 2003: 55.

⁴³ Ottlyk György önéletírása: 90–91.

⁴⁴ Thaly, Kálmán 1905: 44.

⁴⁵ Trencsénvári napló: 434–435.

Így Ottlyk szinte napról napra lett a kuruc állam egyik legjelentősebb embere. Mint udvarmester elsősorban a fejedelmi udvarért felelt. Vezette az összes szolgálati személyzetet, gondoskodott a fejedelem, a személyzet és az udvari egységek ellátásáról élelmiszerrrel, borral sörrel, takarmánnyal, ruházattal, fegyverekkel, lőszerrrel és más termékekkel. Hatáskörébe tartozott a fejedelem s udvara összes tevékenységének biztosítása, úgy mint az utazások, szállásfoglalás, a követek fogadása, hivatalos lakomák, tárgyalások stb. A szabadságharc első éveiben, amíg még nem jöttek létre az állami hivatalok, más feladatokat is teljesített (a fejedelmi és az elkobzott birtokok üzemeltetése, a hivatalnokok és a tisztviselők fizetése, az állami szervek és a hadsereg gazdasági vezetése s mások).

Az egyedüli nála magasabb tisztviselő az udvarban az udvari marsall volt. Az udvarmester alá tartozott az összes további hivatalnok és alkalmazott. Az 1708-as instrukció értelmében a fejedelem rábízta az udvar gazdasági működését. Különös figyelmet kellett fordítania a vendégek ellátására és étkeztetésére. Helyettesítette a fejedelmet, ha az nem tudta fogadni a hivatalos vendégeket. Kötelességei közé tartozott az idegen követek ellátása is egész tartózkodásuk alatt. Külön feladatát képezte a rábízott arisztokrata ifjak nevelése, akik különböző udvari tisztségeket töltöttek be. Felügyelte az udvar összes tisztjét és a személyzetet kötelességeinek teljesítésében. Felelt az udvari tisztviselők, alkalmazottak és szolgák ruháztatásáért és negyedévenkénti fizetéséért. Emellett ellenőrizte az udvar számadásait is. Szükség esetén az udvari katonákkal is rendelkezhetett.⁴⁶

Udvarmesteri tisztségében Ottlykot 1705 őszén lefoglalta a szécsényi országgyűlés előkészítése. Maga is részt vett a tárgyaláson, miközben sokat segített a protestáns követeknek a vallási törvénycikkek fogalmazásában.

Az udvarmesteri hivatalban Ottlyk az ország vagy a szabadságharc legfontosabb személyiségei közé tartozott, és óriási tekintélyhez jutott. Befolyását nemcsak saját pozíciójának megszilárdítására és a családi birtokok szaporítására használta fel, hanem az evangélikus egyház megerősítésére és átszervezésére is.⁴⁷

1706-ban a fejedelem új magas gazdasági szereppel bízta meg, amikor kinevezte a Thököly-birtokok prefectusának. A következő év áprilisában szervezte a marosvásárhelyi országgyűlést, és nyáron részt vett a tragikus ónodi országgyűlésen. Az év végén kezdeményezte az Udvari Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum Aulicum) létrehozását a Rákóczi-birtokok igazgatására. Rákóczi alelnökének nevezte ki Ottlykot.⁴⁸ Már az udvarmesteri hivatalban egyre nagyobb ellentétbe került Bercsényivel. Ez a konfliktus a szabadságharc utolsó éveiben még inkább kiéleződött. Ottlyk nem értett egyet a gazdaság vezetésével, az ezüstpénz kivitelével, tiltakozott az arisztokrácia fölösleges pazarlása és gazdagodása ellen.⁴⁹

Csak 1707 őszén vett részt Ottlyk ismét a harcokban, anélkül, hogy felszabadult volna a gazdasági hivataloktól. Már október végén elküldte neki Bercsényi Trencsén vármegyébe Szalai, Nikházi és Orosz Pál ezredét Czelder Orbán gyalogságával.⁵⁰ No-

⁴⁶ Székesi gróf 1875: 136.

⁴⁷ 1706-ban a Thököly-javak prefectusa, 1707-től az Udvari Gazdasági Tanács alelnöke volt.

⁴⁸ Az ismert rózsahegyzi zsinat egyik kezdeményezője is volt.

⁴⁹ A tanács elnöke maga a fejedelem volt.

⁵⁰ OSzK – Fol. Hung. 1389, 7. fol. 108.

vember elején egy villámgyors portyázó hadjáratot vezetett Sziléziába.⁵¹ Néhány nap múlva Rózsahegyre küldte Bercsényi, ahol megnyugtatta a lakosságot, és új csapatokat toborzott a szlovák jobbágyságból. Onnan már november 11-én hat ezredet vezetett Tapolcsányba. Valószínűleg ezek az új katonai feladatok is szerepet játszottak abban, hogy a fejedelem 1707. november 23-án brigadérossá nevezte ki.⁵²

A trencségi csata után

1708-ban Ottlyk ismét katonává vált, és augusztus elejétől élete legjelentősebb katonai feladatait teljesítette. Augusztus 3-án a fejedelem mellett személyesen részt vett a trencségi vereségben, s utána Rákóczival együtt visszavonult Nyitra vármegyébe. Mivel jól ismerte a területet, és nagy tekintélynek örvendett a megyei nemesség körében, már a következő napokban a fejedelem rábízta a szétszórta hadak összeszedését és az északnyugati vármegyék védelmezését Heister és Pálffy előrenyomuló hadseregei ellen.

Eredetileg Ottlykot csak a nemesi felkeléssel és a gyalog paraszthad szervezésével bízták meg Trencsén, Nyitra és Árva vármegyében. Tekintettel némely kuruc tisztek tárgyalásaira az ellenséggel és a számos katonaszökésre a trencségi csata után, a fejedelem azzal is megbízta, hogy az árulás eseteit vizsgálja meg. Elsősorban Ocskay László brigadérosra gondolt, aki gyanúsán viselkedett, és nem vette figyelembe parancsait.⁵³

Az északkeleti vármegyék védelmére először a három brigadérosnak, Petrőczy Istvánnak, Ottlyk Györgynek és Ocskay Lászlónak kellett együttműködni. Együtt kellett vonulniuk Bajmóc felé, és Nyitra esetleges elvesztése után tovább Szolcsánhoz. Mivel azonban Petrőczy beteg volt, és Ocskay nem volt hajlandó a parancsokat teljesíteni, a hadműveletek során kezdettől fogva Ottlyk parancsolt.⁵⁴

A lednicei Rákóczi-uradalom területén a fejedelem gyakorlott puskás parasztjaiból összeállított egy jó gyaloghadat. Néhány nap alatt végigjárta az összes várat, átnézte állapotukat, és végrehajtotta a kellő intézkedéseket a megerősítésükre. Rákóczi alárendelte neki Luzsinszky Sándor lovas karabélyos ezredét és Czelder Orbán gyalogezredét.⁵⁵ Az Ocskayval folyó levelezés és tárgyalások folytán Ottlyknak gyanúsá vált egy másik fontos személyiség is, Pyber László címzett püspök és Rákóczival megbízott nyitrai adminisztrátor. Korábban még Bercsényi és Rákóczi is hitt Ocskay és Pyber lojalitásában, csak Ottlyk figyelmeztette őket mindkettőjük árulási szándékairól.

Trencsén vármegyében Ottlyk rendkívül nehéz helyzetben volt. Az eredeti terv szerint ugyan közösen kellett haladniuk Petrőczyvel és Ocskayval, Ocskay azonban nem volt hajlandó elhagyni Hinoránt, és kétezer főnyi parasztserege sem akart Nyitra vármegyébe vonulni. A trencséniek csak a morvaországi határterületek prédálására

⁵¹ Czigány, István 2008: 92.; MNL-OL Budapest, P 566, III., XXII.

⁵² Heckenaszt, Gusztáv 2004: 320.

⁵³ Thaly, Kálmán 1905: 267.

⁵⁴ Bercsényi levele 1708. augusztus 14-ről: 19.

⁵⁵ Thaly, Kálmán 1905: 272.

voltak hajladók, az árvaik sem akartak kimozdulni vármegyéjükől. Így augusztus 25-én Bajmóchoz csak nagyon megszűkült hadat hozott el.⁵⁶ Éppen akkor Révay Simon báró, Nyitra parancsnoka, Pyber László közreműködésével átadta a várat Pálffynak. Ottlyk, aki jól ismerte a szlovák nemesek mentalitását, nagyon jól felismerte a fenyegető veszélyt, és nagy fáradsággal igyekezett megtartani a lakosság és a kuruc had egységét.

Ocskay árulása után Ottlyk a legszükségesebb lépéseket tette meg a legveszélyeztetettebb vármegyék megerősítésére. Levelet írt az összes várba Lednictől Bajmócig, amelyekben informálta a várparancsnokokat a brigadéros és a püspök tetteről.⁵⁷

Mivel Ocskay átpártolásával a Trencsén vármegyében lévő reguláris had nagyobb része elveszett, Ottlyk visszavonult Turóc és Árva vármegyébe, s egyúttal kért Bercsényitől egy lovasezredet. Tekintettel a súlyos helyzetre, Bercsényi már szeptember 4-én küldött Ottlyknak 2000 lovast (Rétey és Bokros ezredéből) Andrassy Pállal.⁵⁸ Erre Ottlyk haladéktalanul nyugatra menetelt, hogy megmentse a kuruc hatalom maradványát. Azonnal kihirdette a nemesi felkelést, és új, négyezer főnyi hadat toborzott az árvai és a kiszucai parasztnak körében.⁵⁹

Így ugyan Ottlyk szeptember elején, egy hónappal a trencsényi katasztrófa után nekikezdett az új feladat teljesítéséhez, de ennek során óriási nehézségekbe ütközött, s így egy egész hétig tartott, amíg Bajmócig ért, ahol átvette Andrassytól lovas egységeit. Közben a fejedelem más, zömében lovas csapatokat is rendelt az udvarmesterhez, amelyekkel haladéktalanul folytatnia kellett az utat Nagytapolcsányhoz.⁶⁰ Ott sem maradt sokáig, és már két nap múlva, szeptember 14-én megérkezett Bánba, ahol személyesen szervezte a Trencsén megyei inszurgenseket. Ezeket megerősítette Luzsinszky lovas karabélyosaival és a volt Ocskay-huszárokkal.⁶¹

Trencsén vármegyében Ottlyk erélyes rendeletekkel visszaállította a fegyelmet, és elvezette egységeit nyugatra, ahol Zsolna táján kiegészítette a sereget a frissen toborzott jobbágykatonákkal. Legértékesebb hadát, Luzsinszky lovasait délre és délnyugatra küldte. Az ezred, amelyet Paur Ferenc alezredes vezetett, többször betört Morvaországba, és le is győzött néhány kisebb császári egységet, amiben a határmelléki parasztnak is segítettek. Máshol azonban a parasztnak ellenségesen viselkedtek, mint Oroszlánkő vára alatt, amit büntetésül megégetett.⁶²

Szeptember második felében Bercsényi kérte Ottlyktól az egész had elvezetését dél felé, aki ekkor majdnem három és fél ezer katonának parancsolt (Balogh, Bottyán, Orosz és Bokros ezrede, néhány dragonyos század Révay és Eszterházy ezredéből és az udvari karabélyosok Ottlyk Pál vezetése alatt), és ezzel a sereggel szándékozott meglepni és leverni Ocskayt. Amikor elvonult Lipótvártól északra, Nagytapolcsányhoz, az udvarmester a nyomában haladt.⁶³ Tervét azonban már nem tudta végrehajtani,

⁵⁶ Bercsényi levele 1708. augusztus 20-áról. 25.

⁵⁷ Thaly, Kálmán 1905: 284. l.

⁵⁸ Bercsényi levele 1708. szeptember 4-ről. 63.

⁵⁹ Thaly, Kálmán 1905: 344.

⁶⁰ Rákóczi levele 1708. szeptember 11-ről. 134.

⁶¹ Thaly, Kálmán 1905: 369.

⁶² Thaly, Kálmán 1905: 371.

⁶³ Thaly, Kálmán 1905: 376–378.

mert október elején Bercsényi szigorú parancsára hadainak nagyobb részét, Balogh Istvánt három lovasezreddel, el kellett küldenie Verébhez.⁶⁴

Mivel Ottlyk nem rendelkezett elegendő erővel ekkora nagy terület ellenőrzésére, észak felé vonult. Ottlyknak Trencsén vármegyében meg kellett küzdenie a kuruc hatalom bomlásának következményeivel: a katonák fegyelmezetlenségével és a parasztok kihágásaival.⁶⁵ Ennek ellenére, vagy inkább ezért igyekezett visszaállítani a rendet, és szigorúan megbüntette azokat, akik átálltak az ellenséghez. Részben sikert is aratott, amikor Paur alezredes leverte a trencsényi labancokat, és Czelder brigadéros Árvában visszaverte a Sziléziából betörő császári katonákat.⁶⁶ Utána Paur lovasaival Kiszucára érkezett, ahol megbüntette a lázadó jobbágyokat, és Winkler katonáival betört Morvaországba. Büntetésül az árulásért felégette Pruszk mezővárost. Végül embereit Sziléziába küldte tárgyalni a kereskedelmi szerződésről.⁶⁷

Néhány nap múlva Bercsényi parancsára elhagyta Trencsén vármegyét, és részt vett a bányavárosok sikertelen védelmében. Trencsén vármegye oltalmazására Luszinszky ezredét rendelte, Czeldert Liptóba irányította, és Andrásyt Árvába. Október közepén elhagyta Zsolnát, és Thúróczy gyalogságával és a megyei csapatokkal elvonult Szentkereszthez.⁶⁸

Bercsényi parancsa szerint a Körmöcbányaig és Selmechányaig húzódó Garam völgyét kellett védelmeznie. Zsarnóca táján egyesült a Zólyom megyei fegyveres néppel s más kisebb egységekkel, és október 24-én új védelmi állásokat foglalt el Korpona és Zólyom között.⁶⁹

Október végén ismét szervezte a maradék északnyugati vármegyék védelmezését a sokkal erősebb, előrenyomuló ellenség ellen. Közvetlen parancsnoksága alatt több nem teljes, legnagyobb részt lovas ezred állt: Réthey, Labancz és Bokros huszárjai, Luszinszky lovas karabélyosai, Bercsényi dragonyosai és Thúróczy hajdúi, összesen kb. 1500 lovas és 500 gyalogos. Ezek az egységek azonban nem egy helyen voltak elhelyezve, hanem több állásban Trencsén és Nyitra vármegyében. A szomszédos Turóc vármegyében Révay Mihály dragonyos századát helyezte el, Liptó védelmére Czelder Orbán, és Árvában Andrassy Pál gyalogezredét hagyta. Ezeken kívül még néhány száz nemesi felkelő és ezer fegyveres jobbágykatona is rendelkezésére állt. Így Ottlyk vezetése alatt öt vármegye területén összesen 2500 lovas és 1300 gyalogos állt, amelyeknek viszont csak kisebbik részét alkották a reguláris hadak, és maga a brigadéros sem éppen jó véleményrel volt saját seregéről.⁷⁰

Ilyen hadsereggel kellett Ottlyknak viszonylag széles területen Pálffy János előrehaladó reguláris hadtestének ellenállnia. Parancsnoksága alatt a jól megerősített és felfegyverzett Bajmóc várán kívül még néhány kisebb Trencsén megyei vár (Budatin, Óvár, Lednice, Beszterce, Lietava) is állt. Amikor november 3-án Privigyéről Pálffy hadserege közeledett, Ottlyk visszavonult Trencsén vármegye területére. Ott hadait

⁶⁴ MNL-OL Budapest, P 566, III., XXII: Ottlyk levele Radvánszky Jánosnak 1708. október 2-ról.

⁶⁵ Thaly, Kálmán 1905: 381.

⁶⁶ MNL-OL Budapest, P 566, III., XXII: Ottlyk levele Radvánszky Jánosnak 1708. október 2-ról.

⁶⁷ Bercsényi levele 1708. október 8-ról. 125.

⁶⁸ Thaly, Kálmán 1905: 9–15.

⁶⁹ Thaly, Kálmán 1905: 19–20.

⁷⁰ Thaly, Kálmán 1905: 32.

két részre osztotta, magának csak Réthey és Bokros huszárjait hagyta meg. Bajmóc nem volt képes hosszú ideig ellenállni, és november 11-én kapitulált. Ezután Pálffy több mint négyezer főnyi serege északra nyomult.

Ottlyk, akinek rendelkezésére csak Réthey, Bokros és Luzsinszky nem teljes számú ezredei és a nemesi felkelők álltak, Zsolnán várta az ellenséget. Thúróczy hajdúinak visszaérkezése után az utolsó kétségbeesett kísérletre határozta el magát. Ezek Ottlyk parancsára megtámadták a semmit nem sejtő előrenyomuló ellenséget. Így először sikerült nekik az ellenséges lovasságot megállítani, de még a harc folyamán Thúróczy átállt az ellenséghez. Ezt követően Ottlyk azonnali visszavonulást parancsolt Liptó felé. Mivel Réthey és Luzsinszky lovasaival együtt Nagy János karabélyosai és Deák Ferenc huszárjai is keletre vonultak, Turóc vármegye védtelenül marad az előrenyomuló Pálffy hadával szemben, amely így nyomban el is foglalta azt.⁷¹

Ottlyk a visszavonulás után is még mindig néhány vármegyét a hatalmában tartott: Árvát, Liptót, Gömört és Kishontot. Ugyanakkor négy reguláris lovasezrednek (Bercsényi, Forgách, Gyürki és Luzsinszky), négy huszár mezei ezrednek (Réthey János és György, Diák és Bokros), két gyalogezrednek (Andrássy és Czelder) és négy megyei zászlóaljnak (Gömörben, Kishontban, Rimaszombaton és a gömöri szorosokban) parancsolt.⁷² Trencsén vármegyében még elvonulása után is néhány kisebb vár (Lednice, Beszterce, Óvár, Budatin és Lietava) védekezett. A viszonylag nagy katonai erő ellenére Ottlyk helyzete mindig kritikus volt. Liptó vármegyében hamarosan megtudta, hogy a hegyi szorosok Turóc és Árva határán nincsenek megfelelően megerősítve, és így ideiglenesen meg kellett azokat szállnia Czelder Orbán és Andrássy Pál gyalogságával.⁷³

November elején Ottlyk Trencsén és Turóc vármegyét veszítette el. Annak ellenére, hogy viszonylag erős haddal rendelkezett, sehol sem határozta el magát döntő csatára, és az ostromlott kuruc váraknak sem tudott hatékonyabban segíteni. Csak így sikerülhetett volna megállítani Pálffy előrenyomulását, továbbá könnyebbíteni az Érsekújvárnál lévő kuruc hadsereg helyzetén és felemelni a katonaság lesüllyedt hangulatát.⁷⁴

Később Bercsényi vádolta Ottlykot az északkeleti vármegyék elvesztésével, és Rákócziak azt tanácsolta, hogy már ne bízzék benne.⁷⁵ A fejedelem azonban továbbra is bízott Ottlykban, s végül maga a brigadéros udvarmester kérte november 14-én Bercsényit, hogy helyére Csáky Mihályt vagy Andrássy Pált nevezze ki.⁷⁶ Rákóczi egyetértésével november 23-án Babocsay Ferencnek átadta a parancsnokságot.⁷⁷

1708. augusztus elejétől november végéig Ottlyk változó szerencsével Trencsén, Felső-Nyitra, Turóc, Árva és Liptó vármegyéket védte. Annak ellenére, hogy hadserege nemegyszer 5000 főre is szaporodott, a döntő csatát mindenáron igyekezett kikerülni, ami miatt Bercsényi nagyon erősen bírálta. Ennek azonban komoly okai voltak.

⁷¹ Thaly, Kálmán 1905: 26–37.

⁷² Bercsényi levele 1708. november 15-ről. 175.

⁷³ Thaly, Kálmán 1905: 43–44.

⁷⁴ Bercsényi levele 1708. november 8-ról. 165.

⁷⁵ Bercsényi levele 1708. november 15-ről. 170.

⁷⁶ Thaly, Kálmán 1905: 45.

⁷⁷ Thaly, Kálmán 1905: 47.

A rendszerint hegyvidéken harcoló Ottlyknak nagyjából csak a lovas egységek álltak rendelkezésére, holott a hadi helyzet inkább a gyalogságot követelte meg. A reguláris gyalogság hiányát rossz minőségű megyei csapatokkal és a fegyveres jobbágységekkel igyekezett pótolni. Összes ezredeinek egyesítése megvalósíthatatlan volt, és a hadak kivonása az egyes vármegyékből utat nyithatott az ellenségnek. Csak november közepén ürítette ki Trencsén és Turóc vármegyét, az árvai és lipcsei szorosokban hagyva a harcra képes gyalogságot, és a főerőkkel Rózsahegyre vonult, amivel bezárult hadvezéri működése.

Így 1708. nyár végétől Ottlyk néhány hónapra a kuruc hadsereg egyik legfelsőbb parancsnokává vált. Alacsonyabb rangjának ellenére több mint negyedéven át a szabadságharc egyik legveszélyeztetettebb vonalát biztosította a rendkívül nehéz körülmények között és a sokkal erősebb ellenséggel szemben. Rákóczi több ok miatt bízta rá ezt a feladatot. Elsősorban azért, mert Ottlyk kiválóan ismerte a terepet és a helyi viszonyokat. Emellett nagy tekintélynek örvendett az ottani evangélikus és nagyrészt szlovák nemesség körében. Három hónapon át sikerült neki Trencsén és részben Nyitra vármegyét is megtartani a kurucok kezében, s így lehetetlenné tette a bányavárosok gyors megszállását. Néhány császári ezred megkötésével könnyebbítette a kurucok helyzetét Érsekújváron és más helyeken. Hasonlóan sikerült neki összeszedni a szétszórt egységeket, és az erősítések segítségével egy új, több ezer főnyi hadsereget felállítani a rábízott vármegyék területén. Nem utolsó sorban éppen Ottlyk óvatosságának köszönhetően a fejedelem ezt a hadsereget nem veszítette el, és lehet, hogy így kikerülte a szabadságharc másik katonai katasztrófáját.

Újból a fejedelmi udvarban

Miután Ottlyk átadta a parancsnokságot Babocsay generálisnak, november második felében visszajött a fejedelmi udvarba, ahol addig Sibrik Miklós főasztalnok helyettesítette.⁷⁸ Az első nagy feladat, amely várt rá az udvarban, az utolsó sárospataki kuruc országgyűlés szervezése volt. Ez az országgyűlés rendkívül nagy figyelmet szentelt a parasztkatonáknak, akik az udvari arisztokráciával együtt a szabadságharc vezető rétegévé váltak. Az országgyűlés így főleg a jobbágyságnak és hozzátartozóik felszabadítását sürgető törvénycikkkel lett ismert.

A sárospataki országgyűlés után Ottlyk a fejedelmi udvarral együtt Munkácsra ment, ahol az 1709-es évet üdvözölte. Az új év első felében az udvarmestert főleg a fejedelem és az ország gazdasági ügyei foglalkoztatták. Az udvar és a Rákóczi-birtokok irányításán kívül egyre több országos dolog került hatáskörébe. Továbbá felelős volt a fejedelem s udvara, személyzete, vendégei stb. élelmiszerrel, ruházattal, fegyverzettel vagy takarmánnyal való ellátásáért.

A tavasz végén Rákóczi újból egy parancsnoki tisztséggel bízta meg, de már korántsem olyan komollyal, mint az előző évben. Feladata az Árva megyei területeknek a rablóbandától való megtisztítása volt. Ebben is sikert aratott, és néhány hét alatt az

⁷⁸ Heckenaszt, Gusztáv 2004: 383.

összes rablóvezért elfogta bizonyos Vilcekkel élén, aki a Thököly-felkelés során nemességét is nyert Lipóttól a kurucellenes tetteiért, főleg Árva várának elfoglalásáért, s már a múlt ősszel nehezítette helyzetét.⁷⁹

Mivel a császári hadsereg megszállta közben Trencsén vármegyét, 1709 nyarán súlyos anyagi csapás érte Ottlykot. A régi hatalmi viszonyok helyreállítása után a kamara ott is elkobozta azoknak a kurucoknak a birtokait, akik megtagadták a hűségüket I. Józsefnek. Így augusztus 26-án a királyi fiskus átvette az Ottlyk-birtokok jelentős részét Felső-Ozorócson és a környező falvakban.⁸⁰

Az őszi hónapokat Ottlyk elsősorban a fejedelmi udvarban töltötte, Munkácson, a fejedelmi birtokokon vagy felső-magyarországi királyi városokban, ahol a gazdasági vezetésen kívül az idegen diplomatákkal is foglalkozott.⁸¹ November közepén Rákóczi az egész udvart északra, a lengyel határhoz küldte, Potocki Mihály kijeji palatinus köszönésére. Ottlyk utána főleg a felső-zempléni mezővárosokban (Varannó, Homonna) tartózkodott, ahol a lengyelekkel való tárgyalások mellett Bercsényivel és Károlyival az 1709–1710-es téli hadjárat előkészítéséről többször beszélt.⁸²

Január második felében részt vett a fejedelem északnyugatra vonulásában, amely 22-én a romhányi csatával végződött. Ottlyk saját önéletírásában ugyan hallgatott a csata lefolyásáról, más forrásokban azonban ránk maradt az udvarmester humoros, de egyúttal nagyon kifejező értékelése. Négy nappal a csata után egyik levelében megírta: „A németet múlt szerdán megvertük dicsőségesen, csak utána a harctérről gyalázatosan elszaladtunk.”⁸³

Az ország gazdasági vezetője

1710. március eleje nagy változást hozott Ottlyk életében s működésében a szabadságharcban. Akkor Rákóczi az Udvari Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum Aulicum) elnökévé nevezte ki, amely rövid ideig a kuruc állam legmagasabb gazdasági hivatalává vált.⁸⁴ A fejedelem által 1710 márciusában átszervezett Consilium Oeconomicum Aulicum már egy országos gazdasági igazgató szervet képviselt, amely fokozatosan átvette az addigi gazdasági hivatal feladatait. Hatáskörébe már nemcsak a fejedelmi család uradalmi tartoztak, hanem az erdélyi, elkobzott és más, addig államilag kezelt birtokok is. Így lényegében az összes, nem magánkézben lévő nagybirtokot és gazdasági üzemet magában foglalta a maradék kuruc országban.⁸⁵

A tanács által igazgatott legrégebbi és legjelentősebb vagyont Rákóczi családi birtokai képviselték. A fejedelmi birtokok a consilium alapítása idején 1 600 000 hold-

⁷⁹ Rákóczi Ferencz 1873: 479.

⁸⁰ MNL-OL Budapest, UC, E 156, 32/95, 96: Ottlyk György elkobzott javai, 1709. VIII. 26.

⁸¹ Székési gróf 1878: 339.

⁸² Rákóczi Ferenc 1873: 573.

⁸³ Thaly, Kálmán 1883: 388.

⁸⁴ Utána, s mikor átvette a beszercebányai, később az eperjesi Gazdasági Tanács szerepét.

⁸⁵ Heckenaszt, Gusztáv 1996: 61–62.

nyi területen terültek el, és ezenfelül hozzájuk 30 mezőváros, sok vár és óriási számú gazdasági üzem tartozott.⁸⁶ Az Udvari Gazdasági Tanács létrehozása után Rákóczi birtokait négy részre osztotta el, és ezeket négy prefektúrához rendelte. Élükön közvetlenül a fejedelemnek alárendelt prefektusok álltak.

A consilium elnökévé Rákóczi udvarmesterét nevezte ki, aki addig a hivatal alelnökeként működött. Rajta kívül az alapító mandátumban tanácsnokokként még három a fent nevezett négy prefektus közül és a többi tisztviselő nevét említik: Krucsay Márton, Pápai János és Malonyai Ferenc, Bulyovszky Dániel főszámvevő, Lang Jakab fejedelmi udvari orvos mint a bányák gondnoka és Bakay Ádám a tiszántúli prefektus helyettese. A tanács tagja volt a negyedik prefektus, Szluha János és Benyiczky Gáspár fejedelmi titkár is, akkor azonban nem rendelkezett a consiliariusi címmel.⁸⁷ Az Ottlyk által említett Okolicsányi István mint a tanács ügyésze a mandátumban nem szerepel.

Ugyanazon a napon, amikor a fejedelem az említett mandátummal létrehozta a consiliumot, egy privát levelet is írt Ottlyknak, amelyben udvarmesterének néhány konkrét, részletes utasítást adott a hivatal vezetésére. Néhány nap múlva, március 14-én Rákóczi Ottlyk új tisztségét tudtára adta Bercsényinek. Udvarmesterét 1710. március 31-én ünnepélyesen beiktatta a Consilium Oeconomicum Aulicum elnökévé. Így 1710. március elején Ottlyk a kuruc Magyarország legfelsőbb gazdasági szervének fő-tisztviselője lett. Igazgatása alá néhány százezer holdon elterjedt óriási földterületek, számtalan szarvasmarha- és juhállomány, terjedelmes szőlők, érc- és sóbányák, erdők és számos üzem, malmok, fűrészmalomok, szesz- és sörfőzdék, kőbányák, hámorok vagy kocsmák voltak rendelve.

Új szerepét Ottlyk sikeresen töltötte be. Az új gazdasági vezetőként az igazgatási hivatal élén sikerült egységessé és racionálissá tennie az óriási birtok, ipari s más üzemek igazgatását, s így kapacitásukat jobban sikerült kihasználni a hadsereg és az állam szükségleteinek bebiztosítása érdekében. A tanács az egyre haladó válság ellenére megbízhatóan beszolgáltatta az állami kasszába az összes állami jövedelmet harmincadokból, vámokból, adókból és más forrásokból, sikeresen irányította és végrehajtotta a bor- és marhakereskedelmet, s ugyanúgy a legfontosabb áruk behozatalát külföldről. Sőt, a kedvezőtlen nemzetközi körülmények között, az ellenséges csapatok állandó előrenyomulásakor, a már említett mély gazdasági válságban és a dühöngő pestis veszélye alatt is képes volt új gazdasági vállalatokat építeni. Így 1710-ben Rákóczi rendeletéből új papírmalom épült Munkácson, újból üzemeltették a mátrai üveg-hutát és a munkácsi vashámort. Az óriási pénzhiány ellenére a consiliumnak sikerült megtartani a pénzügyi fegyelmet, minek köszönhetően finanszírozni tudta működését és fizetni tudta a hivatalnoki fizetéseket.⁸⁸

Az Udvari Gazdasági Tanács jelentősége működése folyamán nőtt, mind a kuruc hatalom visszavonulása következtében, mind a korábbi gazdasági hivatalok megszűnése miatt. Így a consilium néhány hónap alatt részben s majd teljesen átvette az addigi legfelsőbb gazdasági igazgatási hivatal, az akkor már Eperjesen működő Consilium Oeconomicum feladatait. A gazdasági tanács által vezetett birtokok egy része már

⁸⁶ Heckenaszt, Gusztáv 1996: 61.

⁸⁷ OSzK – Fol. Hung. 1389, 14, fol. 7.

⁸⁸ Heckenaszt, Gusztáv 1996: 65.

ügyis 1710 márciusától a fejedelmi mandátum értelmében az új gazdasági hivatal hatáskörébe tartozott. Így legkésőbb 1710 második felében az Udvari Gazdasági Tanács az egyetlen működő szervvé vált, amely még képes volt irányítani a kuruc Magyarország gazdasági életét, s vele Ottlyk György brigadéros az ország legfelsőbb gazdasági tisztviselője lett.

1710 márciusától Ottlyk a Rákóczi-birtokok és a Consilium Oeconomicum Aulicum székhelyén, Munkácson tartózkodott. Ott a fentebb említett feladatok mellett (a boreladás, az erődítési munkák) főleg a fejedelmi gazdaságok igazgatásával s más, az elnöki és az udvarmesteri tisztséggel összekapcsolt feladatokkal foglalkozott. Noha az udvarmesteri kötelességeket a consilium átszervezése után Sibrik Miklós viceudvarmester vette át, Ottlykot továbbra is foglalkoztatták a megszokott gazdasági udvari feladatok. A munkácsi tartózkodás alatt is felelős volt például a külföldi követek gondozásáért.

Ottlyk hatáskörébe fokozatosan több dolog tartozott a volt gazdasági tanács agenda-jából. Szluha György makoviczai prefektus árulása után, augusztus 18-án összes javait elkobozta. Már rendszerint a bérek fizetését is ő biztosította, és ugyanúgy augusztusban a fejedelmi udvar összes személyzetét kifizette.⁸⁹ 1710 nyarán azonban egyre bonyolulttabbá vált az ország akármiféle igazgatása vagy irányítása. A néhány évig tartó válság és a pestisjárvány teljesen megbénította a közlekedést, és szétbomlasztotta a gazdasági és a társadalmi életet. A fejedelem birtokain állandóan fogyott a munkaerő, és a maradék lakosság szökéssel mentette életét. Szeptemberben Bulyovszky Dániel főszámvevő alig volt képes összetoborozni a máramarosi bányákba a munkásokat három és fél ezer darab kőso feltörésére, a Tokajba való szállítással azonban megoldhatatlan problémákba ütközött.⁹⁰

Óriási gondokat okozott Ottlyknak a szekér- és a marhahiány, ami miatt csak nehezen tudta a hordókat Munkácsra szállítani. Mivel éppen Alsó Zemplénben óriási károkat okozott a pestis, bizonyára a munkaerőhiánnyal is küszködnie kellett.⁹¹ Ebben az időben is sok időt szánt a bor gondozására, amely a fejedelmi gazdaságnak az egyik legjelentősebb terméke volt.

Az új év első hónapjaiban is többnyire Munkácson tartózkodott, ahol mind az Udvari Gazdasági Tanáccsal, mind az udvarmesteri hivatallal összekapcsolt feladatok foglalkoztatták. Amellett továbbá figyelte a nemzetközi és a belpolitikai helyzet fejlődését, és tisztában volt a katonai vereség elkerülhetetlenségével. Meggyőződött a béke minél hamarabbi megkötésének szükségéről, és a saját személye s vagyona megmentésének reményét az akkor folyó béketárgyalásokkal kötötte össze. Hasonlóan a konföderáció más méltóságaihoz, Ottlyk is egyre gyakrabban gondolkodott a kuruc tábor elhagyásáról és az átpártolásról az uralkodóhoz.

Január végén Rákóczi közölte vele szándékát, hogy személyesen akar találkozni Pálffy marsallal, és felszólította, hogy kísérje a Vajai kastélyba. Ezt Ottlyk viszont udvariasan elutasította, félve, hogy magának kell ottmaradnia Pálffyval. A beszélgetésből azonban megtudta a fejedelem utazási szándékát Lengyelországba, és hogy a katonai vereség esetén oda akarja kivonni a maradék hadsereget, amivel nem érthetett

⁸⁹ Kónya, Peter 2009:

⁹⁰ Thaly, Kálmán 1883: 394.

⁹¹ Tamže: 401.

egyed. Mivel ez jelentősen komplikálta volna a béketárgyalásokat, a fejedelem tudta nélkül határozott bizonyos lépések vállalásáról. Este Rákóczi távozása előtt Ottlyk titokban összehívta városi házába az összes ezredest, akik Munkácson és környékén tartózkodtak. Esküvel kötelezte őket a hallgatásra, és megkérte őket, hogy mihamarabb látogassák meg Károlyi Sándor marsallt a kéréssel a béketárgyalások folytatására, mert szerinte azoktól függött az ország sorsa. Hangsúlyozta, hogy semmiképpen nem értett egyet a hadak külföldre való kivonásával, ami véleménye szerint pusztulásukat jelentette volna. Azzal érvelt, hogy azok, akik egykor Thökölyvel távoztak Törökországba, sokkal rosszabb sorsban részesültek, mint azok, akik elfogadták az uralkodó amnesztiáját, és haza már soha nem is tértek. Beszéde hatott az összegyűlt ezredekre, akik biztosították, hogy inkább meghaltak volna, minthogy elmentek volna Lengyelországba. Még aznap este Károlyit is megkeresték, és biztosították támogatásukról a béketárgyalásokban, s arról, hogy nem hajlandók elhagyni az országot.⁹²

Maga Ottlyk azonban a haza önkéntelen elhagyását és az emigrációt nem tudta kikerülni. A szenátus többségével és a fejedelmi udvarral együtt február 20-án útra kelt, és másnap átlépte az országhatárt. Vele együtt ment Lengyelországba Pál fia feleségével, Krman Dániel szuperintendens és a szolgaszemélyzet nem kis vagyonával. Ezzel véget ért mind Ottlyk szereplése a Rákóczi-szabadságharcban, mind a karrierje. Lengyelországban több helyen tartózkodott, amíg 1711. május végén sikerült hazatérnie, és az ostromlott Munkács vára alatt Caprara tábornagnak letette a hűségesküt. A következő években Ottlyk nem fogadott el neki ajánlott katonai tisztségeket, és visszahúzódott trencsényi birtokaira.⁹³

Ottlyk György kétségkívül kora újkori történelmünk legérdekesebb és legjelentősebb személyiségei közé tartozik. Ottlyk a maga korában saját rendjének, a birtokos nemességnek tipikus képviselője, aki védte rendi szabadságát. Kétségkívül kitűnt a kortársak közül tehetségével és képességeivel. Éppen ezeknek köszönhetően elérte a magas rangokat, katonai és hivatali tisztségeket, és mindezt annak ellenére, hogy sem magasabb származással, sem jelentősebb képzettséggel nem rendelkezett.

A legnagyobb karriert Ottlyk a Rákóczi-szabadságharcban futotta be, amikor nemcsak a brigadérosi rangot kapta meg, hanem két országos hivatalt is betöltött: az udvarmesterit és az udvari gazdasági tanács elnöki tisztségét. Magyarország politikai elitjéhez tartozott, amely közvetlenül igazgatta a kuruc állam működését. Ugyanúgy a katonai pályáján is jelentős sikereket ért el. Míg Thököly felkelését udvari ezredesként fejezte be, a császári hadseregben ezrednélküli ezredesként harcolt Buda alatt, a Rákóczi-szabadságharcban parancsolt egy lovasezrednek, és 1708-ban egy egész hadseregnek.

Nem lehet tagadni, hogy Ottlyknak rangjai és tisztségei megszerzésében sokat segített a véletlen, de karrierjét elsősorban képességeinek köszönhetette. Szervezési képességeit, tudását és katonai tapasztalatait II. Rákóczi Ferenc is nagyra becsülte. Baráti kapcsolatot tartott fenn az egyik legmagasabb rangú kuruc parancsnokkal, gróf Károlyi Sándor tábornaggal, de más jelentős személyiségekkel is, mint például Gerhardt Györggyel vagy Radvánszky Jánossal. Képességeinek és tehetségének kö-

⁹² Ottlyk György önéletírása, 113–114.

⁹³ Ottlyk György önéletírása, 115.

szönhetette azt, hogy ha a véletlen vagy szerencsés körülmények révén olyan helyzetben találta magát, amikor gyorsan kellett döntenie, mindig helyesen döntött.

Karrierjét fokozatosan építette, Thököly felkelésétől a császári szolgálaton keresztül a Rákóczi-szabadságharcig. Hasonló tisztségeket Rákóczi államában csak néhány arisztokrata nyert meg. A birtokos nemesek köréből csak Szirmay Antal és Radvánszky János töltöttek be hasonló magas hivatalokat. Ők azonban, Ottlyktól eltérően, magasabb képzettséggel is rendelkeztek. Eredményes katonai pályafutását képességeinek, bátorságának, természetes tehetségének s később tapasztalatainak is köszönhetette.

Politikai és gazdasági tisztviseelői karrierjében két tény játszotta a kulcsszerepet: a tanulás Eperjesen és Salm herceg hatvani uradalmának igazgatása. A Felső-Magyarországi Rendei Kollégiuma az ország legjobb oktatási intézményei közé tartozott, és a legmagasabb minőségű képzettséget kínálta, amelyet egy evangélikus fiú hazájában kaphatott. Annak ellenére, hogy Ottlyk csak másfél évig tartózkodott ebben az iskolában, ez a rövid időszak rendkívül fontos szerepet játszott életében, nemcsak műveltségében, hanem ugyanúgy hazafiságában, rendi és felekezeti érzésében.⁹⁴ Ezenkívül ott kötött barátságot a fiatal Thököly Imrével és a leendő Habsburg-ellenes küzdelem más képviselőivel.

Hasonlóan jelentős volt számára a Hatvanban töltött rövid időszak. A korszerű hatalmas uradalom élén Ottlyk értékes tapasztalatokat szerzett, amelyeket már néhány év múlva kamatoztathatott az ország gazdasági igazgatásának legmagasabb helyein. Elsajátította a gazdálkodás és az igazgatás modern módszereit, a könyvelést, a leltározást és más gazdasági ismereteket.

Hivatkozott Források

ŠA Bytča, TRŽ-I, Fam. Otlík, 13: Jegyzőkönyv a vármegyei kihallgatásból a felsőozoróci kastély kifosztásáról 1670 VI. 17.

MNL-OL Budapest, P 566, III., XXII.

OSzK – Fol. Hung. 1389, 14, fol. 7.

OSzK – Fol. Hung. 1389, 7, fol. 108.

ÖSA Wien, HKR Protokolle 1686, Bd. 373.

Hivatkozott irodalom

Barica, Alexander 1998: *Horné Ozorovce dejiny evanjelického a. v. cirkevného zboru*. Žilina.

⁹⁴ A kollégium más tanítványai is magasra értékelték ott töltött éveit, többek között Kossuth Lajos is.

- Bercsényi levele (1704 V. 1.): *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712*, I (Ed. Thaly, K.), Budapest 1875.
- Bercsényi levele 1708. augusztus 14-ről. *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez III.* (1708–1711). (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1878.
- Bercsényi levele 1708. augusztus 20-áról. *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez III.* (1708–1711). (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1878.
- Bercsényi levele 1708. szeptember 4-ről. *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez III.* (1708–1711). (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1878.
- Bercsényi levele 1708. október 8-ról. *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez III.* (1708–1711). (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1878.
- Bercsényi levele 1708. november 15-ről. *Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez III.* (1708–1711). (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1878.
- Corpus Juris Hungarici 1900: Magyar Törvénytár.* Budapest.
- Czigány, István 2008: „Sliezská záhada“ – otázniky kuruckého ťaženia r. 1708. In: *Nedaleko od Trenčína... Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej.* (Ed. Segeš, V., Šedová, B.) Trenčianska Turná – Bratislava.
- Forgách Simon emlékirata. In: *Rákóczi tükrök. Naplók, jelentések, kéziratok a Rákóczi-szabadságharcról I.* (Ed. Köpeczi, Béla – R. Várkonyi, Ágnes). Budapest 1973.
- Heckenaszt, Gusztáv 1996: II. Rákóczi Ferenc Udvari Gazdasági Tanácsa (Consilium Aulico-Oeconomicum). In: *A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván tiszteletére.* Budapest.
- Heckenaszt, Gusztáv 2004: *Ki-ki csoda a Rákóczi szabadságharcban.* Budapest.
- Kónya, Peter 2009: *Za Boha, vlasť a slobodu! Pohnuté osudy kuruckého generála Juraja Ottlyka.* Prešov.
- Ladiver, Elias 1669: *Papinianus tetragonos...* Lőcse.
- Markó, Árpád 2003: *II. Rákóczi Ferenc csatái.* Válogatott tanulmányok. (Ed. Mészáros, Kálmán). Budapest.
- Ottlyk György önéletírása: Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása. In: *Történelmi naplók 1663–1719* (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1875, I.
- Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei levéltárának egykorú lajstromaival 1703–1712, II. (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1873.
- Rezik, Ján 1931: *Prešovská jatka z roku 1687.* Liptovský sv. Mikuláš.

Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712, I (Ed. Thaly, K.), Budapest 1875.

Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez III. (1708–1711). (Ed. Thaly, Kálmán). Budapest 1878.

Thaly, Kálmán 1883: A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferencz udvarában s korában IV. In: *Történelmi tár*.

Thaly, Kálmán 1905: *Ocskay László II. Rákóczi Ferencz brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710*. II. Budapest.

Thaly, Kálmán: *Thököly Imre és iskolatársai mint színjátésszók*.

Trencsénvári napló 1973: In: *Rákóczi tükrök. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról* (Eds. Köpeczi, B. – R. Várkonyi, Á.). Budapest

Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon

A kora újkori Magyarország nem létező királyi udvarát az arisztokrata udvarok helyettesítették. A nádorok, bánok, kancellárok vagy országbírók udvarai a korabeli Európa diplomáciájában is helyt álltak és a nemzetközi politika is számon tartotta őket. Egyetemes mintákat követtek, amelyeket magyar hagyományokkal kötöttek össze, hogy reprezentációs kötelezettségeikkel egyformán megfeleljenek úgy a hazai, mint a külföldi közönségnek is. A 17. század első felében a főurak kibővítették és korszerűsítették kastélyaikat. Az építkezéseket nemcsak a szükség követelte meg – a birtokok igazgatása és az ezzel járó személyzet ellátása –, hanem a főúri család reprezentációja is. Ezt a feladatkört és a nemzetség méltóságának megjelenítését szolgálta a díszes fogadóterem, a tágas ebédlőpalota, az igényesebb privát lakosztályok, a család és az udvarnép vallásgyakorlásához szükséges kápolna.¹ Az arisztokrata nemzetség régiségét és előkelőségét voltak hivatottak bemutatni a családi galériák, amelyek néha a valóságot kikerülve, fiktív módon mutatták be a család kiválóságát, a nem létező elődökkel ellensúlyozták a familia nem mindig megfelelő (pl. köznemesi) származását, és próbálták egyenlővé tenni a régebbi, előkelőbb családokkal.² A kiváltságos státuszt, gazdagságot és az előkelőséget a szélesebb közönség előtt legfőképp az ünnepségek alkalmával lehetett demonstrálni.

Az ünnepségek, legyen az családi ünnep vagy nagy és látványos nyilvános szertartás, mindig kiváló alkalmat nyújtottak a társadalmi és a hatalmi státusz bemutatására. Egy ünnep külső formákkal bizonyítja és igazolja a közösség létét és jelentőségét. Az ünnepségeket és az ünneplést történeti szempontból három fő csoportba oszthatjuk: az elsőbe az életciklusok, tehát az egyén életének fontos szituációi sorolhatóak, pl. a születés, a születésnap, a névnap, a konfirmáció), valamint a profán társadalomba való belépés (a polgárság elnyerése, a házasság, a temetés). A második csoportba az év ciklikusságának ünnepségei tartoznak, úgymint például a karácsony, a naptegyenlőség, a húsvét, a mindenszentek és a harmadikba pedig a nyilvános ünnepségek (rendszerint történelmi vonatkozással).³

¹ R. Várkonyi Ágnes 2005: 66–67.

² Cennerné Wilhelmb Gizella 1988: 74.

³ Mannová, Elena 2012: 11.

Egy ünnepség teret biztosít egy bizonyos csoport, illetve egy közösség identifikációjára. Egy arisztokrata család esetében distinktív feladatot lát el, amellyel elhatárolja magát a polgárság vagy az egyszerű parasztok hasonló ünnepségeitől. Az udvari ünnep az egyetemes nemesség ünnepsége volt, kultúrájának és kiváltságos pozíciójának nyilvános kimutatása. Egyik jellegzetessége, hogy szigorú rend szerint zajlott, a ceremónia pontosan meg volt tervezve, és a rendje pontosan be is volt tartva. Nem volt kíváncs az improvizáció, a káosz, tilos volt a rendetlenség és az előírt rend felborítása. Mindenkinek meg volt szabva a saját szerepe és dolga. A reprezentáció megkívánta a szabályozott viselkedést, amely világosan eltért az alsóbb rendek viselkedésétől.⁴ Viszont ezek az alkalmak nem kis mértékben pont ezeknek a „rendeknek” voltak szánva, és a tőlük való elkülönülést, saját rangjuk kimutatását szolgálták. Ilyenkor ez a közösség (a mi esetünkben egy arisztokrata család) részben betekintést engedett a máskor elzárt helyekre és helyiségekbe, megmutatott olyan tárgyakat, amelyek rendszerint biztonságosan el voltak zárva, és nem tartoztak a mindennapok alapszínvonalához.

A középkor és a kora újkor embere máshogy viszonyult a halálhoz, mint a mai ember. Sűrűbben találkozott a meghalással, a haldoklással, valamiképp a mindennapokba jobban beletartozott, mint ma. A vallás, a hit predesztinálja a feltámadást és az örök életet, vagy rosszabb esetben a poklot és az elkárhozást, és a halál az az út, amelyet mindenkinek meg kell járni. Nem jelenti a végleges elválasztást és a semmit. A halál is a nyilvános élet egyik fontos része volt, amire az ember rendszerint készült. Magához hívta a családtagjait, a szomszédokat, a rokonokat, akiktől el akart búcsúzni. Megbékélt a halál gondolatával, és rendelkezett a hagyatékáról, hogy mindenki megkapja azt, ami jár neki.⁵

A 16–17. században megjelenő manierizmus is behatóan foglalkozott a halál gondolatával. A halálkultuszt elősegítette, hogy a korszak elméletírói esztétikai értéknek tartsák a „szörnyű” dolgok megjelenítését, amelyekben a kor igazán nem szűkölködött. A kiábrándult életérzés és a halálvágy felélesztették a spirituális törekvéseket, virágzásnak indult a lelki gyakorlatokat szorgalmazó *ars moriendi* irodalom. A magyar főurak körében is nagy visszhangja volt az újsztoikus filozófiának, amely a sorssal és a halállal való megbékélést tanította.⁶ Ezt érezzük Esterházy Miklós nádor írásában, legfőképp a testamentumában: „Melly halál, noha minden rettenetesség fölött való rettenetesség vala a pogányoknál – mint a kiknek semmi hitek és reménységek nem vala holtok után való idejőkre, de mineküink keresztényeknek az ő benne hívőknek, és akarattját cselekedőknek kapuját rendelé azért az örökkévaló életnek elvételére, a kire, aki menni akar, ezen által kell menni, kívárván azért az örökkévaló jót... adj malasztot azért nekem is én Istenem és én Megváltóm, hogy ennek a halálnak a félelme, engem se rettentessen meg ... hanem menjek örömmel a testi halál által a Te szent színednek örökkévaló látására... s legyen úgy is az, amint Te akarod, és akkor is, amikor akarod...”⁷

Az arisztokrata temetések elsősorban gazdag kiállításuk, az előre megtervezett forгатókönyv, a régi hagyományok tisztelete és ápolása, valamint a társadalmi hierarchia törvényeinek betartása jellemezte. Maga a rítus a középkortól folyamatosan alakult

⁴ van Dülmen, Richard 2006: 155.

⁵ van Dülmen, Richard 1999: 224–225.

⁶ Szabó Péter 1989: 11–12.

⁷ Duchoňová, Diana 2013: 275.

ki. Az elhunyt házában kezdődött, ahonnan a gyászolók az egyház képviselőjével, aki a szertartást vezette, az elhunyt koporsóját kísérve a templomba vonultak, ahol halotti misén vettek részt. Utána elkísérték a halottat utolsó útján a sírig. Az eltemetéssel, illetve a sírboltba helyezéssel a temetés véget ért. A séma viszonylag kis variációkkal ismétlődött, a kisebb-nagyobb eltéréseket és változásokat az elhunyt társadalmi hovatartozása szabta meg: úgy a legszegényebbeknél, mint a leggazdagabbaknál, valamint e két határeset közötti esetekben is.⁸

Minden temetésnek két alappillére volt: az egyik a szellemi, a másik a vizuális. A kettő támogatta egymást, egyik a másik nélkül nem lett volna teljes. A szellemi rész viszonylag jól tudjuk dokumentálni a források alapján, elsősorban a nyomtatásban megjelent halotti búcsúbeszédnek köszönhetően.⁹ Ez a zsáner más viszonylatban is érdekes: azonkívül, hogy konkrét adatokat sorol fel az elhunytáról, a tetteiről, az életéről, gyakran a családjáról és őseiről is, sok esetben bemutatja azokat a tulajdonságokat is, amelyek nem is annyira a konkrét egyénre voltak jellemzők, mint a kor eszményképére, tehát bemutatják azt, milyennek kellett volna lennie a kor mentalitása szerint. Az ideálok, az elképzelések kerülnek előtérbe, szépítve, jobbítva és javítva vetítik vissza a valóságot, tehát nem egy egészen reális kép, hanem bizonyos tulajdonságok szépített formája. A kép hozzáidomult az elhunyt személyéhez, tevékenységéhez és életéhez, de egy bizonyos mértékű túlzás nem hogy elviselhető, de egyenesen kívánatos volt. A „holtaktól csak jót” mondás jegyében a búcsúztató hiperbolikusan felnagyította az elhunyt pozitív tulajdonságait és tetteit. A 17. századi Magyarország férfiideálja egyértelműen a harcos, hazáját oltalmazó, fegyverforgató hazafi, aki egyben atyja az országnak, nemcsak saját szűk családjának. A nőknél (asszonyoknál és leányoknál egyaránt) a legfontosabb az istenfélő, áhítatos és kegyelettel telt élet volt, azután következett az anyaság és a család, a jótékonykodás és hasonló jó cselekmények. E tulajdonságokat elegendő volt rendszerint viszonylag szűk keretben, a családban vagy legfeljebb egy kisebb, zárt közösségben gyakorolni.¹⁰

A vizuális része a temetéseknek már nem ilyen jól dokumentált; itt gyakran csak arra tudunk támaszkodni, amit a résztvevők a szertartásról leírtak, pl. levelekben, instrukciókban. Képek sajnos ritkábban maradtak fenn, de pl. néhány *castrum doloris* kép, főleg a barokk korból, utal a „látvány” fontosságára és az esztétika jelentőségére. Fontos szerepet kaptak az elhunythoz kapcsolódó szimbólumok, amelyek gyakran még a középkorból származtak, és amelyeket mindegyik felekezet szigorúan megtartott és tovább gyarapított. Ez hozzátartozott a családi-nemzetségi kultusz támogatásához, amely a 17. század folyamán egész Európában erősen jelen volt a világi elhunytak temetéseinél. Az arisztokrata famíliák tiszteletben tartották és gyarapították elődeik temetésének szokásait, amelyekkel valamiféle kapcsolatot teremtetek az elhunyt és családja között. Ezzel jelenítették meg a vérséget az adott közösségben.

A temetési szertartás a család társadalmi színvonalának és kultúrájának tükröző volt. A ceremónia rendezője, illetve végrehajtója világi urak testülete volt, akik együttműködtek az egyházi személyiségekkel. Ezek az ún. „testamentumos urak”

⁸ Szabó Péter 1989: 8.

⁹ Levéltárainkban viszonylag nagy mennyiségben maradtak fenn halotti prédikációk (legtöbbje a 18. századból és későbbi időszakból), temetési szertartások leírásai, halotti menetek, illetve számlák a temetési költségekről.

¹⁰ A témához lásd: Lengyelová, Tünde 2012: 61-73.

leggyakrabban az elhunyt legközelebbi rokonai közül kerültek ki. Ha maradt testamentum, aszerint jártak el, ha nem, akkor saját elhatározásuk szerint, figyelembe véve a családi hagyományt és a hozzátartozók akaratát. A szertartás előkészítésénél viszonylag kevés teret hagyott egy olyan elhunyt, aki végakarataiban kifejtette, hogy csak szerény temetést rendezzenek, pl. szerzetesi ruhában helyezték a sírba, egy gyászmisével, mindenféle ceremónia nélkül. Így rendelkezett például Pálffy Pál nádor is, és ezzel komoly probléma elé állította családját és a temetés rendezőit. Sigray János, aki a feladatot ellátta volna, az özvegy Khuen Mária Franciskának levélben fejezte ki aggályait,¹¹ és közölte Lippay érsek véleményét, amely szerint ő nem engedte volna meg, hogy a nádort ilyen szerény és egyszerű szertartással temessék el. Pálffy már csak a funkciója miatt is rendesebb temetést érdemelt volna. Ennek ellenére az érsek mégis teljesítette az elhunyt akaratát, részben azért, nehogy szóbeszéd tárgya legyen, mivelhogy közismertek voltak a két politikus rendszeres ellentétei.¹² Sigray arra is panaszkodott, hogy Miklós gróftól és más nemesembertől sok kifogást kellett meghallgatnia arról, hogy a nádornak szegényes volt a temetése. Pálffy ugyanis a testamentumában meghagyta, hogy testét a kapucinusok csuhájába öltöztessék, és a pozsonyi Szent Márton-templomba helyezték örök nyugalomra, minden pompa és drága szertartás nélkül, és a szívét a bécsi kapucinusoknál kívánta elhelyezni. Ezen kívül csak egy egész sor adományról rendelkezett.¹³

Pálffy Pál nem volt az ilyesfajta elhatározásában egyedül, más főurak és nemesemberek is hasonlóan rendelkeztek, viszont a kortársak reakciója nagyon hasonló – elutasító – volt. Az egyik oldalon a végrendelkező elhatározása állt, aki csak világi fényűzésnek tekintette a díszes temetési ceremóniát, amely nem egyeztethető össze a hit alázatával. A másik oldalon viszont egy magas társadalmi szinten álló arisztokrata esetében a szerény temetés és a ranggal járó reprezentáció elhanyagolása megszólalt és felháborodást vonhatott maga után. Bethlen János kancellár temetésénél hasonló eset fordult elő, mikor a kancellár megtiltotta a zászlót, öltöztetett lovakat és hasonló díszes dolgokat. *„En megh vallom, hogy attol tartok, valamelly alázatosságot követünk temetésén, azt nem a kereszténységnek, hanem minapi boldoghtalanságának, és rész szerént az mü fősvénységünknek fogiák a gonosz nyelvek tulaydonittani, melyre nézve én bizony az én voxommal Zászlót és minden pompát el követnék, de az én tanátsom sem minden tehető itt, kérem kgdt, candide írja megh tettzését, mit jóvall, mert még his ha boldogh állapotjaba holt volna megh, ugy az alázatosság betsesebb volna, ily félek merő betstelenség leszén”* – írta Bethlen Miklós Teleki Mihálynak, segítségét kérve.¹⁴

Az Esterházyaknál Miklós nádor kívánt szerény temetést. Testamentumában elrendelte, hogy öltöztessék szürke jezsuita csuhába, és helyezték szimpla fa koporsóba, amelyet minden pompa nélkül helyezzenek el a családi sírboltba a nagyszombati jezsuita (egyetemi) templomban. Csak az Aranygyapjas Rendet kívánta egy párnán kiállítani a szertartás alatt, majd utána vissza kellett szállítani a spanyol királynak. Amikor a nádor 1645. szeptember 11-én meghalt, testét egy szőnyegbe csomagolták, és a nagyhöflányi ferences kápolnában helyezték el. Innét a testet rövid idő múlva

¹¹ Jedlicska Pál 1910: 475–476.

¹² Fundárková, Anna 2006: 46–62.; Fundárková, Anna 2009: 72.

¹³ Jedlicska Pál 1910: 478.

¹⁴ Kecskeméti Gábor (szerk.) 1988: 11.

átvitték Kismartonba, majd Nagyszombatba, ahol pontosan három hónappal később helyezték örök nyugalomra. Maga a temetési szertartás és a gyászmenet viszont egyáltalán nem egy szerény temetésről tanúskodik. A menet élén a Czobor, az Erdődy, a Pálffy, a homonnai Drugeth, a Nádasdy és a Batthyány családok katonai seregei meneteltek, utánuk három osztag végvári katona, három Esterházy-sereg színes uniformisban és egy osztag kopjas katona gyászban. Ezek után 100 Esterházy-kékheadű következett és német muskétások. Utánuk sorakoztak fel a nagyszombati céhek képviselői, majd a szolganép, a diákok, a város bírása, a tanácstagok és a nemesség, a vármegyék képviselői, a várkapitányok, akik zöld és fehér szövétnekeket vittek. A 24 koldus után az egyház képviselői következtek, fehér szövétnekekkel és aranyozott címerekkel, majd utánuk a főurak – Czobor, Pálffy, Erdődy, Batthyány, Lippay, Telegdy –, akiknél aranyos fáklyák voltak. Esterházy funkciójának szimbólumai következtek, lovakon vitték a zászlókat, gyalogosan az aranyozott kardot, az aransarkantyút, a botot, a sisakot, valamint a fekete zászlókat. A koporsó előtt a családtagok, elsősorban a testvérek mentek, az arany keresztet Esterházy György klerikus, Miklós unokaöccse vihette. A koporsót 21 familiáris emelte a vállára, mögöttük lépdeltak a családtagok és rokonok fáklyákkal. A koporsó mögött vitték az Aranygyapjas Rendet is egy fekete bársony párnán. A menet végét hagyományosan az asszonyok és az udvar, a rokonság női tagjai követték, majd a köznép. A templomban a gyázmise után már csak a test elhelyezése maradt hátra. A családi sírboltban, ahol már a nádor második felesége, Nyáry Krisztina és gyermekei is nyugodtak, nem igazán találták meg az örök nyugalmat, mivelhogy a krypta többször is fel lett törve, és az utolsó eset során a szó szoros értelmében tönkre lett téve.¹⁵

Bár a nádor Esterházy Miklós temetése országra szóló gyászszertartás volt, mégis elhomályosult a vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú temetése mellett. A 27 éves Tamás, a 26 éves László, a 24 éves Gáspár és a 35 éves Ferenc hősi halált halt 1652. augusztus 26-án. Temetésük ugyancsak Nagyszombatban volt, 1653. március 20-án. Ezt a temetést a történettudomány a barokk kor legpompásabb gyászszertartásának tartja, több tanulmány is részletesen foglalkozott vele.¹⁶

Röviden érdemes megemlékezni az arisztokrata asszonyok, feleségek temetéséről is. Erre is jó példa az Esterházy család. Az asszonyok számára az egyik legnagyobb életveszélyt a gyakori szülések jelentették. Ennek tudatában az „új vendég” megérkezése előtt nem egyszer végrendeletet is írtak, így a levéltárakban ugyanattól az egy személytől több is található.¹⁷ A feleség, anya vagy leány halála a fennmaradt források szerint szomorúsággal töltötte el a férjeket, fiakat vagy apákat, bár az ilyen érzéseket csak a legbizalmasabb barátoknak árulták el. Esterházy Miklós mély gyászba esett Nyáry Krisztina halála miatt. Fiuk, Pál, naplójában leírta, hogy az apja három napig ki sem jött a szobájából, és senkit sem engedett magához. Alig temette el a feleségét, meghalt a legidősebb fia, István, napra pontosan egy évre rá kedvelt menyee, István özvegye, Thurzó Erzsébet is. Nyáry Istvánnak írt levelében kifejtette, hogy mennyire

¹⁵ Duchoňová, Diana 2013: 278–285.

¹⁶ Szabó Péter 1989: 16–47.; Viskolcz Noémi 2009: 245–268.; J. Újváry Zsuzsanna 2006: 943–972.; Duchoňová, Diana 2013: 294–299.

¹⁷ Horn, Ildikó 2004: 127–128.

szomorú, mert a menyé és unokája, Orsika sok örömet szerzett számára.¹⁸ Néha a házastárs elvesztése komor gondolatokat idézett elő, mint ez Pográc Ferenc esetében is lehetett. Szunyogh Gáspár megpróbált jó tanáccsal szolgálni: *„talam a sok devotio es szenth Jubileum utan kalastromrul gondolkodik kegyelmed, kezel lakvan franciskanuskokhoz. En azon szerzetet nem javallom ... mivel ezen kívül is eligh melancholicus kegyelmed, hanem javallom inkább a szent hazassagru gondolkodik kegyelmed, az altal vigasztaltassa magat mivel »po swatem Gury kazdy koreny se bury« [Szent György után minden gyökér ágaskodik]. Nalunk a megh reghzet ifjak is hazasodnak ... Kegyelmed azertt edes uram jo erővel birvan szokara ne halassa es ...lakodalmi solemnitis hirünke tegye, örvendezhessünk minet több jo akaroival edgyütt...“*.¹⁹ Persze, az új házasság inkább a fiatalabb korosztályú özvegyeknél volt aktuális, Esterházy ekkor már 58 éves nagyapa volt. Mindamellett felesége elvesztése mélyen érintette, és ezért nem csak funkciója és az országban elért pozíciója, de Krisztina iránt érzett szeretete és tisztelete is arra készítette, hogy méltóságos és tisztességes temetést rendezzen számára.

Általában a nők halála és temetése között nem telt el olyan hosszú idő, mint a férfiaknál, de voltak kivételek. A temetést sok minden késleltethette, kezdve a háborús időktől a rossz időjárásig. Esterházy első felesége, Dersffy Orsolya például több mint nyolc hónapig nem volt eltemetve, mert a nádor rendkívül lefoglalt volt, és nem tudott időt szakítani a tisztességes eltakarításra. Krisztinát nem egész három hónap múlva temették, ekkor a temetést Esterházy szokásos fürdőkúrája sürgette, mert sógora, Nyáry István májusban szerette volna hűgát temetni.²⁰ Nyáry Krisztina Semptén hunyt el, a nádor külön instrukciót adott ki a szertartást illetően, valamint a holttest átszállításával kapcsolatban a nagyszombati kriptába. A temetést megelőző este a semptei kápolnában gyászmisét tartottak, majd 10 óra körül a testet koporsóba helyezték a belső kapu alatti boltban, amely fekete posztóval volt bevonva, és címerekkel volt díszítve. A szertartást Bosnyák Tamás pécsi püspök vezette, majd Kisdy Benedek, az esztergomi nagyprépost prédikált. A gyászolók égő fáklyákkal állták körbe a koporsót, majd a menetet elindult a mezővároson át Nagyszombat felé. Amikor elhagyták a várost, lovakra, illetve szekerekre ültek, mivel az út kb. húsz kilométer hosszú. Reggel a városkapu előtt felsorakoztak a nádor német és magyar katonái, puskákkal felszerelve. A gyászmenet hasonlított a már fent leírt menethez: 12 fekete lovas az élen, majd a 100 tagú nádori bandérium, familiárisok, nemesek, majd Esterházy familiárisai, az egyházi személyek és rokonok. A koporsó előtti kocsin ült Esterházy Miklós fiaival és sógorával és néhány további közeli rokonnal. A koporsó után mentek az asszonyok, majd a szolgálók. Amikor betértek a templomba, a koporsót az oltár előtt arany takaróval takarták le, Lósy Imre esztergomi érsek prédikált. Az éjszaka folyamán gyertyák égtek a ravatal mellett, és a templom őrizve volt. Reggel nyolckor kezdődött a mise, a templom ajtajától a *castrum doloris*ig 12 diák és 24 feketebe öltöztetett koldus állt. A búcsúztatások után a koporsót a sírboltba helyezték.²¹ Nemcsak a résztvevők sokasága, a gyászolók hosszú menete és a temérdek fáklya, a fekete posztón aranyos címerekkel díszített búcsúztató

¹⁸ Duchoňová, Diana 2013: 292.

¹⁹ MNL – OL Budapest, Archivum familiae Szunyogh E – 195, Levelezés, Film 34 786, Szunyogh Gáspár Pongrácz Ferencnek, Nedec, 1682. május 9.

²⁰ Duchoňová, Diana 2016:

²¹ Duchoňová, Diana 2013: 290–292.

helyek tanúskodnak az elhunyt és férje méltóságáról és fontosságáról, hanem az egyház legmagasabb képviselőinek jelenléte és közreműködése is.

Bár a főúri temetések viszonylag sok hasonló formális jelet mutatnak, mégis a 17. század első negyedében két olyan temetés is végbe ment, ahol a szertartás szinte azonos volt. A két Thurzó-nádor temetéséről van szó. György (1567–1616) néhány nappal több, mint hét évig látta el a palatinusi posztot, 1609 decemberétől haláláig. A soproni országgyűlésen 1622 májusában pedig Thurzó Szaniszlót (1576–1625) választották nádorrá, a méltóságot három évig viselte. Mindkét temetés az evangélikus vallás rítusa szerint zajlott.

1616. december 24-én „*az szegény üdvözült úr ő nagysága múlt ki ez árnyék világából, nagy karácson estve, fertály híján tíz órakor*”. E szavakkal jegyezte fel Thurzó Imre apja halálát naptárának külső lapján.²² Röviddel ezután 8 hétre egyfajta búcsúhellyé változott Thurzó György volt nádor ravatala, ahová barátai, tisztelői és ellenfelei is elzarándokoltak, hogy kifejezzék tiszteletüket.

Thurzó György titkára, Závodszy György ura emlékét így őrizte meg:

*„Tél napfordulója volt épp, mikor Pannónia Napja,
Thurzó nádor, elnyugodott óh jaj a haza atyja.
Hajótörés veszedelme fenyeget,
Megváltónk, Krisztus őrizz bennünket.
A sírkövén következő a felirat:
„Ezen sírban nyugszik a hirtelen haláltól elragadott
Thurzó György árvai főispán, az ország nádora és helytartója.
Gondja nagy volt, hogy a szent hitet és igazságosságot
védelmezze, a császári Felség kegyét megérdemelve,
A hazát a kívánt békében megtartsa, oltalma legyen a
jóknak s a vétkeket szigorúan büntesse.
E támasz elvesztét sirassa egész Magyarország s
gyászolják a hű barátok”.*²³

Thurzót nem alaptalanul nevezi titkára a *haza atyjának*. Ambiciózus és sikeres férfi volt, nemcsak az ország legmagasabb politikai posztját töltötte be, de sok érdeme volt a politikai, katonai életben és művelődésben.²⁴ Závodszy titkár emlékezetében háttérbe szorult a nádor katonai karrierje, inkább az evangélikus hit gyarapításában szerzett érdemeit emelte ki. Ez érthető, hisz Thurzó halálakor már 10 éve relatív békés idők voltak, így hajdani katonai hőstetteit az újabb, aktuálisabb események egy kicsit elhomályosították.

Azután, ahogy a rokonság hosszas tárgyalás után kitűzte a temetés napját február 19-re, Beniczky Márton alnádor felbontotta a testamentumot. Tudni kellett, rendelkezett-e a nádor a temetéssel kapcsolatban. Thurzó a biccsei plébániatemplomot választotta végső nyughelyévé, és meghagyta, hogy sírjába se arany-, se ezüstdíszeket ne tegyenek. A kikötésnek minden kétségen kívül az volt az oka, hogy 1605-ben egy hajdútámadás érte Biccset. Ekkor feltörték a templomot is, kirabolták, sőt még a krip-

²² (MV, SR, ŠA By OK) Acta varia thurzoniana f. 225/6 – Thurzó Imre naplója.

²³ Tusor Péter 2011: 39–40.

²⁴ Pálffy, Géza 2012: 9–26.

tába is betörték, a tetemeteket kidobálták, és a rajtuk levő ruhákat ellopták. Később a nádor apjának, Thurzó Ferencnek az öltözködését megpróbálták eladni, ekkor elkapták őket, és keményen megbüntették.²⁵ A hasonló esetek elkerülésére Thurzó megtiltotta az értékek sírboltba helyezését, és a mezővárost, valamint a kastélyt is megerősíttette.

Thurzó György egyik jellemző vonása volt, hogy nagyon ambiciózus és nagyravágyó is volt. Rengeteg erőfeszítésébe került, hogy elérje azt a társadalmi pozíciót, amelyet kitűzött saját maga elé, és szerette ezt az elért sikert nyilvánosan is szemléltetni. Gazdagságát és hatalmát nem egy esetben bemutatta a nagy nyilvánosság előtt (például lányai pazar lakodalmain), és így érthető, hogy azt kívánta, hogy a temetése hasonló színvonalú legyen. Január 6-án és 7-én Thurzó Imre szétküldte országszerte a meghívókat apja temetésére. Ekkor már az előkészületek is teljes erővel folytak, naponta hordták Morvaországból, Bécsből, Zsolnáról és más helyekről a fekete posztót és vásznat, hogy be lehessen vonni a szertartás színhelyeit, és minden szolgálónak, hajdúnak és a nádor katonáinak illendő gyászruhát tudjanak varratni. Nagy bevásárlások történtek Bécsben a halotti torra. Február 6-án megérkezett Olmützből a koporsókészítő, és elhozta az ónkoporsót. A nádor tetemét – amelyet bíborszínű dolmányba és világosabb színű mentébe öltöztettek, fejére fekete tollal díszített sapkát tettek, bal oldalára a kardját, jobb oldalára pedig buzogányát helyezték – ekkor kivitték a várból, ahol eddig fakoporsóban volt kiterítve, azzal együtt átrakták az ónkoporsóba, és a palota alatti helységbe helyezték. Ugyanakkor az egész palotát fekete posztóval vonták be.²⁶

A búcsúszertartás napjára a biccsei kastély udvarát is fekete posztóval vonták be. A ceremónia reggel fél hétkor harangszóval kezdődött, az udvarmesterek a gyászruhába öltözött meghívott vendégeket leültették az előre kidolgozott ülésrend szerint. Itt fontos volt betartani a hierarchiát, mindenkinek rangja szerint járt a hely. A biztonságról a kastély őrsége gondoskodott, amely száz gyászruhás fegyverest és több tucat hajdút számlált. Nekik kellett tisztességes távolban tartani a kíváncsiskodókat, akiknek a száma állítólag néhány ezerre rúgott.²⁷

A szertartás²⁸ a papok bevonulásával kezdődött, élükön Abrahamides Izsák szuperintendenssel. Utánuk meneteltek a tanárok és a biccsei iskola diákjai. A kastélyban két halotti beszéd hangzott el, egyik a nagyteremben, ahol Boldizsár lelkész magyar nyelven, kint az udvaron pedig a vágújhelyi lelkész szlovákul beszélt. A nehéz koporsót azután 24 erre kinevezett főúr felemelte a ravatalról, és a gyászmenet, amely előtt egy nagy gyászzászló lobogott, elindult a templom felé. A menet több száz résztvevője között voltak gyászruhába öltöztetett koldusok, zenészek, a vármegyék és városok, külföldi hercegségek képviselői, rokonok, szolgálók. A katonák lovon meneteltek, és a rengeteg színes fáklya tovább növelte a menet pompáját.

A gyászmenetben is fontos szerepet játszottak a szimbólumok – egyrészt Thurzó György személyes, családi, másrészt betöltött hivatalának szimbólumai. Mindegyiknek külön hordozója volt az urak közül: az aransarkantyúnak, az aranykardnak, a strucctollas sisaknak, az aranyozott fából faragott címernek. Ez után lovagolt egy aranyozott páncélba öltözött férfi, a halott nádor *alter egója*. Kezében egy drágakövekkel

²⁵ Lengyelová, Tünde 2002: 81–91. Az esetet Závodszy György is leírta naplójában: Tusor Péter 2011. 26–27.

²⁶ (MV SR, ŠA By OK) Acta varia thurzoniana f. 225/6 – Thurzó Imre naplója.

²⁷ Kubinyi, Mikuláš 2013: 32.

²⁸ Szerémy (közli) 1876: 425–428; kis eltérésekkel Radvánszky Béla (közli) 1879: III. 366–368.

kirakott botot viselt, ő is és a ló is strucctollakkal volt feldíszítva. Utána két feketébe öltöztetett ló következett, akik a címereket vitték, majd a nádor fia és utána 24 főúr, vállukon a koporsóval. Következett az özvegy és leányai, rokonok, vendégek, szolgák stb. A processzió egész ideje alatt szóltak a harangok.

A templomban az egyszerű, fekete bársonnyal bevont és aranycímerekkel ékesített oltár előtt egy újabb ravatalt állítottak fel, ahova a koporsót felhelyezték. Nyolc fehér szövetnek égett mellette. Mindenki elfoglalta a helyét: az első sorban az özvegy és a családtagok. A szimbólumokat viselő férfiak az egész ceremónia alatt a koporsó körül álltak. A szertartás az evangélikus liturgia szerint zajlott, Abrahamides Izsák két másik lelkésszel egyetemben az oltár elé lépett, és rövid imádságot mondott. Következett egy hosszabb halotti beszéd – az *oratio* –, majd a prédikáció, utána még egy prédikáció szlovák nyelven. Kint a templom előtt ugyancsak szlovákul prédikáltak a tömegnek, az iskola ablakából pedig magyarul beszélt Dióssy lelkész. A szertartás a koporsó megáldásával és a sírboltba helyezésével véget ért.

A búcsúztatás hat óra hosszáig tartott, miután a kiehézt gyászolók a halotti torra indultak. A meghívott vendégek bent a kastélyban, a többiek kint lakomáztak, mindenki státuszának megfelelően.

A temetés kiadásairól a fennmaradt számlák adnak beható képet. Csak a posztó a gyászoló urak, a katonaság és szolgák számára 2000 forintba került, az ónkoporsó 100 forint, a festőnek az özvegy a címerek és más díszelemek megfestéséért 310 forintot, a papoknak 75 forintot fizetett ki. A többi kiadással együtt ez majdnem 6000 forintot tett ki, de ehhez még hozzá kell adni a 700 forint értékű élelmiszert, amely az asztalra került.²⁹ Ebbe természetesen csak a luxuscikkek, fűszerek, gyümölcsök tartoztak, a húst, a gabonát és a lovak ellátására szükséges abrakot a Thurzó-birtokok jobbágjai szolgáltatták be, ezeknek az ára néhányszor túlhaladta a fűszerek árát. A résztvevők listáját olvasva egyáltalán nem meglepő az ilyen igényes és nagyszabású vendéglátás. Köztudott, hogy a Thurzó-udvaron nem volt pazarlás, de mint ezt pl. a lakodalmakról fennmaradt jegyzékek is bizonyítják, ha a család reprezentációjáról volt szó, nem fukarkodtak, és messze túlszárnyalták a mindennapi átlagot a fogyasztásban.

Alig 5 évvel később Závodszy György már a nádor fiát, Thurzó Imrét gyászolta:

„Csendben és reményben
E sírbolt fedi már Uram, Imre, tetemed
Paradicsomban örvendjen örökké szellemed.
Gyászol most szülőd s buzgó feleséged
Lévén te Thurzóknak fény, dicséret.
Ingó hazádnak mint másik Achilles
Oszlopa voltál,
Sír, ki jámbor, sebes haláltól hogy
Így elhullottál.
Családod szolgált polgárt, iskolát, templomot,
Senki se vigadjon, mélyen szomorkodjon”³⁰

²⁹ Radvánszky Béla (közli) 1879: III. 65.

³⁰ Tusor Péter 2011: 44.

Az idejekorán, alig 23 éves korában elhunyt Imre egy ígéretes, de be nem teljesült karrier előtt állt. Lehetséges viszont, hogy a vén titkár, aki a nádor mellett szolgált hosszú évekig, nem volt kibékülve azzal, hogy Imre nem követte apja Habsburg-párti lojalitását, és átállt a másik oldalra, Bethlen szolgálatába. Ez lehet a magyarázata annak, hogy miért éppen Akhilleuszhoz hasonlította. A trójai háború hőse ugyanis nem ismert félelmet, és a harcban legyőzhetetlen volt, de nem hallgatott anyjára, Thétis nimfára, aki megjósolta, hogy hosszú, boldog élet vár rá, de csak ha nem keveredik háborúba. Ha ezt nem tartja be, meghal, bár híre és tettei mindenki mást beárnyékolnak. És úgy, ahogy Akhilleusz, Imre is a harcot választotta, bár nem a harcmezőn halt meg, mégis hős lett. Az apáról gazdag életrajzot lehetett írni, de a még kevés tettet véghezvitt ifjút a benne elveszett remények képében kellett lefesteni.

A gyászban megtört Czobor Erzsébet fiának méltóságteljes temetést rendezett. Mivel nem kedvelte menyét, az előkészületekhez hozzá sem engedte. A 16 éves Nyáry Krisztina, aki épp második gyermekét várta, amúgy sem lehetett volna a tapasztalt anyósának versenytársa a szertartás megrendezésében, így csak passzív statisztaszerepet töltött be. Most is rengeteg fekete posztót és más textíliát vásároltak, az ónkoporsót 80 forintnyi fehér ónból gyártotta a mester, 75 forintot kért a munkáért. Kiosztottak 100 darab aranyos címer, amelyeket a fekete posztóra varrtak, 90 kisebb aranyozott címet és további 215 szimplát, amelyet a fáklyákra rögzítettek. A fából faragott sisak ára 35 forint volt, a bearanyozás további 40 forintba került. További 80 forintot fizettek ki a festőnek a képekért, a máig fennmaradt mortuárium³¹ megfestéséért és további 70 forintot az aranyos zászló elkészítéséért. A temetés alkalmával Vladislav Svoboda lipnici festő megfestette a fiatalember képét, ám ez elveszett, vagy kallódik. Maga a szertartás leírása sem ismert, de a számlákból azt lehet feltételezni, hogy a jelenlévő gyászvendégek száma hasonló volt, mint amikor a nádort temették. Feltehetőleg a ceremónia és a tor is hasonlóan zajlott le.

Három hónapi előkészület után 1622. január 19-én Imre testét az árvai vár kápolnájának kriptájában helyezték örök nyugalomra. Ezt Czobor Erzsébet építtette, valószínűleg azért, hogy megelőzzék az olyan rettenetes eseteket, mint a hajdúátadás idején megtörtént sírgyalázás volt Biccsén. Erre a sokkal biztonságosabb helyre lettek átszállítva a nádor maradványai is, akinek az özvegye egy monumentális síremléket emeltetett. Ide, férje és egyetlen fia mellé helyezték 1626-ban őt is.³²

Thurzó Szaniszló nádor temetése annyiban különbözött az előbbiektől, hogy tetejét a lőcsei Szent Jakab-templomban helyezték el, ahol a család sírboltja volt, tehát a Thurzó-uradalmakon kívül. Thurzó Elek (1490–1543) helytartó volt az első családtag, aki egyben Szepes vármegye főispáni posztját is betöltötte. Ő a testamentumában kikötötte, hogy Lőcsén temessék el, ahol apjának is emlékművet állíttatott. Innentől fogva a család minden tagja, aki főispán volt, itt lett eltemetve (egy kivétellel, amelyről még szólunk).³³ Thurzó Elek elhatározását a családi sírhellyel kapcsolatban a város javára alapított gazdag alapítvánnyal is alátámasztotta.³⁴

³¹ Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 183.

³² Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 180–185.

³³ Ludiková Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 166–177.; Ludiková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza 2006: 331.

³⁴ Katona, Tünde 2012: 109–115.

A fennmaradt forгатókönyv azt mutatja, hogy a temetés majdnem hajszálpontosan úgy zajlott, mint Thurzó György temetése. Szaniszló úr özvegye, Liszthy Anna Rozina több levelet is váltott Thurzó Györgyné Czobor Erzsébettel, sőt arról is tudunk, hogy több tárgyat kölcsön is kért. *„Immár édes szerelmes asszonyom egyébképpen minden eszközökkel, valamelyek szerelmes uramnak tisztességes temetéséhez illendők, alkalmasán hozzá készültünk; hanem egy aranyos fegyverderék és egy aranyos sisak héán vagyunk. Úgy értettem, hogy az kegyelmed tárházában mind az kétféle megvolna. Hogy azért abból is fogyatkozásunk ne történjék, kegyelmedet, mint jó akaró szerelmes asszonyomat atyámfiaát kérem, ebben is mutassa meg kegyelmed jó akaratát hozzánk és adja kölcsön az temetésig. Az temetés után pedig jó oltalommal minden kár nélkül ismét megküldöm kegyelmednek.”*³⁵ Czobor Erzsébet feltehetőleg kölcsön is adta kért tárgyakat, mert a temetésnél említve vannak.

Liszthy Anna Rozina úgy döntött, hogy férje gyászszertartását Thurzó György temetésének forгатókönyve alapján rendezik meg. A szertartás rendje kis eltérésektől eltekintve ugyanaz volt, mint a biccsei temetésé.³⁶ Itt is rengeteg volt a gyászoló, négy búcsúztató halotti beszéd hangzott el. A templomban a fő beszédet latinul Elias Ursinus mondta el, németül Lőcse főlelkésze, Peter Zabeler, és elhangzott egy magyar prédikáció is Brunczwik lelkésztől.³⁷ A templomon kívül a temetőben pedig szlovákul prédikált egy meg nem nevezett prédikátor.

Peter Zabeler beszédének mottója a Királyok II. könyvének második fejezetéből való vers, Illésről és tanítványáról, Elizeusról. A bibliai történetben az Úr Illést a mennybe akarta vinni, de Elizeus nem engedte. Végül egy tüzes lovakkal húzott tüzes szekér választotta őket el egymástól, amely Illést egy szélvihar közepette felvitte a mennybe.³⁸ A megírt kép szimbolikája Thurzó Szaniszlót Krisztushoz, Isten szeke-reséhez hasonlítja, vagy Krisztus mennybemenetelét vonja párhuzamba a nádor távozásával. Kiemeli Thurzó tevékenységét az evangélikus egyház gyarapításában, amely gyakran és indokolatlanul Thurzó György árnyékában marad, de objektív megítélés esetén semmiben sem marad el mellette.

Sajnos, a temetési menetnek csak a célját ismerjük, hogy honnan indult, azt nem jegyezték fel. Egy érdekes részletet tapasztalhatunk a szertartás végén, amely más temetéseknél nem fordul elő. Azután, hogy a koporsót a sírboltba helyezték, kettétörték a kopját, amelyen a fekete gyászlobogó lengett. A zászlót rátekerték az eltört csonkra, majd ráhelyezték a koporsóra. Ugyanúgy kettétörték a hoptesteri pálcát is, való-

³⁵ X – Y. (közli) 1900: 503. Anna Rosina Lyzthius Czobor Erzsébetnek, Sempte (Šintava), 1625. december 13.

³⁶ Horn Ildikó 1998: 5–6. 767–772.

³⁷ Nyomatásban megjelent: Zabeler, Peter: *Eine christliche Leichpredigt auss dem 3. Cap. Esaiae bey der fürstlichen Leichbegengnüss des ... Stanislai Thursonis, Palatini vnd Fürsten des Königreichs Hungern ... , welcher den 1. Maij des 1625. Jahrs inn Christo seeliglich verschieden, sein Leichnam(m) aber benebens seinem Herrn Brueder, zweyen Jungen Herrlin vnd einem Fräwlin, wie dann auch seinem vielgeliebten Enckelin den 12. Jan. folgendes 1626. Jahrs zur Leutsch in der deutschen Kirchen christlich beygelegt vnnnd zur Erden bestattet worden / Gehalten durch M. Petrum Zabelerum, Pfarrherrn vnd Superintendenten.* Caschaw 1626. (RMK) II. 447; Ursinus, Elias: *Laudatio funebris ... Stanislai Thrvzonis de Bethlemfalva, regni Hungariae palatini ... tristissimo Hungariae fato die 1. Maij anni 1625. pie beateque defuncti, in publico luctu, quo corpus ejus exanime magna cum solennitate in templo Germanico Leutschoviensi cum aliis terre mandaretur, die 12. Januar. anni 1626. / conscripta et dicta a m. Elia Vrsino Delit. Msn. ecclesiae Neocomiensis in Scepusio pastore.* Cassovia 1626. (RMK) II. 445.

³⁸ Rusina Ivan – Zervan Marian 2006: 370–374.

színűleg annak jeléül, hogy a nádor halálával az udvara is megszűnt létezni.³⁹ Ezután a sírboltot bezárták, és ezzel vége lett a szertartásnak, nem maradt hátra más, mint meghívni a gyászolókat a torra.

Thurzó Szaniszló tumbája a legmonumentálisabb sírhely a lőcsei templomban. A nádor három fia, Szaniszló († 1627), Ádám († 1635) és Mihály († 1636) megrendelésére készítette Hans Weinhardt mester. Néhány évvel az utolsó Thurzó-temetés után, 1639 októberében a templomban rablók jártak, és ellopták azokat a tárgyakat, amelyek a nádor temetése után ott maradtak. Az egyik rablót elfogták, és a vallatásnál elmondta, hogy eladták őket. A sírgyalázót kivégezték. Máig fennmaradt viszont Thurzó Szaniszló fából faragott, díszes halotti pajzsa (scutum).⁴⁰

Amíg a nádor zökkenőmentesen megkapta a végtisztességet, egy évtizeddel később fia temetésénél komoly botrány tört ki. Thurzó Ádám szepesi főispán – mint az egyetlen a Thurzók közül – katolizált, és a lőcseiek megtagadták, hogy az evangélikus templomba temessék. Megtették ezt annak ellenére, hogy a Szent Jakab-templom már Thurzó Elek helytartó idejében, a 16. század első felében lett családi sírhely. A konfliktust Hain Gáspár krónikás is leírta, megjegyezve, hogy a lőcsei polgárok hajthatatlannak maradtak, és a konvertita Ádám végül a szepesváraljai Szent Márton-templomban lett eltemetve.⁴¹ Mivelhogy örökösök nélkül hunyt el, ő volt a nagyhírű család utolsó sarja, aki bezárta a bethlenfalvi Thurzó család történeti szereplését.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a temetések és a gyászceremóniák a kora újkorban visszatükrözték a kor mentalitásának minden mozzanatát. A tárgyak, amelyek a temetéshez tartoztak, szimbolikusan a halotthoz kötődtek, elsősorban az általa betöltött funkciókhoz, de a kor eszmei értékeihez és elképzeléseihez is. A *castrum doloris* (amelyről az egyik itt leírt esetben sincs ismeretünk), a dekorációk, a jelmezek, a gyászmenetek, a koldusok és a szegények szerepeltetése, az *alter ego*, a fekete lovas és más szimbólumok, amelyekről itt nem tudtunk értekezni, nagyon konkrét formában és gazdag vizualizációval mutatták be a kor ízlését, értékrendjét, viselkedésformáit és a reprezentációt, úgy, ahogy ezt a kor embere megélte és megértette. Az elhunytak búcsúztatásának hagyománya folyamatosan új elemekkel gyarapodott, de viszonylag keveset és lassan változott. A gyászoló család igyekezete a méltóságos temetés megrendezésére az egyik oldalon a halott és a család elődei iránt érzett tisztelet és szeretet megnyilvánulása volt, de legalább ugyanolyan mértékben az élők reprezentációja is volt a külvilág felé.⁴²

³⁹ Szabó Péter 2008: 178.

⁴⁰ Ludiková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza 2006: 377–378: 29 sz.; Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 177.

⁴¹ Hain Gáspár (összeállította) 1988: 186.

⁴² A tanulmány a következő projektek támogatásával íródott: SAV - CE Hradý na Slovensku. Interdisciplinárny prierezový pohľad na fenomén hradov; VEGA 2/0134/16 „Politické zoskupenia – determinanti stavovskej politiky v období raného novoveku“

Hivatkozott Források

- MNL – OL Budapest, Archivum familiae Szunyogh E – 195, Levelezés, Film 34 786, Szunyogh Gáspár Pongrácz Ferencnek, Nedec, 1682. május 9.
- MV SR, Štátny archív Bytča, Oravský komposesorát (MV SR ŠA By OK) Acta varia thurzoniana f. 225/6 – Thurzó Imre naplója.
- Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Régi nyomtatványok tára, (RMK).

Hivatkozott irodalom

- Cennerné Wilhelmb Gizella 1988: Portrék az Esterházyak „Trophaeum”-ából. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Arcképcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása (katalógus)*. Szerk. Buzási Enikő. Budapest.
- Duchoňová, Diana 2013: *Palatín Mikuláš Esterházy a jeho dvor, Spoločnosť, normy, rituály každodennosti*. Bratislava.
- Duchoňová, Diana 2016: Smútočné obrady žien a detí z rodu Esterházyovcov v 17. storočí. In Lengyelová Tünde – Géza Pálffy. *Korunovácie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku*. Budapest – Békéscsaba.
- Duchoňová, Diana 2016: Smútočné obrady žien a detí z rodu Esterházyovcov v 17. storočí. (*Korridor* – megjelenés alatt).
- Fundárková, Anna 2006: Spor palatína Pavla Pálffyho s ostrihomským arcibiskupom Jurajom Lippaym. In *Historický časopis*, 2006/1.
- Fundárková, Anna 2009: *Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff (1647–1650)*. Wien.
- Hain Gáspár (összeállította) 1988: *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. (szerk. Véber Károly). Budapest.
- Horn Ildikó 1998: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból. In *Irodalomtörténeti Közlemények* (102).
- Horn, Ildikó 2004: Testamenty aristokratických žien v Sedmohradskom kniežatstve. In Lengyelová Tünde (szerk.): *Žena a právo*. Bratislava.
- J. Újváry Zsuzsanna 2006: „De valámíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll.” A vezekényi csata és Esterházy László halála. In *Hadtörténeti Közlemények* 2006, (4).

- Jedlicska Pál 1910: *Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárához 1401 – 1653 – 1910 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest.
- Katona, Tünde 2012: *Levočská základina Thurzovcov*. In Lengyelová Tünde a kol. *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava.
- Kecskeméti Gábor (szerk.) 1988: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Budapest: MTA ITT.
- Kubinyi, Mikuláš 2013: *Imrich Thurzo*. Lietava 2013. (Kubinyi, Miklós. *Thurzó Imre*. Budapest 1888-ban megjelent életrajzának fordítása).
- Lengyelová, Tünde 2002: *Malé mesto v ohrození*. In Dangl, Vojtech – Varga J. János (eds.). *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések*. Bratislava.
- Lengyelová, Tünde 2012: *Ideál uherského muže v době osmanské nadvlády*. In Švaříčková-Slabáková, Radmila – Kohoutová, Jitka – Pavlíčková, Radmila – Hutečka, Jiří (eds.): *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perpektivy*. Praha.
- Ludiková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza 2006: *A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700)*. *Művészettörténeti értesítő* (55), 2006.
- Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: *Pohrebné miesta a náhrobné pamiatky Thurzovcov*. In Lengyelová Tünde a kol.: *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava.
- Mannová, Elena 2012: *Namiesto úvodu: Slávenie transcendentna alebo oslavovanie moci? Sviatkovanie, slávnosti a oslavy očami historikov*. In „*Vyjdeme v noci vo facklovom sprievode a rozsvietime svet*“. *Integračný a mobilizačný význam slávností v živote spoločnosti*. Szerk. Kušniráková Ingrid. Bratislava.
- Pálffy, Géza 2012: *Rod Thurzovcov a jeho miesto v aristokracii Uhorského kráľovstva*. In Lengyelová Tünde a kol.: *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava.
- R. Várkonyi Ágnes 2005: *Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában*. In *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest.
- Radvánszky Béla (közli) 1879: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században*. Budapest.
- Rusina Ivan – Zervan Marian 2006: *Príbehy Starého zákona. Ikonografia*. Bratislava.
- Szabó Péter 1989: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest.
- Szabó Péter 2008: *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé*. In Szabó Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. Budapest.

- Szerémy (közli) 1876: Thurzó György nádor temetése. *Századok* 1876.
- Tusor Péter 2011: *Závodszy György naplója 1586–1624*. Fordította, a jegyzeteket és az előszó írta. Budapest.
- van Dülmen, Richard 1999: *Kultura a každodenní život v raném novověku* (16. – 18. století) / I. Praha.
- van Dülmen, Richard 2006: *Kultura a každodenní život v raném novověku* (16–18. století) / II. Praha.
- Viskolcz Noémi 2009: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. In *Művészettörténeti Értesítő* 2009 (2).
- X – Y. (közli) 1900: A Fejérpataky család leveles-ládájából. In *Történelmi Tár* 1900.
- Zabeler, Peter: *Eine christliche Leichpredigt auss dem 3. Cap. Esaiae bey der fürstlichen Leichbegengnüß des ... Stanislai Thursonis, Palatini vnd Fürsten des Königreichs Hungern ..., welcher den 1. Maij des 1625. Jahrs inn Christo seeliglich verschieden, sein Leichnam(m) aber benebens seinem Herrn Brueder, zweyen Jungen Herrlin vnd einem Fräwlin, wie dann auch seinem vielgeliebten Enckelin den 12. Jan. folgendes 1626. Jahrs zur Leutsch in der deutschen Kirchen christlich beygelegt vnnd zur Erden bestattet worden / Gehalten durch M. Petrum Zabelerum, Pfarrherrn vnd Superintendenten. Caschaw 1626. (RMK) II.*

Főúri reprezentáció a Csepel-szigeten: Savoyai Eugén kastélya

Az építtető és a tervező

A francia és itáliai ősökkel büszkélkedő Savoyai Eugén herceg (1663–1736) 1683-ban maga mögött hagyta Párizst, és elszegődött I. Lipót német–római császár, cseh és magyar király (1657–1705) szolgálatába. A húszéves fiatalember zseniális képességeinek köszönhetően negyed évszázad leforgása alatt szédületes karriert futott be. Magyarországi hírnevét a zentai ütközetben (1697) aratott győzelmével alapozta meg. Az uralkodó jóvoltából 1703. június 28-án az Udvari Haditanács elnöke lett, 1708. május 2-án pedig elnyerte a birodalmi főtábornagyi rangot. Hosszú katonai szolgálata alatt tekintélyes vagyont halmozott fel. Halálakor éves jövedelme 400 000 forintot tett ki, birtokainak értéke elérte a 2 millió forintot, készpénzvagyona körülbelül 3 millió forintba rúgott.

Ilyen anyagi körülmények között nem meglepő, hogy nagyvonalú mecénási tevékenységet folytatott. Számos festményt, szobrot, porcelánt, könyvet, műkincset, arany- és ezüstdíszeket gyűjtött össze, illetve hagyott az utókorra. Kastélyait és palotáit a kor legkeresettebb közép-európai építészei, Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656–1723) és Johann Lucas von Hildebrandt (1668–1745) tervezték. A bécsi Himmelpfortgassében található városi palotája, a Mária Terézia (1740–1780) kora óta Belvedere-nek nevezett bécsi külvárosi kettős kastélya, az obersiebrbrunni kertje és pavilonja, a schlosshofi, az engelhartstetteni, a bélyei, a promontori és a ráckevei kastélya a korabeli barokk művészet remekművei közé tartoztak/tartoznak.¹

Savoyai Eugén 1698. augusztus 4-én Johann Donat Heissler von Heitersheim (1648–1696) császári tábornok özvegyétől, Maria Barbara grófnőtől királyi engedéllyel 85 000 raj-

¹ Savoyai Eugén életéről bőszeges adatot közöl: Braubach 1963–1965.; Henderson, 1978.; Mraz 1985.; Piltz 1991.; Herre 1997.; Egghardt, 2010. A régebbi magyar nyelvű szakirodalom meglehetősen szerény: Lázár 1884.; Balogh 1891.; Redlich 1925: 225–233.; Halász 1936: 221–229.; Horváth 1941. A tudományos ismeretterjesztő írások közül kiemelkednek: Benda 1987: 59–61.; Kalmár 1992: 21–24.; Kalmár 2003: 76–79. Jól hasznosíthatóak még annak a kiállítási katalógusnak a tanulmányai is, amely kötet 2010-ben jelent meg Bécsben (Husslein-Arco, Agnes – Plessen, Marie-Louise von [Hrsg.] 2010.).

nai forintért megvásárolta a Csepel-szigeti uradalmat. A herceg a vételárból mindössze 15 000 forintot fizetett ki készpénzben, 20 000 forintot átengedett abból az összegből, amely a kincstártól járt neki, a maradék 50 000 forintot pedig egy éven belül kellett törlesztenie.²

A zentai győzelem elismeréseként I. Lipót király 1699. január 30-án – a korona visszaváltási jogának fenntartása mellett – hozzájárult ahhoz is, hogy Eugén herceg halála után közvetlen örököseit, úgymint esetleges házasságából születendő gyermekeit, ezek nemlétében testvérét, Louis–Thomas herceget (1657–1702) és leszármazottait, valamint azok magszakadása esetén nagybátyját, Emmanuel Philibertet (1628–1709) illesse meg a birtokállomány. Amennyiben apja testvérenek családja is kihal, akkor a Savoyai-ház fejedelmi ága tarthatott igényt az adományra.

Az uralkodói kegy gyakorlása több szempontból is figyelemre méltó. Legfőképpen azért, mert az 1514. évi budai országgyűlés a Nagyszigetet koronauradalommá nyilvánította, így annak elidegenítéséhez rendi hozzájárulás szükségeltetett, ami 1698-ban nem történt meg.³ Ráadásul a domínium úgy jutott a herceg birtokába, hogy őt a magyar országgyűlés akkor még nem honfiúsította; erre az eseményre majd csak 1715-ben került sor.⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a rendek tudomásul vették az uralkodó akaratát, s bár a török kiűzésének időszakában számos sérelem érte őket, a jogügylet érvényességét mégsem kérdőjelezték meg.

Otto Löchli kutatásaiból tudjuk, hogy Savoyai Eugén 1713-ban, midőn unokaöccse, Emmanuel Thomas herceg (1687–1729) feleségül vette Maria Theresia Anna Felicitas Liechtenstein hercegnőt, felvett 100 000 forint kölcsönt a Csepel-sziget terhére. Nem egészen világos, hogy ez az eset mennyiben befolyásolta a későbbi fejleményeket, de az tény, hogy amikor a francia származású, de az 1715:130. törvénycikkkel honfiúsított császári hadvezér 1736. április 21-én utódok nélkül elhunyt, akkor magyarországi javai visszaszálltak a kincstárra.⁵

Első magyarországi kastélyát Savoyai a félig itáliai, félig osztrák származású piemonti hadmérnökével, Johann Lucas von Hildebrandttal építtette fel. Az 1720-ban nemesi címet szerzett építész, aki később az Alsó- (1714–1716) és a Felső-Belvederét (1721–1722), illetve a herceg béllyei és promontori kastélyát is megtervezte, a szakma fortélyait Rómában Obrist [= ezredes] Cerutitól és Carlo Fontanától (1634/1638–1714) sajátította el. Magáról a felkérésről az a hat darab, 1702. január 11-e és április 22-e között írt levél tanúskodik, amelyeket Hildebrandt olasz nyelven intézett megbízójához.

² MNL OL E 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 24. kötet. 462–466.; Schönherr 1877: 729.; Milhoffer 1940: 6–7.; Löchli 1968: 12.; Borosy 1986: 47. Nr. 3297. Az eseményt a ráckevei Bírói Krónikáskönyv is megöröktette: „Soos Miklós, Nagy Pállal, ezek idejekben esett az Méltóságos Princz Savoyai Eugenius Herczegnek kezére az szigetség Generál Heiszler Urunk halála után, adott érette fl. 85 000.” (MNL PML V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika [1600–1836]. 19.; Magdics 1888: 102.).

³ CJH 1899: 708–709.

⁴ CJH 1901: 536–539.

⁵ Löchli 1968: 12.

A páratlanul értékes dokumentumokra 1922-ben bukkant rá Ybl Ervin művészettörténész a Gonzaga család mantovai levéltárában.⁶

Az iratokban kizárólag gyakorlati kérdésekről esik szó. Megtudható belőlük, hogy Eugén herceg az építkezés minden mozzanatát figyelemmel kísérte. Ő határozta meg többek között az épület alaprajzát, a kupola formáját, a díszterem bejáratát, az ablakok rácsozását, a kert méretét, de tájékoztatást várt az anyagbeszerzés és a munkálatok költségeit illetően is. Az uradalmi prefektus 100 000 forintba becsülte a kiadásokat.⁷

A kastély helyének kiválasztásában elsősorban természetföldrajzi és biztonsági szempontok játszottak közre. A szomszédos erdőkben vadak sokasága élt, ami miatt a vadászat már a középkorban nagy népszerűségnek örvendett a környéken. Mindemellett a Budától és Pesttől délre fekvő sziget elkerülte a hadseregek felvonulási útvonalát, s az uradalom központja, a mezővárosi jogállást élvező Ráckeve a kastély közvetlen szomszédságban feküdt. Az egykori hászváros gazdasági életének húzóágazatát a 18. században is a kézműipar és a kereskedelem képezte. Az áruforgalom jórészt a Dunán keresztül bonyolódott le. A folyó két ága a legnyomorúságosabb időkben is védelmet és tartós megélhetést biztosított a helybeliek számára.⁸

A rendelkezésünkre álló források alapján nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy a Rákóczi-szabadságharc kitörése befolyásolta-e, és ha igen, milyen mértékben az építési munkálatokat. Kétségtelen, hogy a gyakori portyázások nem kímélték sem a sziget földesurának javait, sem a környék lakóinak életét, ám a félkész állapotban lévő kastély megtámadásáról vagy felégetéséről nincs tudomásunk. Bár Deák Ferenc és Ilosvai Imre ezredesek csapatai 1704. január 4-én a befagyott Duna jegén elhajtották Savoyai ménését, magát az épületet mégsem rongálták meg. Az esetről Claudius Verlet uradalmi prefektus tájékoztatta Johann Ferdinand Pfeffershoven budai parancsnokot, aki a kecskeméti tanácsot bízta meg az elrabolt állatok visszaszerzésével.⁹ A szigetre behatoló kurucok hamar felhagytak a garázdálkodással, mivel a környéken császári hadak állomásoztak, amelyek 1705. július 24-e körül betörték Ráckevére és Tassra, s hatalmas pusztítást végeztek a két településen.¹⁰ A Duna vonalát a szálláshelyét Dunavécsein berendező Kreutz császári tábornok védelmezte a budai őrseg egy részével és néhány rác martalóccal.¹¹

⁶ Ybl 1925: 56. és 60. 4. lábjegyzet; Rados 1931: 217.; Entz 1958: 29.; Genthon 1961: 240.; Rados 1961: 201. és 208.; Kovács 1968: 52–57.; Garas 1970: 281.; Voit 1970: 27. és 96.; Genthon 1974: 418.; Dercsényi–Zádor 1980: 233.; Ybl 1981: 384–386.; Galavics 1983: 243.; Gutkas 1985: 284.; Hegedűs 1985: 1.; Badál 1987: 24., 89. és 91.; Kelényi 1998: 124.; Virág 2000: 161.; Galavics 2001: 350.; Feld 2002: 126.; Dercsényi–Kaiser 2007: 120.; Igaz 2007: 63; Koppány 2007: 21–22.; Kelényi 2009: 336–337. Hildebrandt életéről és munkásságáról átfogó képet nyújt: Grimschitz 1959.

⁷ Ybl 1925: 58.

⁸ Miskei 2003: 344–373.

⁹ Hornyik 1866: 101–102. és 273–274. Az 1704. évi ráckevei portyázáskor az egyik kuruc katona behatolt az ortodox Istenanya Elszenderedése-templomba, s miután leverte a főoltár feletti keresztet, átlötte a megfeszített Krisztus bal karját. A fáma szerint, midőn övéihez sietett vissza, a Dunán való átkeléskor leesett a lováról és vízbe fulladt (Ludaics 1861: 2.).

¹⁰ Bánkúti 1996: 109. és 216.

¹¹ Dedek 1910: 364.

Az épület

A kastélyt Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus lelkész ismertette először az „Új Magyarország történeti–földrajzi leírása” (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*) c. művének harmadik kötetében (1737): „E szerény városban Eugén herceg nagyszerű kastélyt létesített. Ez a város fölött fekszik, ugyanazon a folyóparton, sík, de inkább emelkedettebb helyen és nagyszerű látványt nyújt. A homlokzatával szemben ugyanis az egész sziget kitárul, hátul a folyó folydogál, azon túl hatalmas síkság terül el. Jóllehet csak földszintes, mégis magasabbnak tűnik távolról más kétemeletes épületnél. Olyan, mintha »M« betű alakban lenne elhelyezve, ugyanis visszahajlik a közép felé, a homlokzattól az udvarba nyúlik ez a nagyszerű épület, amelynek belső része lakást és a fényűző tanácstermet foglalja magába. Meglehetősen tágas, márványpadlóval, faburkolattal és magas boltívvel és cikcakkos díszítésű ajtókkal és fenn és lenn nagyszerű ablakokkal pompás látványt nyújt. A tetején kupolás torony áll, és e fölött a tető körül, azon a részen, amely az udvarra néz, egy szabad ég alatti folyosó, amelyet kőrácsozat és ezeken Mercurius, Hercules, Aeneas, Anchises és más költői alakok szobrai veszik körül és díszítik.

Az épület többi része mindkét oldalon ehhez nyúlik ki középen. Északra egyik felől a herceg lakosztálya az előtérrel és a többi szobával, másik felől a vendégek és alkalmazottak összefüggő és tágas hálósobái. És mint ahogyan az említett betű hátulról tart az oldalfalak felé, úgy itt is a szobák folytatódnak kelet felé, s ezeknek mindkét végét az előbbieknél kissé tágasabb kupolás tornyocskák zárják be. Csak egy udvar van közben, eléggé tágas és burkolt talaja meg a teljesen tiszta levegője miatt igen hasznos. Ezt az egészet fal övezi, amely mint a virág, kanyargó díszítéssel van kiképezve, a kapu pedig rácsos. Nincs itt semmi, ami felséges és nagyszerű mű, ne az alapító nagylelkűségét és dicsőségét bizonyítaná.”¹²

Hildebrandt első hiteles műve jellegét tekintve egy U alakú, zárt udvart képező, kupolás középrészt magában foglaló, hullámszó falfelületű, erőteljes architektonikus hatású, szélesen elnyúló földszintes, barokk stílusú épület. Berendezése, a megrendelő elképzeléseihez igazodva, az alapvető szükségletek kielégítésére szolgált.¹³ A főépület alapjainak lerakása 1701-ben kezdődött el. A díszterem 1702-ben, míg a hozzá tartozó helyiségek az 1710-es évek elején kerültek tető alá. Az alacsonyabb oldalszárnyakat 1720–1722-re a pesti céh legkiválóbb mestere, a salzburgi származású Mayerhoffer András (1690–1771) csatolta a központi épületegyütteshez. Az udvar Duna felé eső szakasza – a kővázakkal és puttókkal díszített bejárattal együtt – a 18. század derekára nyerte el mai formáját.¹⁴

¹² Bél 1737: 526–527.; Szabó 1977: 146.

¹³ Kelényi 1974: 12.; Badál 1987: 140. A kastély berendezését részletesen felsorolja Johann Joseph Pleyerer kamarai perceptor 1736. november 24-én készített összeírása (MNL OL E156. Urbaria et conscriptiones 8:10., 76:15. és 86:23.).

¹⁴ Ybl 1925: 56.; Rados 1931: 12. és 217.; Entz 1958: 29.; Genthon 1961: 240.; Rados 1961: 201–203.; Garas 1970: 281. és 284.; Genthon 1974: 418–419.; Dercsényi–Zádor 1980: 233. és 250.; Galavics 1983: 243.; Hegedűs 1985: 1–2.; Kelényi 1998: 124.; Virág 2000: 161.; Galavics 2001: 350.; Feld 2002: 126–127.; Dercsényi–Kaiser 2007: 120.; Igaz 2007: 63.; Koppány 2007: 22.; Kelényi 2009: 337–338. Az épület alaprajza: Ybl 1925: 57.; Rados 1931: 218.; Entz 1958: 29.; Rados 1961: 204.; Garas 1970: 282.; Genthon 1974: 419.; Galavics 1983: 244.; Hegedűs 1985: belső hátsó borító (színes kép); Kelényi 1998: 124.; Virág 2000: 162.; Galavics 2001: 350.

A nyolc helyiségből álló, 13 tengelyes főszárny középpontját egy kupolával fedett nyolcszögletű díszterem foglalja el, amelyhez kétoldalt fogadóhelyiségek és társalgók csatlakoznak. Hazánkban itt valósult meg először a kényelmet szolgáló, két teremso-roso alaprajz (*appartement double*), amelynek kiemelt helyiségeit egymáson keresztül és kívülről, míg szobáit kizárólag a belső oldalfolyosóról lehet megközelíteni. A déli rész egykori – napjainkra sajnos elpusztult – gyönyörű stukkóit Giuseppe Facchinetti itáliai díszítőfestő és Santino Bussi (1664–1736) szobrász, stukkátor készíthette.¹⁵

A kupolás középrizalit utcai homlokzata előtt kocsi/hintőfelhajtó előcsarnok húzódik, amelyet négy lépcsőfok választ el a talaj szintjétől. Az előcsarnokba ión oszlopfős pilaszterekkel díszített hármaskapunyílás vezet. A homlokzati diadalív itáliai minták nyomán jelent meg az épületen. A kisebb nyílások szemöldökpárkánya feletti ovális keretben északon Pallasz Athéné, délen Árész mellszobra látható. A lantablakok kidomborodó keretezése – az alatta lévő konzolokkal együtt – szinte az egész falmagasságot kitölti.¹⁶

Amíg a kastély külső formája itáliai hatásról – főleg Andrea Palladio (1508–1580), Francesco Borromini (1599–1667), Carlo Fontana (1634/1638–1714) és Giovanni Antonio de Rossi (1616–1695) munkásságának ismeretéről – árulkodik, addig alaprajzána és belső térkapcsolásának legközelebbi párhuzama Franciaországban lelhető fel. Eugén herceg minden bizonnyal jól ismerte Nicolas Fouquet-nak, XIV. Lajos király (1643–1715) pénzügyi főintendánsának vaux-le-vicomte-i kastélyát (épült: 1657–1660), amelynek építész, Louis Le Vau (1612–1670) a füzérszerűen egymásba kapcsolódó termeket egyetlen hosszanti tengely mentén sorakoztatta fel. Az enfilade típusú térelrendezés és az U-alakú épület által közrefogott díszudvar (*cour d'honneur*) kialakítása a francia barokk kastélyépítészet kedvelt elemei közé tartozott.¹⁷

Az 1714-ben kriptá nélkül emelt s 1840-ben lebontott uradalmi kápolna, amelyet Friedetzky Ferenc ráckevei plébános 1790. december 27-én áldott meg a Szent Üdvözítő tiszteletére, a déli oldalszárnyban kapott helyet. A források bolthajtásos, elegáns épületnek írják le. Körülbelül száz ember fért el benne. Sekrestyéjében egy-két kelyhet és néhány fehér színű miseruhát őriztek. Hordozható oltárát a katolikus templomtól kölcsönözte. Szent Kereszt oltárán egy szentségház (*tabernaculum*), hat gyertyatartó és két darab térdet hajtó angyalszobor helyezkedett el. Tabernákulumából az Oltáriszentség (*Eucharisztia*) azért hiányozhatott, mert havi egy alkalomnál kevesebbszer mutattak be szentmisét az oratóriumban.¹⁸

A főpárkány feletti széles erkélyt tíz, megközelítőleg természetes nagyságú, mitológiai témájú kőszobor zárja le. Balról jobbra haladva: Flóra, Hermész, Héraklész és Antaios, Zeus, Héraklész, Pallasz Athéné, Saturnus, Aeneas és Anchises (a kis

¹⁵ Ybl 1925: 56.; Entz 1958: 30.; Genthon 1961: 240.; Kovács 1968: 51. és 57.; Voit 1970: 27–28. és 96.; Badál 1987: 140.; Igaz 2007: 64.; Kelényi 2009: 338.

¹⁶ Ybl Ervin szerint a kastély hármaskapunyílásának legközelebbi európai párhuzama a római Montecitorio palota, amely Hildebrandt mesterének, Carlo Fontanának a munkája (Ybl 1925: 68.).

¹⁷ Ybl 1925: 58–64. és 73.; Entz 1958: 29.; Genthon 1961: 240.; Rados 1961: 208.; Voit 1970: 27.; Dercsényi-Zádor 1980: 234.; Galavics 1983: 243.; Kelényi 1998: 124.; Virág 2000: 161.; Galavics 2001: 350–351.; Feld 2002: 126.; Dercsényi-Kaiser 2007: 120.; Igaz 2007: 63–64.; Koppány 2007: 22–24.; Kelényi 2009: 337–338. Megjegyzendő, hogy a vaux-le-vicomte-i kastély emeletes, míg a ráckevei földszintes épület. A „Napkirály” uralkodása alatt bontakozott ki a francia barokk ún. klasszicizáló irányzata (Gerő 2003: 84.).

¹⁸ SzfvPKL Ltsz.: 4555. Ráczeviensem parochiam et eccl. tang. 1772–1819. Nr. 495/1851; SzfvPKL Visitatio Canonica, 1817 (Ráckeve); Kovács 1968: 57., 69–70., 72. és 78. 16/b. jegyzet; Genthon 1974: 419.; Miskei 1999: 58.

Ascanius-Iulusszal), Poszeidón, Artemisz. A felsorolt istenek, istennők és hősök kivétel nélkül a görög–római mitológia neves alakjai, s a kocsifelhajtó Árész és Pallasz Athéné mellszobrával együtt a természetet, a vadászatot, a tudományt, a művészetet, a harcászatot, a bátorságot, a férfierőt, a hősiességet, a bajtársiasságot, az irgalmasságot és az aranykort jelképezik. Másképp fogalmazva: a szimbolikus értelmű szobrok kezdettől fogva kettős szerepkört töltenek be: részben dekorációs célt szolgálnak, részben a csatatereken diadalmaskodó s emellett nagyszabású mecénási tevékenységet is folytató hadvezér kőbe véssett dicsőségét fejezik ki.¹⁹

1. Ábra A ráckevei Savoyai-kastély korlátszobrai

A SZOBOR NEVE	MITOLÓGIA	SZIMBÓLUM
Flóra	Római	Természet, növények, virágok
Hermész (Mercurius)	Görög	Ravaszság, furfang
Héraklész és Antaiosz	Görög	Hősiesség
Zeusz (Jupiter)	Görög	Uralom, főhatalom, vezetés
Héraklész (Hercules)	Görög	Örök emlékezet, megistenülés (<i>apoteózis</i>)
Pallasz Athéné (Minerva)	Görög	Tudomány, művészet, hadászat
Saturnus (Kronosz)	Római	Aranykor, béke
Aeneas és Anchises (a kis Ascanius-Iulusszal)	Római	Bajtársiasság, irgalmasság, kegyelet
Poszeidón (Neptunus)	Görög	Férfierő, víz
Artemisz (Díána)	Görög	Vadászat

Az erkélyszobrok között nem véletlenül bukkan fel hangsúlyozottan Héraklész alakja. A görög mítoszok szerint a hellének nemzeti hőse kimondhatatlan földi szenvedések és megpróbáltatások után érdemelte ki az istenek elismerését, vagy ahogy az ókori szerzők nevezték: az „apotheózis”-t. A bécsi Felső-Belvederében őrzött s Balhasar Permoser (1651–1732) által 1718 és 1721 között faragott *Eugén herceg apoteózisa* c. márványszobron a Héraklész öltözetét viselő hadvezér egy török katona testén tapos, mellette ott áll az Örökkévalóság szimbóluma, kezében a főhőst dicsőítő napkoronggal. Nem kétséges, hogy a magát „második Héraklésznek” tekintő herceg, kortársai és az utókor számára egyaránt világossá kívánta tenni, hogy az oszmánok felett aratott katonai sikereivel ő is rendkívüli tetteket hajtott végre, ezért méltóvá vált arra, hogy halandó emberként a halhatatlan istenek közé emelkedjen. Hogy ez nem pusztá spe-

¹⁹ Entz 1958: 30.; Genthon 1874: 419.; Hegedűs 1985: 10.; Dercsényi–Kaiser 2007: 120. Néhány kutató úgy véli/vélte, hogy a szobrok elsősorban épületdíszek a kastélyon (Kovács 1968: 58.; Garas 1970: 287.).

kuláció, arra bizonyítékkal szolgál, hogy a herceg az 1710-es években 17 nagyméretű olajfestményt készíttetett a Párizsban tanult Jan van Huchtenburggal (1647–1733) és a francia származású Jacques Ignace Parrocellel (1667–1722) a nyugati és a balkáni hadszíntér győztes csatáiról, ezzel is hangsúlyozva saját érdemeit a kor hadviselésében.²⁰

A bábos korláttal (*balusztrád*) megerősített terasz mögött a Savoyai-család orosz-lános, tetején koronával ékesített címerét magában foglaló háromszögű oromdísz (*timpanon*) és a dísztermet befedő kupola emelkedik. A szerényebb kiképzésű, előcsarnok és terasz nélküli hátsó homlokzat a kertre néz, ahol egy viszonylag kisméretű tó terül el.²¹

A triumfális művészet szerves részét alkotta a győztes hadvezérnek kijáró diadaljelvény megjelenítése is, amely az épület tetején a megrendelő átgondolt művészi programját hirdette. A mai kupola 19. századi klasszicista stílusú munka, szemben az eredetivel, amelynek legkorábbi hiteles ábrázolása Leopold Franz von Rosenfelt 1728. évi térképén látható.²² A 18. századi manzárdtető török sátorformát utánzott, akárcsak a bécsi Felső-Belvedere tetőzete, amelynek épületében Savoyai az 1716-ban Péterváradnál Ali Damad nagyvezírtől zsákmányolt díszsátrat őriztette.²³ Mindezek ismeretében nyugodtan kijelenthetjük, hogy a megtört felületű, felső részében laposabb, alsó felében meredekebb barokk nyeregtető is több, mint egyszerű építészeti elem; voltaképpen az ellenségtől szerzett legértékesebb hadizsákmánynak, a pompakedvelő hadvezér dicsőségét kifejező trófeának méltóságteljes megformálása is egyben.

Összegzés

A ráckevei Savoyai-kastély funkciójára nézve pihenőkastély (vadász-kastély),²⁴ amelyen nyomát sem találni a 16–17. századi főúri rezidenciák jellegzetességeinek. Tulajdonosa abban bízott, hogy a török kiűzése után többé nem lesz szükség katonailag védhető, zárt, tömbyszerű épületekre, mert a Magyar Királyságra tartós béke fog köszönteni. A nagyszigeti kastély méretét tehát nem annyira az építtető vagyoni helyze-

²⁰ Galavics 1986: 131–132.

²¹ Entz 1958: 30–31.; Hegedűs 1985: 10.

²² Entz 1958: 29–30.; Kovács 1968: 54. Hegedűs 1985: 2. Ybl Ervin úgy vélte, hogy a ráckevei kastély kupolájának mintája két római templom: a Santa Maria in Monte-Santo és a Santa Maria de' Miracoli lehetett (Ybl 1925: 71.). A kastély képét közli: Dagobert 1928: 161.

²³ Mojzer 1971: 39.; Galavics 1986: 131.; Farbak 1998: 88. A pétervárad győzelem után XI. Kelemen pápa (1700–1721) Savoyai Eugénnek ajándékozott egy megszentelt birétumot és egy kardot (Varga 1994: 636.), a diadal emlékére pedig a nyugati kereszténység egész területén elrendelte a Rózsafüzér Királynője (Olvasós Boldogasszony) ünnepét (Diós 2006: 743.; Török 2007: 298.). Guido Ferrari szerint Savoyai már a temesvári győzelem után is kapott egy kardot és egy lándzsát (Szebelédi 2011: 66.).

²⁴ A ráckevei Savoyai-kastélyt funkciója miatt *luxuspalotának* (Garas 1970: 281.), *nyári kastélynak* (Galavics 1983: 243.; Galavics 2001: 350.) vagy *nyári rezidenciának* (Kelényi 2009: 337.), illetve *mulatókastélynek* (Feld 2002: 126.) is nevezik a kutatók. A vadász-kastély tulajdonképpen nem más, mint lakott településen kívül álló reprezentációs központ, amely a földesúr és környezete számára alkalmi tartózkodás vagy szórakozóhely céljából épült (Zádor 1984. 121.).

te határozta meg, hanem sokkal inkább annak a korszaknak a szemlélete, amelynek központi gondolatát a harmónia és a nyugalom képezte.²⁵

Fontos megemlíteni, hogy Hildebrandt ünnepélyes, dekoratív alkotása nem maradt elszigetelt jelenség, hanem mintául szolgált a későbbi barokk kastélyok alaprajzi elrendezéséhez és külső megjelenéséhez. Az épületek lehangsúlyosabb, kupolával fedett része (főbejárat, lépcsőház, díszterem) középre került, s az ötszakaszos főhomlokzaton a homorú és domború ellentétére építő falképzés biztosított mozgalmas hatást. A tájba tervezett főúri lakhelyek esztétikai szempontból is megfelelték a kor kívánalmainak, hiszen többségüket a természettel való szoros kapcsolat jellemezte.

Tamássy Andor, Ráckeve egykori aljegyzője állítólag megtalálta azt az 1718. június 3-án kelt dokumentumot, amelyben Eugén herceg az Udvari Haditanácsnál kezdeményezte a császári seregben szolgáló Vékony János közlegény tiszti rangra emelését, mivel a nevezett katona Belgrád ostromakor (1717) veszélyes kémiszolgálatot teljesített.²⁶ Amennyiben a Csepel-szigeten datált levél valóban létezett, akkor könnyen elképzelhető, hogy Savoyai legalább egyszer vagy akár többször is megfordulhatott ezen a birtokán.²⁷ Hosszabb ideig azonban semmiképpen sem tartózkodhatott itt, hiszen földszintes, szélesen elnyúló „pavilonszerű” kastélya nélkülözte a hivatali ügyintézés és a társasági élet színtereit (dolgozószoba, fogadóterem, díslépcsőház, bálterem, emeleti szobák stb.). A genovai születésű egykori piemonti hadmérnök mindenesetre ide is olyan épületet tervezett, amely díszítésével és architekturális elemeivel kifejezi a megrendelő történelmi nagyságát.²⁸

Forrásörző intézmények

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Budapest.

E 57. Magyar Kancelláriai Levéltár.

E 156. Urbaria et conscriptiones.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML), Budapest.

V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836).

²⁵ Dercsényi–Zádor 1980: 233.; Galavics 1983: 243.; Virág 2000: 161.; Galavics 2001: 350.; Feld 2002: 127.; Miskei 2003: 252.

²⁶ A szóban forgó irat sajnos nincs meg, ezért Tamássy Andor állítását sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy kéziratban maradt helytörténeti munkájában az egykori aljegyző mégis így fogalmazott: „A herceg nem lakott a kastélyban, csak uradalmi tisztjei, akik a csepelszigeti Uradalom ügyeit intézték.” (Tamássy 1950: 68.).

²⁷ Kovács József László szerint Eugén herceg 1714–1716 között tartózkodhatott a Csepel-szigeten (Kovács 1968: 60.). Állításának igazolására a szerző semmilyen bizonyítékot nem szolgáltatott, ezért a kérdés eldöntése további kutatást igényel. Savoyai ezredének katonái viszont 1698-ban és 1700-ban valóban elhelyezést nyertek Ráckevén (Borosy 1986: 59. 3345. regeszta [1698] és 113. 3606. regeszta [1700]).

²⁸ Savoyai Eugén 1736. április 21-én halt meg Bécsben. A kitűnő hadvezér holttestét a Stephansdombban helyezték örök nyugalomra.

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvPKL), Székesfehérvár.

Ltsz.: 4555. Ráczeviensem parochiam et eccl. tang. 1772–1819.

Visitatio Canonica, 1817. (Ráckeve)

Hivatkozott források

Bánkúti Imre 1996: *Pest–Pilis–Solt vármegye a Rákóczi-korban. I–II. kötet.* Budapest. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.)

Bél Mátyás 1737: *Notitia Hungariae novae geographico historica partis primae. Cis-Danubianae. Tomus tertius.* Vienna, 1737.

Borosy András 1986: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. IV. kötet. 1698–1702.* Budapest. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 11.)

Corpus Juris Hungarici 1899: *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvéncikkek.* Fordították és jegyzetekkel ellátták: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Budapest.

Corpus Juris Hungarici 1901: *Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvéncikkek.* Fordította és bevezetéssel ellátta: Tóth Lőrinc. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Márkus Dezső. Budapest.

Magdics István 1888: *Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár.* Székesfehérvár.

Schönherr Gyula 1877: A bécsi udvari kamara levéltárának magyar vonatkozású oklevelei (I–II. közlemény). In: *Történelmi Tár*, 559–575. és 720–733.

Szabó Béla (ford.) 1977: *Bél Mátyás Pest megyéről.* Szentendre. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)

Szebelédi Zsolt (ford., jegyzeteket és az utószót írta): *Guido Ferrari: Savoyai Eugén herceg magyarországi háborúban végrehajtott haditetteiről szóló három könyv.* Máriabesnyő. (Scriptores rerum Hungaricarum)

Hivatkozott irodalom

Badál Ede 1987: *Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében.* Budapest.

Balogh Károly György 1891: *Történet-politikai tanulmányok Eugen Savoya hercege életrajzához.* Zenta.

Benda Kálmán 1987: Savoyai Jenő és a magyarok. *História* (9.) 5–6. 59–61.

- Braubach, Max 1963–1965: *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie. 5 Bände.* Wien.
- Dagobert, Frey 1928: Csepel-sziget térképe 1728-ból. *Archaeológiai Értesítő*, (42) 159–165.
- Dedek Crescens Lajos 1910: Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): *Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye. I. kötet.* Budapest. 200–436. (Magyarország vármegyéi és városai)
- Dercsényi Dezső – Zádor Anna 1980: *Kis magyar művészettörténet (A honfoglalás korától a XIX. század végéig).* Budapest. (Képzőművészeti Zsebkönyvtár)
- Dercsényi Balázs – Kaiser Ottó 2007: Magyar kastélyok. In: Dercsényi Balázs – Kaiser Ottó – Koppány Tibor: *Magyar kastélyok.* Budapest. 41–176.
- Diós István 2006: Rózsafüzér Királynője. In: Diós István (főszerk.) és Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. XI. kötet.* Budapest. 742–743.
- Egghardt, Hanne 2010: *Prinz Eugen. Feldherr, Staatsmann, Mänzen.* Innsbruck–Wien.
- Entz Géza 1958: Ráckeve. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei. II. kötet.* Budapest. 7–40. (Magyarország műemléki topográfiája V.)
- Farbaky Péter 1998: Török építészet Magyarországon. Késő reneszánsz. In: Sisa József és Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története.* Budapest. 85–108.
- Feld István 2002: *Magyar építészet 3. Késő reneszánsz és kora barokk.* Budapest.
- Galavics Géza 1983: Barokk. In: Aradi Nóra – Feuerné Tóth Rózsa – Galavics Géza – Marosi Ernő – Németh Lajos (szerzők): *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig.* Budapest. 215–302.
- Galavics Géza 1986: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet.* Budapest.
- Galavics Géza 2001: Barokk. In: Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde (szerzők): *A magyar művészet a kezdetektől 1800-ig.* Budapest. 317–441. (Egyetemi könyvtár)
- Garas Klára 1970: A barokk kor művészete. In: Fülep Lajos (főszerk.) és Dercsényi Dezső – Zádor Anna (szerk.): *A magyarországi művészet története. Szövegkötet.* Budapest. 257–312.
- Genthon István 1961: *Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék.* Budapest.
- Genthon István 1974: *Magyarország művészeti emlékei.* Budapest.
- Gerő László 2003: *Az építészeti stílusok.* Budapest.
- Grimschitz, Bruno 1959: *Johann Lucas von Hildebrandt. Bände I–II.* Wien–München.
- Gutkas, Karl (Hrsg.) 1985: *Prinz Eugen und das barocke Österreich. Bände I–II.* Salzburg–Wien.

- Halász Gábor 1936: A humanista hadvezér. *Apollo* (2.) 221–229.
- Hegedűs Ernő 1985: *Ráckeve. Savoyai kastély*. Budapest. (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 186.)
- Henderson, Nicholas 1978: *Prinz Eugen. Der edle Ritter*. München.
- Herre, Franz 1997: *Prinz Eugen. Europas heimlicher Herrscher*. Stuttgart.
- Hornyk János 1866: *Kecskemét város története oklevéltárral. IV. kötet. Kecskemét*.
- Horváth Jenő 1941: *Szavójai Jenő herceg. A dunai monarchia kialakulása*. Budapest. (Nagy idők – nagy emberek)
- Husslein-Arco, Agnes – Plessen, Marie-Louise von (Hrsg) 2010: *Prinz Eugen – Feldherr Philosoph und Kunstfreund – Katalogbuch zur Ausstellung in Wien, 11. 02. 2010 – 06. 06. 2010*. Belvedere.
- Igaz Rita 2007: *A barokk Magyarországon*. Budapest. (Stílusok – Korszakok)
- Kalmár János 1992: Egy könyvbarát hadvezér. *Rubicon* (3.) 8–9. 21–24.
- Kalmár János 2003: Herceg Savoyai Eugén. In: Szentpétery József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Budapest. 76–79.
- Kelényi György 1974: *Kastélyok, kúriák, villák*. Budapest. (Építészeti hagyományok)
- Kelényi György 1998: Érett és késő barokk. In: Sisa József és Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest. 123–170.
- Kelényi György 2009: ráckevei Savoyai-kastély. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. IX. kötet*. Budapest. 336–338.
- Koppány Tibor 2007: Kastélyépítészet Magyarországon. In: Dercsényi Balázs – Kaiser Ottó – Koppány Tibor: *Magyar kastélyok*. Budapest. 9–40.
- Kovács József László 1968: A Savoyai-kastély története. In: Kovács József László – Losonci Miklós (szerk.): *Ráckevei műemlékek*. Ráckeve. 45–78. (Ráckevei Járási Füzetek 3.)
- Lázár Gyula 1884: *Eugen, Savoyai herceg. Élet- és jellemrajz*. Budapest.
- Löchli, Otto 1968: *Die deutsche Mundart von Szigetújfalu*. Wien.
- Ludaics Miksa 1861: A történeti emlékü ráczkevei görög vallásu szerb templom (I–III. közlemény). *Sürgöny*, (49.) 2.; (50.) 2.; (51.) 2–3.
- Milhoffer Sándor 1940: *Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez*. Budapest.
- Miskei Antal 1999: *A ráckevei katolikus templomok*. Ráckeve.
- Miskei Antal 2003: *Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig*. Ráckeve.
- Mojzer Miklós 1971: *Torony, kupola, kolonnád*. Budapest. (Művészettörténeti Füzetek 1.)

- Mraz, Gottfried 1985: *Prinz Eugen. Ein Leben in Bildern und Dokumenten*. München.
- Piltz, Georg 1991: *Prinz Eugen von Savoyen. Biografie*. Berlin.
- Rados Jenő 1931: *Magyar kastélyok*. Budapest.
- Rados Jenő 1961: *Magyar építészettörténet*. Budapest.
- Redlich Oswald 1925: Savoyai Jenő herceg. *Századok* (59) 7–8. 225–233.
- Tamássy Andor 1950: *Adatok Ráckeve történetéhez*. Ráckeve. Kézirat a ráckevei Árpád Múzeumban. Adattár. Ltsz.: 161-75.
- Török József 2007: Mária-ünnepek. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VII. kötet*. Budapest. 294–298.
- Varga J. János 1994: Pétervárad, 1716. augusztus 5. Savoyai Eugén és Ali Damad nagyvezír csatája egy művészi igényű ábrázoláson. *Századok* (128) 3–4. 634–649.
- Virág Zsolt 2000: *Magyar kastélylexikon. Pest megye kastélyai és kúriái*. Budapest.
- Voit Pál 1970: *A barokk Magyarországon*. Budapest.
- Ybl Ervin 1925: *Savoyai Jenő herceg ráckevei kastélya*. Különlenyomat a Szépművészeti Múzeum Évkönyvének III. kötetéből. Budapest.
- Ybl Ervin 1981: Hildebrand, Johann Lucas von. In: Zádor Anna és Genthon István (főszerk.): *Művészeti Lexikon. II. kötet. F–K*. Budapest. 384–386.
- Zádor Anna 1984: *Építészeti szakszótár*. Budapest.

A rendi kategóriák olvasztótégelye. A kora újkori magyarországi szabad királyi városokban lakó nemesi rangúak helyzete és szerepvállalása

A kora újkori városfejlődés legmeghatározóbb jellegzetessége volt, hogy az addig viszonylag zárt társadalmi és rendi viszonyok között élő városi lakosság kénytelen volt olyan elemeket is magába foglalni, amelyek a városi polgárságtól és lakosságtól eltérően a rendi társadalomban teljesen más helyet foglaltak el. Ez a szituáció részben annak a folyamatnak volt a következménye, amely az államok megerősödésével, a központi kormányzat kialakulásával és hatókörének kiszélesedésével járt. Ez a tényező nem csupán a Magyar Királyságra, de Európa egészére jellemző, sőt, Európa más régióiban ez a jellegzetesség még erősebben volt jelen, mint a Magyar Királyság városfejlődésében.¹ A Magyar Királyság városaiban is azt érzékelhetjük, hogy a városban élők között mind nagyobb számban jelentek meg a nemesség, bizonyos esetekben az egyház, más esetekben a katonaság kiváltságolt, speciális csoportjának tagjai.² A központosított irányítású állam kialakulásával éppen a városok szerepe nőtt meg, az államigazgatás, a tudomány, az oktatás és a gazdaság legfontosabb központjaivá éppen ezért váltak a városok.³ A kora újkor egyben a vállalkozások kora is a Magyar Királyságban. Az európai kedvező gazdasági folyamatok felértékeltek a magyarországi termékeket. Az áruk értékesítésébe a hagyományosnak tekinthető városi (szabad királyi és mezőváros egyaránt) polgársága mellett a birtokos nemesség is bekapcsolódott.⁴ Jóllehet számos területen a gazdasági érdekek egybeesése politikai ellentéteket okozott köztük,

¹ Friedrichs, Christoph R. 1995.; Friedrichs, Christoph R. 2000.

² H. Németh István 2004: 280 – 323.

³ Friedrichs, Christoph R. 2000.

⁴ Szakály Ferenc 1995.

közös gazdasági érdekek is léteztek. Mindez együtt járt a rendi kategóriák egybemosódásával. Ha elfogadjuk kiindulási pontként ezt a tényezőt, akkor a városok megnyílását, más rendi csoportok beáramlását természetes jelenségnek tekinthetjük. Olyan jelenségnek, amely az események visszahatásaként csak fokozta a városok fejlődését, és egyben a városok központi funkcióit gyarapították.

A városokban megtelepedett nemességet már eleve két részre lehet, és kell osztani. A két kategória (városi nemesek és nemes polgárok) nem mosható össze sem a kortársak szemében, sem a történeti kutatások során! Ám ennek a két csoportnak is vannak alcsoportjai, melyeket a különféle társadalmi helyzetek, karrierminták és az egyént befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők alakítottak ki. A városban élő nemeseket maguk a kortársak sem tekintették egy társadalmi-jogi kategóriának. A 17. század közepén, tehát amikor a kérdés a legélesebben vetődött fel: kik tartoznak a városok, és kik a vármegyék hatásköre alá, Püspöki Matóczy Tamás kassai követ több kategóriát állapított meg. Alkotmányjogi alapokra helyezett véleménye szerint ugyanis városi nemes háromféle létezik: nem concivis armalisták, concivis armalisták, possessionatus nemesség.⁵ A feldolgozott levéltári források részben alátámasztják Matóczy egykorú véleményét, részben tovább finomítják azt, hiszen a kassai követ (aki egyébként e véleményét Abaúj vármegye közgyűlése kapcsán fejtette ki) azt az általa jól ismert rendi kategóriák alapján fejtette ki, társadalomtörténeti kategóriák természetesen nem játszhattak szerepet akkor, amikor felállította ezeket a kategóriákat. Felosztása azonban többé-kevésbé tisztán tükrözi a városban lakó nemeslevéllel rendelkező személyek helyzetét. Jóllehet armálisa birtokában úgy a nemes polgár, mint a városi nemes rendi-jogilag nem tartozott a városi önkormányzat fennhatósága alá, de a városok testületeihez, magához a városi jogokhoz való viszonyuk számos tényező függvénye volt. Az adott korszak, ember, rang és szituáció mind meghatározta, hogy a város szenátusa, illetve az adott nemes állapotú egyén között milyen viszony állt fent. Mindezek ellenére meg lehet, és meg is kell határozni azokat a korszakhatárokat és területeket, amikor és ahol az armálissal rendelkező városiak és a városokban lakó nemesség körüli problémák a szokottnál is hangsúlyosabban kerültek felszínre.

Egyrészt a városi lakosság számát gyarapították az ún. nem concivis armalisták. Jelentős részük a közigazgatás központjainak számító városokba telepedett le. Ennek kiemelkedő helyei Európa-szerte az ún. székhely-városok (Residenzstadt). A Magyar Királyság központja ekkor egyértelműen Bécs. A Magyar Királyság életét befolyásoló döntések nagy része itt keletkezett, a politikai élet, valamint a Magyar Kancellária székhelyeként az igazgatás központi színtere. Valódi székhelyként az udvar életében részt vevő nemesek, főnemesek, egyházfők nagy számban költöztek Bécsbe, vásároltak házakat, vagy építettek palotákat a városban belül, vagy azok külvárosaiban létesítettek nyári palotákat. A Habsburg udvar létrejötte és állandósulása miatt így Bécs városa nagyszámú, nem polgári rendű lakossal rendelkezett. E népesség létszámát növelte az udvar, az igazgatás színtereiként funkcionáló központi igazgatási szervek, valamint a beköltöző nemesség ellátását végző kiszolgáló személyzet, akik sok esetben nem is tartoztak a város fennhatósága alá.⁶ Számos németországi és kelet-közép-eu-

⁵ AMK, H III/2. mac. 61. fol. 18. 1648. január 7.

⁶ Spielman, John P. 1993.; Hirschbiegel, Jan/ Paravicini, Werner/ Andermann, Kurt (szerk.) 2014.; Hirschbiegel, Jan/Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg (szerk.) 2012.; Pils, Susanne Claudine/ Niederkorn, Jan Paul (szerk.) 2005.; Haupt, Herbert 2007.

rópai város számára az oda telepített hivatalok mintegy fejlődésük egyik motorjaként is működtek.⁷ Ahhoz, hogy egy város megfelelő hivatali központ legyen, persze olyan előfeltételekkel kellett rendelkeznie, amelyek predesztinálták erre a szerepre.

A Magyar Királyságban Bécshez hasonló uralkodói központ nem alakulhatott ki ebben az időszakban. Pozsony és kisebb mértékben Kassa, valamint a bányaigazgatás központjaiként Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmezbánya azonban rendelkeztek bizonyos jellegzetességekkel, amelyek az igazgatási központokra általában jellemzők voltak. Az itt kialakított államigazgatási szervek olyan, a rendektől csupán a hivatalvezető személyében befolyásolt korszerű hivatalok voltak, ahol (nemesi származású) hivatalnokok dolgoztak.⁸ Ezeket a hivatalnokokat azonban szinte el sem lehetne képzelni a városi környezet, a városi kultúra köre nélkül. A városi szféra szorosan kötődött hozzájuk és azok a városok, amelyekben egy-egy központi hivatal létesült önmaga is sokat nyert ottlétükkel. A hivatalok a városok számára jobb érdekérvényesítési lehetőségeket jelentettek. A „testközelben” élő, rokoni kapcsolatokat kiépítő hivatalnokok a városi kereskedők számára kifinomult ízléssel és igényekkel rendelkező vásárló kört jelentettek, de egyben új karriermintákat is nyújtottak a polgárság értelmiségi rétegének.⁹ A bécsi udvarban és Bécs, illetve Prága városában az idegen környezetbe nehezen beilleszkedő főnemes és nemesek számára a hazai jogrend és az ismertebb nyelvi közeg megfelelőbb terepet jelentett politikai szerepük elvégzésére. Nem véletlen, hogy Pozsonyra már a 16–17. században jellemző volt, hogy a városban élő nemesség képviselői rangjuknak megfelelő városi házzal rendelkeztek, valamint hogy nagy előszeretettel temetkeztek a pozsonyi templomokba.¹⁰ E réteg számát csökkentette azonban, hogy a Magyar Kamara hivatalnokai számára a polgárjog felvétele – nemeseknél is volt erre példa bőségesen – nem volt megengedett, jóllehet többen próbálkoztak ezzel.¹¹

Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmezbánya, Nagybánya és Felsőbánya a Magyar Királyság gazdaságában kiemelkedő szerepet játszó bányászat, a nemes-, valamint a színesfémtermelés központjaként a bányaigazgatás székhelyeiként funkcionáltak. Felső-Magyarország vitathatatlan fővárosaként Kassa a Szepesi Kamara és a felső-magyarországi főkapitányság központja volt, ezt a központi szerepet a város iskolái, majd az akadémia létrehozása tovább növelték.¹² A Magyar és a Szepesi Kamara hivatalnokai mindannyian nemesi származásúak révén ebbe a körbe sorolhatók, voltak közöttük olyanok, akik nem folyamodtak (nem is folyamodhattak esetenként) polgárjo-

⁷ A német területekre lásd: Ennen, Edith 1992: 189 – 198.; Stürmer, Michael 1992: 11 – 23.; Wolg, Jürgen 1992: 365 – 395.; Andermann, Kurt 1995: 159 – 175. A csehországi Jičín 17. századi fejlődésének egyik fontos összetevője volt, hogy Albrecht von Wallenstein itt rendezte be rezidenciáját, birtokainak kormányzását pedig az itt élő hivatalnokokra bízta. Janáček, Josef 1991: 87 – 100. Vö. még Csehországra: Čechura, Jaroslav 1991: 64 – 82. Újabban lásd: Albrecht, Thorsten (szerk.) 1995.

⁸ Ember Győző 1946.; Federmayer Frederik 1999.; Federmayer Frederik 2010c.; Pálffy Géza 2010: 209 – 214.

⁹ H. Németh, 2004: 1. köt. 473 – 478. A német városokra lásd: Andermann Kurt 1992. A csehországi Jičín 17. századi fejlődésének egyik fontos összetevője volt, hogy Albrecht von Wallenstein itt rendezte be rezidenciáját, birtokainak kormányzását pedig az itt élő hivatalnokokra bízta. Janáček Josef 1991.

¹⁰ Pálffy Géza 2009.; Mikó Árpád/ Pálffy Géza 2002.; Federmayer Fredrik 2003; Federmayer Frederik 2010c.

¹¹ Pozsonyra lásd: Felhő Ibolya 1946: 250. Vö: ÖStA, HFU MuBw, Fasc. 1. fol. 364 – 367. 1553. május 10., fol. 738 – 741. 1559. február 23., ill. H. Németh István 2004: 1. köt. 477.

¹² Kubinyi András 1999: 499 – 519.; Kubinyi András 2000.; Kassára lásd: H. Németh István 2004: 1. köt. 473 – 474.

gért.¹³ Ennek ellenére még ezt követően is találunk olyan kamarai hivatalnokot, aki bizonyíthatóan polgárjoggal rendelkezett, és ezzel egy időben kamarai tisztségét is ellátta.¹⁴ Szerepük a 17. század végétől vált fontosabbá, amikor a városi elitet igyekeztek szakképzett katolikusokkal lecserélni.¹⁵ A bányakamaráknál szintúgy számtalan, főként az ausztriai tartományból származó hivatalnok vált bányavárosi lakossá. A bányakamara állásfoglalása szerint nem szívesen engedélyezték, hogy a kamarai szolgálat mellett polgárjoggal is rendelkezzenek ezek a személyek, de bizonyos értelmiségi-hivatalnokok, például orvosok, a városi közéletben is részt vettek.¹⁶

Nagyszombat az Esztergomból elmenekült érsek, egyben kancellár székhelyeként egyház-igazgatási és birtokigazgatási központként is funkcionált. Ezt a központi funkciót erősítette az esztergomi érsekek által alapított felsőoktatási intézmények, de különösen a Pázmány Péter bíboros által létrehozott egyetem, ami a várost az ország oktatási és szellemi életének egyik központjává emelte.¹⁷

Azokban a városokban, ahol jelentős katonai központ alakult ki (Kassa, Varasd), a király szolgálatába szegődött katonáskodó nemesek egyszerre, nagy tömegben érkeztek a városba, ahol hamarosan városi lakosként kaptak uralkodói engedélyt házvásárlásra. Az osztrák nemesség számára jelentős kiemelkedési lehetőséget jelentettek a magyarországi hadműveletek, és számosan közülük az oszmánok elleni hadjáratokban, vagy főkapitányi központokban hasznosították katonai tehetségüket.¹⁸ A szabad királyi városok esetében jelentős ellenállás ütközött a városi házak vásárlásában.¹⁹ Győr és Érsekújvár erőd-garnizonvárosában azonban a házak nagyobb része épp az ő kezükbe került.²⁰ A katonáskodó nemesekkel eleinte a nem concivis armalisták csoportja gyarapodott, de néhányan közülük magyar indigenátust szerezve, magyarországi birtokok földesuraivá váltak.²¹ Ők már Püspöki Matóczy csoportosítása alapján immáron a *possessionatus nemesség* tagjai közé tartoztak.

A városban házat szerző *possessionatus* nemességen belül különféle altípusokat lehet megkülönböztetni aszerint, hogy képviselőiket milyen okok és lehetőségek vonzották (vagy éppen taszították) a szabad királyi városok falai közé. E csoport némely tagjait az igazgatási központok vonzották a városba. Pozsony esetében igen erős volt annak igénye, hogy az alapvetően idegen székhelytől nem messze fekvő, a magyar rendiség központi hivatalainak helyet adó, a magyar rendiségtől nem idegen szokással és nyelvvvel élő városban házat szerezzenek. A városfejlődésnek ez az útja szintén általánosan jellemzőnek tekinthető, hiszen éppen a 16–17. században kezdődött el a

¹³ ÖStA HFU MBw, Fasc. 1. fol. 364 – 367. 1553. május 10., fol. 738 – 741. 1559. február 23., MNL OL E 244 (Min.) 400. kötet fol. 38 – 39. Kassa, 1634. július 9., fol. 40. 1634. július 14., fol. 46 – 47. Kassa, 1634. december 14., fol. 51 – 52. Kassa, 1635. március 11., fol. 350. Kassa, 1642. április 20.

¹⁴ A kassai Wilhelm Draheimre lásd: AMK H III/2. mac. 86. fol. 99. 1687. december 15. Más kamarai hivatalnokok esetében lásd: Gecsényi Lajos 1999: 77 – 83.; Gecsényi Lajos 2003: 100 – 113.; Gecsényi Lajos – Guszarova, Tatjana 2003: 653 – 672.

¹⁵ H. Németh István 2012: 49 – 78.

¹⁶ Fritz-Molnár Péter 2015.

¹⁷ Granasztói György 1989: 140 – 157.; Granasztói György 2003.

¹⁸ H. Németh István 1997: 143 – 197.

¹⁹ H. Németh István 2004: 1. köt. 289 – 301.

²⁰ Gecsényi Lajos 2003.

²¹ H. Németh István 2004: 1. köt. 289 – 301.

városok belvárosának benépesülése főnemesi palotákkal.²² A nemesek vidéki kúriája mintegy uralmuk jelképévé változott, míg a nemesi élet központjává a városi házak váltak.²³ A 18. századtól kezdve azonban a szabad királyi városokban sorra megjelenő főnemesi paloták valóban arra utalnak, hogy a főnemesség részére mindenképpen fontos volt a bécsi, budai/pesti, vagy regionális központokként a pozsonyi, kassai stb. jelenlét. A tendenciát jól jelzi, hogy amíg 1643-ban 85, 1717-ben már 109 nemesi házhelyet találunk Pozsonyban. A felső-magyarországi központban, Kassán ez a szám a 16. század közepétől nagyjából stagnált, mivel mintegy 60–70 nemesi házhelyet regisztráltak a teljes időszakban, épp úgy, mint Szokolcán, ahol 1696-ban 65 ház volt nemesi tulajdonban.²⁴

A korszak adottságait tekintve a birtokos nemességet nem elsősorban a reprezentáció vagy a városi léttel járó előnyök csábították a városokba, hanem inkább a biztonság, a kulturális központi jelleg és nem utolsósorban a gazdasági előnyök! A katonáskodó birtokos nemesség az előzőekben ismertetett okok miatt költöztek a katonai székhelyekre.²⁵ Az oszmán hódítás, valamint a megromlott közbiztonság miatt sokan a városokban kerestek személyük, családjuk és ingóságaik számára menedéket, amit a városok vezetése sokszor akceptált is.²⁶ A városi nemesség beköltözését engedélyező és az azt szabályozó törvénycikk (1563:62. tc.) részben megóvta a városi privilégiumokat, de egyben a török elől menekülő és a városban menedéket lelő nemesség jogos igényeit is kielégítette. A törvény megengedte a házaikból elűzött nemeseknek, hogy a városokban házat vegyenek maguknak, de csak azzal a feltétellel, ha a városoknak fizetendő terhekben a polgársághoz hasonlóan vesznek részt.²⁷ A rendelkezésre álló források arra mutatnak, hogy általában a városoknak sikerült elismertetni a városlakó nemesekkel ezt a rendelkezést. A városok igyekeztek akadályozni a nemesi házvásárlást.²⁸ Mindez arra mutat, hogy főként a 17. század közepétől ez a gyakorlat mind nagyobb veszélynek volt kitéve, a nemesek mind inkább vonakodtak a közterhekben szerepet vállalni. A vármegye is e házak révén tudott a szabad királyi városokba jogi eszközökkel behatolni, ami erősen sértette a városok érdekeit.²⁹ A városoknak az adófizetők

²² Holák, Ján 1969; Zavadová, Katarína 1974; Šulcová, Jana 1991a; Šulcová, Jana 1991b; Fundárková, Anna 2003; Fejtová, Olga/ Ledvinka, Václav/ Pešek, Jiří 2009; Ennen, Edith 1981.; Meinhardt, Mathias 2006.; Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg Ostfildern, (szerk.) 2006. Bécsre lásd: Pils, Susanne Claudine (szerk.) 2005.

²³ Bužek, Václav/ Mafá, Petr: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740). In: Der Europäische Adel im Ancien Regime: Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789). Kolloquium veranstaltet von der Professur für Geschichte im Institut für Kulturgeschichte der frühen Neuzeit der Universität Osnabrück, gefördert von der Gerda-Henkel-Stiftung, Osnabrück 9. bis 11. Sept. 1999, AHF-Information No. 76. vom 22.09.1999.

²⁴ S. Lauter Éva 2006: 161 – 163.; Tölgyesy Felícia 1937.; Kosáry Domokos 1996: 231 – 233. A nemesi házhelyekre: Federmayer, Frederik 2003: 45.; Federmayer, Frederik 2010c. AMBr Spisovy material Lad. 52. Fasc. 1. Nr. 1. Több mélyfúrászerű esettanulmányként lásd még: Federmayer, Frederik 2006.; Federmayer, Frederik 2009.; Federmayer, Frederik 2010.; Federmayer, Frederik 2011a; Federmayer, Frederik 2011b. Szokolca: MNL OL E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) pag. 306 – 314. Kassa: Wick Béla 1941: 135 – 141.; AMK H II. 1701.

²⁵ H. Németh István, 1997: 174 – 175.

²⁶ AMK, H I. 5442/27. Tokaj, 1611. november 25.

²⁷ CJH 1563:62.

²⁸ AMK H III/2. mac. 63. fol. 429.

²⁹ Általános problémaként lásd: Bessenyei József 1991. Konkrét példaként Bornemissza János kassai házára: AMK H III/2. mac. 63. fol. 419 – 427. 1653. augusztus 4., AMK Schw. No. 8155. Vö.: AMK H III/2. mac. 63. fol. 523. 1654. április 24.

kiesése mellett a háramlási joggal járó előnyökről is le kellett mondaniuk, így az ebből származó néha tetemes bevételek sem folytak be.³⁰

A város a gazdaság központjaként nagy jelentőséggel bírt a birtokos nemesség gazdálkodásában, elsősorban a nemesi birtokokon megtermelt bor és más mezőgazdasági termények piacaként. A városok és a nemesség közti ellentét egyik legnehezebben feloldható oka éppen ezért ekkor a borbehozattal és annak kimérésével kapcsolatos probléma volt. Ennek a fő oka az volt, hogy mind a birtokos nemesség, mind pedig a városok egyik legfontosabb bevétele ekkor a bor kicsiben történő kimérése, vagyis kocsmáltatása volt.³¹ A 16. század közepétől ez mind nagyobb gondot okozott, mivel ez a konkurencia a városok jövedelmeit erősen csökkentette. Ez a kérdés ebben az időszakban az országgyűlések és a várospolitikai egyik legjelentősebb városokhoz köthető problémája.³² A városok a legtöbb esetben erőszakos eszközöktől sem visszariadva akadályozták meg a nemesi borbehozattal. Ez alól kivételt képezett a tizenöt-éves háború időszaka, amikor a hadszíntérre változott régió nemesi városi házukba menekítették értékes terményeik egy részét.³³ Sok nemes éppen a bor árusítása miatt vállalta a polgárjog felvételét, és az azzal járó terheket. Ahogy azt Bessenyei János maga is bevallotta, amikor lemondott polgárjogáról: „*Nilwán wagon kegyelmeteknek, hogy ez el mult Eztendőben, kiwáltképpen kewés Borochkáimnak szabadossan walo bé witelére és eladására Nézve, Az beöchyületes Kassa városának privilegiumawal akarwán élnem, Az kegyelmetek Polgáry Társaságában attam wolth magamath.*”³⁴ A 17. század közepétől azzal is találkozunk, hogy a vásárpénz elkerülése miatt vették fel nemesek a polgárjogot. E konkurencia ellen a városiak még azon az áron is felléptek, hogy a nemességet igyekeztek megakadályozni abban polgárjogot nyerjenek el, és így terményeiket viszonylag szabadon értékesíthessék.³⁵

A város mint a tudás és a kultúra központja a nemesifjak tanulmányaiban játszott fontos szerepet. A városokban működő jó színvonalú oktatási intézmények vonzották az ifjú nemeseket. Számukra a legolcsóbb és legjobb megoldás az volt, ha a család házat birtokolt, vagy ha korábban nem volt városi házuk, házat vásárolt a városban, és ott lakatta fiait.³⁶ Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ez a jelenség az egyeteméről, illetve ezt megelőzően akadémiájáról ismert Nagyszombat esetében hogyan befolyásolta a város és az egyházi központ viszonyát, illetve ez a szituáció milyen ellentéteket szült. A nagyszombati egyetem és a kassai akadémia sem tartozott a városok joghatósága alá, de a vonzáskörzetükbe tartozó nemesség köreiben erősíthette azt az igényt, hogy városi házat szerezzenek.³⁷

³⁰ H. Németh István 2004: 1. köt. 448 – 462.

³¹ Ladomerszky Pál 1943: 19., 30 – 32.

³² Az 1598. évi országgyűlésen éles vita bontakozott ki a városi nemesség kocsmáltatási joga, illetve a nemesek által a városokba szállított borok körül. MOE 9. köt. 155., 187. Vö. 10. köt. 148 – 149., 152 – 153., 274 – 275., 286 – 288., 299 – 300., 317 – 320., 348., ill. 11. köt. 832., ill. 10. köt. 274 – 275., 299.

³³ AMK H I. 5442/27. Tokaj, 1611. november 25.

³⁴ AMK H I. 5991/14. Bártfa, 1622. július 6.

³⁵ AMK H II. 1646.

³⁶ AMK Schw. No. 12859. Schw. Nr. 12859., Nr. 12862. Jolsva, 1709. augusztus 29.

³⁷ Duchoňová, Diana 2009. A városok közös problémájára világít rá a Kassa és Nagyszombat közötti egyeztetés e témakörben. AMK Schw. No. 10561/43. Nagyszombat, 1692. június 4., No. 10561/54. Nagyszombat, 1691. május 18.

A városok társadalmi közegének kinyílása a kora újkorban általános tendencia volt. A város és a rendi társadalom a korábbi időszakhoz képest egyaránt nyitottabbá vált, így a nemesség soraiban jutott polgárok száma is rohamosan nőtt ezekben az évszázadokban. Az armálist szerzett nemes polgárok általában nem adták fel polgári életmódjukat és megélhetési forrásukat, így nem szakadtak ki a városi társadalomból és a városi tanács joghatósága alól, de egyben a vármegyei nemesség közé is tartoztak. A városi polgárok többségének a nemesi rang a korszak legmagasabbnak elismert státuszát, szociális felemelkedésük jelképét jelentette. Ez a csoport (első generációját tekintve legalábbis) nem volt sem városi nemes, sem a német városokban oly gyakori patrícius, még akkor sem, ha egyes képviselők – humanista ismereteiket felhasználva – használták is volna ezt a kifejezést. A német városok patríciusai ugyanis nem csupán egy polgári elit legfelső rétegét jelentették, hanem egy különleges rendi kategóriát alkottak. Bizonyos birodalmi városokban (főként Nürnberg, Augsburg, Ulm, Strassburg)³⁸ csakis a patríciusok voltak választhatók a városok legfontosabb tisztségeire, de nem tartoztak az ún. Ritter rangúak közé. Rangjukat egyedül a birodalmi városokban ismerték el.³⁸

A Magyar Királyság városaiban élő nemes polgárság számára kiadott kiváltságlevelek semmiben sem különböztek az ország többi nemesének adományozottaktól.³⁹ A magyarországi városokat már a későközépkorban sem a német városok patríciusaihoz hasonló elitje irányította, hanem a kereskedelemből élő, esetlegesen nemesi rangot is elnyerő polgárok.⁴⁰ Városainkban a patríciusokhoz hasonló jogú vezető réteggel a 14. század végétől már sehol sem találkozunk, így a német várostörténet-írás átvétele a magyarországi viszonyokra helytelen definíciók, anakronisztikus jogi sémák által téves történeti következtetéseket okozhatnak.

A nemes polgárok száma (a nemesekhez hasonlóan) a 16–17. században vált magassá, a jelenség ebben az évszázadban oly annyira elterjedtté vált, hogy a városi elit szinte minden tagja egyben nemesi címmel is rendelkezett.⁴¹ Első néhány generációjuk nemesi címmel és a házában tartott armálissal folytatta polgári életmódját, és karddal az oldalán jelent meg a vármegye-gyűléseken.⁴² A nemesi rang a városi polgárság elitjének egyik jellegzetességévé vált Európa szerte. A Francia Királyságban vagy Angliában intézményesült formáját alkotta a nemességen belül élesen elkülönülő ún. taláros nemesség, amit a franciaországi városok vezető tisztviselői a 17. századra automatikusan el is nyertek.⁴³ A városi tanácsok sem tekintették ezt veszélynek vagy károsnak.⁴⁴ A városi polgároknak a nemesi címmel kapcsolatos érzései olyanok voltak, mint általában az embereknek az olyan dolgok iránt, amire nagyon vágyanak, de pontosan tudják, hogy megszerzésére kevés esélyük van: egyszerre volt elutasító és sóvárgó. Így

³⁸ Lásd erre összefoglalásként: Endres, Rudolph 1988; Kreydemann Johann Konrad 1646: 41.

³⁹ Vö.: Áldásy Antal 1942.

⁴⁰ Kubinyi András 1971: 239., 243 – 246., 255 – 256., 258 – 262.; Flóra Ágnes 2008.

⁴¹ H. Németh 2007.

⁴² A mezőszegedi Szegedy családra lásd pl.: J. Újváry 1994.

⁴³ Összefoglalóan ld.: Chartier, Roger/ Chaussinand-Nogaret, Guy/ Nebeux, Hugues/ Le Roy Ladurie, Emmanuel 1981: 167 – 168.

⁴⁴ AMK H II. Prága, 1592. december 12.

érezhetett a kassai Tamássi Ferenc is, aki 1611-ben fennhangon azt vallotta: „*ebszart adnek en azon nemessegen*”, de boltjában hamis nemesi címet tartott.⁴⁵

A vármegye (jóllehet a korábbi irodalom főként ezt igyekezett hangsúlyozni⁴⁶) ez esetben nem avatkozott be – erre a perben részt vevőknek eszük ágában sem volt felkérni őket. Mivel a nemes polgárság egyszerre tartozott a város és a vármegye alá, így a vármegyének jogilag lehetősége volt beavatkozni ügyeikbe. A 17. század első harmadáig a vármegye azonban nem rendelkezett olyan politikai befolyással, amely veszélyeztette volna a szabad királyi városok hatáskörét nemes polgáraik felett, és ettől a nemes polgárok is tartózkodtak. Az 1610-es évektől kezdve azonban megjelentek azok a törvények, amelyek igyekeztek ezeket a személyeket a vármegyék alá rendelni. A vármegyék elsődlegesen az adóztatható egytelkesek és a personalis insurrectio költségeit vállalók számát szerették volna megnövelni.⁴⁷ A jelenség a század harmincas éveitől kezdve erősödött fel, amikor a városoknak még erőteljesebben kellett e törekvésekkel szemben hol a nádornál, hol az országgyűléseken fellépniük, vagy külön alkut kötni a vármegyékkel.⁴⁸ Ekkor még sikerült részeredményeket elérniük, és például az uralkodó a kassai armalistákat kivonta a vármegye fennhatósága és törvényszéke alól.⁴⁹ A tendencia a következő évtizedekben is folytatódott, sőt, a század közepén hozott országgyűlési törvények alapján azt mondhatjuk, hogy a városok az országgyűléseken teljes vereséget szenvedtek ebben a kérdésben.⁵⁰ A mindennapok ügyei azonban arra mutatnak rá, hogy a városok passzív ellenállása hatékonyan működött. A selmecbányai Ferdinand Fischer ügyében a városok összefogásának köszönhetően számukra kedvező ítélet született, a kassai Váradi Pál esetében azonban kompromisszumot kellett kötniük.⁵¹

A 17. század második felében ennek ellenére egyre több nemes polgár próbált oly módon kibújni a büntetés vagy a kedvezőtlen ítélet alól, hogy nemességére hivatkozva elvitatta a város joghatóságát és a vármegyéhez fordult jogorvoslatért. Ezzel együtt a vármegyék a korábbiaknál is erőteljesebben kezdték követelni a nemes polgárok vármegyei adóztatását. A vármegye adóztatási szándékait a városi tanácsok nagy költségek árán ugyan sorra kikerülték,⁵² de például 1648-ban csak külön egyezség árán sikerült nyugvópontra hozni az ügyet Kassa tanácsának Abaúj vármegyével.⁵³ A Wesselényi összeesküvést követő években az uralkodó rendelkezései szerint a városokban lakó nemesektől a városoknak kellett adót szedniük, de a vármegyék továbbra is arra

⁴⁵ AMK H III/2. mac. 49. fol. 376-377., 379., 381.

⁴⁶ Szűcs Jenő 1963: 157 – 158.

⁴⁷ CJH 1613:4., 1622:21., AMK Schw. No. 6118. Kassa, 1625. szeptember 23.

⁴⁸ AMK TA H No. 5–8. Molnár Péter és Debreczeny Mihály kassai követek jelentései. AMK H I. 6538/37. 1634. december 23., 6538/67. Kassa, 1634. január 11., AMK H III/2. pur. 18. fol. 134. 1635. május 11., H I. 6598/67. Sopron, 1635. február 4.

⁴⁹ MNL OL A 57 (Lib. reg.) 7. köt. pag. 1086 – 1087., ill. Vissi Zsuzsanna/ Trostovszky/ Gabriella/ H. Németh István/ Tuza Csilla/ Csavlek Judit/ Magyarai Gabirella 2006: 7.614.

⁵⁰ Bessenyei József 1991.

⁵¹ AML XIII/87/1. 1642. január 23., H. Németh István 2004: 1. köt. 462 – 470.; AMK Schw. No. 9062.

⁵² AMK Schw. No. 8027. Bécs, 1651. március 6., AMK H I. 8457/17. Eperjes, 1658. március 30.

⁵³ AMK H III/2. mac. 61. fol. 18. 1648. január 7., AMK TA H No. 10.

törekedtek (többnyire sikertelenül), hogy a városi nemeseket ők adóztassák meg.⁵⁴ Ez a Rákóczi-szabadságharc idején is hasonló gondokkal járt, ugyanis a szécsényi országgyűlésen részt vevő rendek és a kancellár hasonló álláspontot képviselt ebben a kérdésben. A szécsényi országgyűlés nem a hagyományos módon történt, ahol a vármegyéket követek képviselték, hanem a vármegyék nemessége nagy létszámban, mintegy önmagát képviselte. Éppen ezért Ráday Pál szerint felmerült annak kérdése, hogy mindazok, akik „*Nemessi szabadsággal éltek, élnek és élni kívánnak*”, jogukban áll és kötelességük lenne a rendek gyűlésén megjelenni. Ezzel a kancellár lényegében azt fejezte ki, hogy a nemes polgárok nem a városok, hanem a vármegyék fennhatósága alá tartoznak, nemesi mivoltuk előbbre való, mint polgárjoguk.⁵⁵ Ezt követően a nemes polgárság fordult II. Rákóczi Ferenchez, hogy a nemességre kötelező személyes felkeléstől mentességet szerezzen. A nemes polgárok kifejtették, hogy ők sosem tartoztak a vármegyéhez, mivel „*az Városhoz, s annak kőfalaihoz esköttünk, az Városnak óltalmazásárára*”. A fejedelemnek a kérvény dorsális oldalára írt ítélete szerint azonban „*kinek kinek Nemessi kötelességétől vagy az Personalis Insurrectio, mely iránt töltünk rendelkezéseket, kihezis alkalmaztassák magokat, ha nemessi Privilegiumban kívánnak tartatni*”.⁵⁶

A nemes polgárságot ennek ellenére sem sikerült a személyes felkelésre kötelezni, mint ahogy a vármegyéknek sem sikerült őket saját fennhatóságuk alá vonni. Helyzetük folytán azonban olyan kiskaput jelentettek a vármegyék számára, ami állandóan veszélyeztette a szabad királyi városok önkormányzati jogait, és a fejedelem döntése értelmében személyes felkelésre kötelezték volna őket. Ezzel az intézkedéssel valójában az 1622:21. törvénycikkben megfogalmazott igény teljesült, jóval annak törvénybe iktatása után. Azonban azok a polgárok, akik polgárként nyerték el nemesi rangjukat, általában nem a vármegye, hanem a város fennhatósága alá rendelték magukat. Adóikat a városoknak igyekeztek kifizetni, a personalis insurrectiót igyekeztek elkerülni. Téves lenne azt hinnünk tehát, hogy ha egy polgár nemesi rangot szerzett, azon nyomban nemesként kezdett el élni, szinte megtagadva korábbi énjét, feladta volna polgári foglalkozását.

A városban élő nemesség egyéni életútjait tekintve igen sokszínű volt. A nem possessionatus nemes, aki egyben concivis armalistaként élte életét nem volt ritka a kora újkori városokban, és mintegy átmenetet képez a fenti kategóriák között, egyben, a nemesi lét és a városi polgári státusz teljes összemosódását mutatja. Egyúttal egy újfajta, leginkább a 17–18. század fordulójától elterjedő hivatalnok–értelmiségi–polgár–nemes réteg előfutáráiként figyelhetünk fel erre a típusra! Jellemzőjük, hogy általában nem polgári, hanem nemesi oldalról érkeznek, de életmódjuk, társadalmi kapcsolataik és törekvéseik már a polgári életmód teljes átvételét mutatja. A pozsonyi városi elitbe tartozó osztrák Peck-család birodalmi nemesként érkezett a városba. Christoph Peck először a külső tanács, majd két évtizeden keresztül a belső tanács tagjaként a városvezető elit tagjaként főként kereskedelemmel foglalkozott. Pozsony országos igazgatási funkcióit kihasználva Fejérvény István püspöknek, a Magyar Kamara el-

⁵⁴ MNL BAZMLt, Zemplén vármegye IV. 1001/b. 20. Kazinczy-Gyűjt. Fasc. 162. No. 194. Bécs, 1691. december 7., AML XXI/10. pag. 733 – 796. Bécs, 1691. november 10., AMK H I. 11005/57. Lőcse, 1695. november 8.

⁵⁵ AMK H II. Szécsény, 1705. szeptember 7.

⁵⁶ MML II/177/7.

nökének lett a familiárisa. A család házassági kapcsolatai szintén vegyes rendi, de egyöntetű tisztviselési identitást tükröznek: Christoph Peck vejei és menyei a kamarai igazgatásban szerepet játszó pozsonyi lakosok vagy környékbéli magyar nemesek. Fia, Leopold Peck a Magyar Kamara lajstromozója, majd a kamara pénztárnoka lett. Később kamarai tanácsos, Szentgyörgy és Bazin kapitánya, Bethlen Gábor 1620-ban pedig az erdélyi fejedelem alá tartozó jövedelmek kamarai igazgatójává nevezte ki. Leopold családja követte ezt a mintát, és tagjai a kamara nemesi és polgári alkalmazottjait választottak házastársul. Felesége, Anna Aichinger családfája e tekintetben nagy hasonlóságot mutat ehhez, mivel itt is a városi belső tanács tagjai, városbírák, valamint kamarai alkalmazottak egyaránt szerepelnek.⁵⁷

Keviczky János vármegyei nemesként vált a polgári érdekek szószólójává. A Turóc vármegyei család tagjaként János Gömör megyei tizedszedő, majd Korláth István, utána pedig Alaghy Menyhért felső-magyarországi főkapitányok szervitora lett. Emellett Abaúj vármegye jegyzője, majd szolgabírája. A tipikus értelmiségi nemes karriert befutó, tisztviselési miatt Kassára költözött Keviczky valószínűleg jó lehetőséget láthatott a város nyújtotta pályafutásban. 1636-ban nyert polgárjogot a városban, ahol feleségül vette Johann Langh egykori kassai tanácsos és bíró leányát, a szintén tanácsos Kun Pál özvegyét, aki szintúgy nemes polgár volt.⁵⁸ Keviczky családja segítségével nagyon hamar bejutott a belső tanácsba, 1640-től pedig egyértelműen a város legbefolyásosabb négyesének a tagja, kilenc alkalommal töltötte be a bírói posztot.⁵⁹ A városok és a vármegyék közötti politikai harc kiemelkedő alakjává éppen ez a Turóc megyei, polgárözvegyet elvett nemes vált. A Keviczky János névvel fémjelzett belső hatalmi csoport kifejezetten erőszakosan lépett fel a város jövedelmeit sértő kimérések ellen.⁶⁰ Az erőszakos nemesi renegátot szívből gyűlölő nemesi küldöttek nem véletlenül íratnak ellene pamfletteket, ahol rókának nevezték. A városi tanács ezzel szemben így jellemezte: „*okos, értelmes, országunk törvényiben tudos, szoos nyelven, Hercules szivü szoszolonk es Bajnokunk hogy légyen, ez holott azt fel találhatnank, kiben nem csak batorságh, de illendő scientia es sapientia is volna.*”⁶¹

A városban lakó nemesség témakörében megkerülhetetlen a városi hatóságok és a városi nemesség kapcsolata, a köztük lévő joghatóság kérdésköre. A 16. század folyamán az uralkodó minden esetben a városok jogait tiszteletben tartva, de a nemesek beköltözését megengedve szabályozta a helyzetet, amit az országgyűlési törvények is hasonló módon hagytak jóvá, és erősítettek meg. A levéltári források megerősítik ezt a képet, mivel oly nagy mérvű összetűzésekről nem találni forrást, mint amilyenekkel a 17. század folyamán elég gyakran szembesülünk. A Bocskai felkelést követően a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen az ekkorra politikailag jelentősen megerősödött nemesség ki tudta vívni, hogy olyan törvényeket fogadjanak el, amelyek segítségével a nemesség be tudott nyomulni a városi önkormányzat sorompói közé. Az 1608 (k.e.):6. törvénycikkben elméletileg megtiltották, hogy a városok bármilyen birtokot örök jo-

⁵⁷ Federmayer Frederik 2005: 156 – 200.

⁵⁸ J. Újváry Zsuzsanna 2001: 423 – 425.

⁵⁹ H. Németh István 2006.

⁶⁰ AMK H III/2. pur. 22. fol. 316 – 318. 1652. augusztus 12., fol. 318 – 319. 1652. augusztus 13., fol. 324 – 325. szeptember 12.

⁶¹ AMK H I. 7707/24. Eperjes, 1648. december 16., 7707/27. Eperjes, 1648. december 16.

gon szerezhessenek.⁶² A nemesség valódi panaszait és érdekeit pedig összekötötték a magyarság panaszaival, miszerint a szabad királyi városokban a magyarok csupán nagy nehézségek árán tudtak házat szerezni, és városi terheik is magasabbak voltak a nem magyar (elsősorban német) nemzetiségű polgárokénál. Az 1608 (k.e.):13. törvénycikk ezért előírta, hogy a tisztújítások alkalmával, a házak vásárlásánál, valamint városi terheikben egyenlően bírálják el őket. Miután a törvény a már említett 1563:62. törvénycikkre hivatkozik, ezért egyértelmű, hogy a magyarság védelme alatt elsősorban a nemességet értették.⁶³

Nem véletlen, hogy a városban lakó nemesi rendű lakosok némelyike éppen ekkor kezdte kihasználni ezt a jogi hézagot, és próbált a számára kedvezőtlen ítélet alól ezen indokkal kibújni. A tendencia a következő évtizedekben fokozódott, sőt a század közepétől a vármegye egyértelmű rétfoglalását tapasztalhattuk meg. A vármegyei nemesség az 1630-as évektől kezdve mind erőteljesebben arra törekedett, hogy a városokban lakó nemesi rendűeket arra való tekintet nélkül, hogy az armálissal rendelkező nemesként, avagy polgárként élt-e, és kit tartott maga fölött illetékesnek a maga joghatósága alá vonja. A városban lakó nemesség feletti joghatóság és törvénykezés mellett ez főként az egytelkes nemesekre kivetett adók és a személyes felkelés kiterjesztésében figyelhető meg. E téren a század végére a vármegyék az országgyűléseken olyan törvényeket fogadtattak el, amelyek alapján szabadon beavatkozhattak a városlakók életébe.⁶⁴ Az országgyűlésekre kiküldött városi követek minduntalan a „*az nemességnek egynémely városoktól gyomorból való gyűlölségeknél*” tudták be az ellenük hozott törvényeket.⁶⁵ A vármegyék mind nagyobb mértékben nyomultak a városokba, és igyekeztek ott például ott tartani gyűléseiket. Abaúj vármegye például 1648-ban próbálkozott ezzel, amikor csernelházi Csernel György kassai házat tartották erre a legmegfelelőbbnek, majd a következő évtől a város állandó székhelye lett a vármegyének.⁶⁶ Ennek ellenére azt tapasztalhattuk a városi jegyzőkönyvek alapján, hogy nemes és polgár között csak akkor került ki a városi törvényszék alól az ügy, ha az egyik elítélt fél kezdeményezte azt. Általános jellemzőként fogadhatjuk el, hogy a nemesi állapotú városi lakosok mindvégig tiszteletben tartották a 16. század közepén hozott kompromisszumos megoldásokat.⁶⁷

A 17. század második felében a vármegye politikai győzelme lehetőséget teremtett azonban arra, hogy az fizetésektől mentesebbé vált nemesek közül többen kibújjanak a városi adók (egyébként elismert!) fizetése alól. 1664-ben a kassai nemesek közül többen a városok adószedőit elkergették, sőt „*különféle becstelenségekkel is traktálják őket*”.⁶⁸ A városi nemesek adózási készségének erős visszaesése más városokban is tapasztalható. Nagyszombat városa gazdasági vonzereje mellett erős egyházi központi

⁶² CJH 1608 (k.e.):6. § 3-5.

⁶³ CJH 1608 (k.e.):13., MOE 12. köt. 746. Előzményeire ld. az 1605. évi korponai, és az 1606. évi kassai országgyűlést: MOE 11. köt. 373., 406., 694 – 695., 832., 838., 12. köt. 413.

⁶⁴ CJH 1630:30. § 6., CJH 1635:1., CJH 1635:21. § 2., CJH 1647:26. illetve megerősítve 1649:17., 1659:67., CJH 1647:78. Vö. 1647:79–81., 1649:91., 1659:50.

⁶⁵ Kállay Mihály, Lehman Gáspár, Madarász Márton és Johann Schirmer követek jelentése. AMK H II. Pozsony, 1655. március 5.

⁶⁶ AMK H III/2. mac. 62. fol. 4 – 5., H III/2. mac. 63. fol. 18. 1649. május 7.

⁶⁷ H. Németh István 2004: 1. köt. 441 – 472.

⁶⁸ AMK H III/2. pur. 25. fol. 116. 1664. december 14.

funkciókkal is rendelkezett, mivel az esztergomi érsekség részben ebbe a városba költözött, illetve más egyházi intézmények is itt működtek, mint a káptalan, a jezsuita rendház, az Oláh Miklós által létrehozott iskola, majd a Pázmány Péter esztergomi érsek által alapított egyetem. A városban több nemesi-főnemesi család vásárolt házat, akik a 16. század végéig a számadáskönyvek tanúsága szerint rendszeresen fizették a városi adókat, különösebb összetűzés a városi tanács és a nemesi házak birtokosai között emiatt nem volt. A város a 17. század elejétől kezdve vezette azokat a speciális számadáskönyveit, amelyek a kivetett városi adók hátralékait tartalmazták. E számadáskönyvek utolsó lapjait kifejezetten a nemesi és egyházi háztulajdonosok által befizetett, illetve be nem fizetett adók rögzítésére szánták, ezzel is jól érzékeltetve, hogy a házak még a városi tanács számára is különleges helyet foglaltak el. A bejegyzésekből kitűnik, hogy a nemesi házak után a 17. század közepéig még remélhettek befizetéseket, a bejegyzések szerint a legtöbb ház valamennyi összeget ki tudott fizetni. A század közepétől kezdve azonban szinte egyáltalán nem tudták behajtani az adókat ezekben a háztartásokban. A nemesi háztartások mellett az egyházi intézmények (beleértve az egyetemet is) szintúgy kategorikusan megtagadták az adófizetést.⁶⁹

Véleményünk szerint ez azonban csak részben függött össze a nemesi rend általános megerősödésével. A város lakosságának általános adófizetési képességei ugyanis éppen ekkor kezdett erőteljesen visszaesni. A század első harmadában a közel tízezer forint be nem hajtott adóösszegeből az első évben mintegy 30 százalékot fizettek be, majd ez az arány a következő négy évben 25 százalékára csökkent, ami 20 százaléknál állandósult. Ez az arány sem mutat túl jó értékeket, de az 1660. és 1676. évi hátralékok befizetésének ütemével összehasonlítva kiderül, hogy nem ez az időszak volt a mélypont a város adófizetési moráljának tekintetében. E két utóbbi kimutatás szerint ugyanis az első évben mindössze a hátralékok egytizedét, vagy még annyit sem tudtak behajtani, és nyolc év elteltével sem sikerült ezt az arányt a fennmaradt összeg fele alá csökkenteni.⁷⁰ Jóllehet az 1695-től kezdődő időszakot eleinte a szokatlanul magas adóterhek jellemezték, ám 1711-re ezek a terhek a korábban megszokott mértékre (4000 fl. körül) csökkentek, ennek ellenére az adóhátralékok aránya szokatlanul magasra szökött, volt olyan év, amikor a 90 százalékot is meghaladta, átlaga pedig több mint 40 százalék volt. Az adatokból kiszámolt trend szerint a város átlagos eladósodása e szűk két évtized alatt 25 százalékról 60 százalék felé nőtt, ami egyértelműen alátámasztja a városokról készült narratív források tudósításait.⁷¹

A jelenséget, miszerint a nemesi házak után nem csak amiatt nem fizettek, mert nemesek lévén megtagadták az adófizetést, hanem mert az általános adófizetési norma gyengült meg, más városok levéltárában található egyéb források is igazolják. A nemesek tényleges adóztatása ugyanis még ebben a korszakban is megmaradt. Az 1670-es és 1700-as évek között számos olyan dokumentummal rendelkezünk, amelyből világosan kiderül, hogy a felső-magyarországi városokban lakó városi nemesség elismerte, hogy a városoknak adót kell fizetnie.⁷² Serédy Gáspár 1696-ban mindössze azt kérte a városi tanácstól, hogy miután az előző évben vásárolt háza után fizetendő

⁶⁹ MMTr Daňe a poplatky IIb/71., IIId/598 – 600.

⁷⁰ MMTr Daňe a poplatky IIb/98 – 99., 101 – 107., 109 – 111., 113 – 114., 116 – 118., 120.

⁷¹ H. Németh István 2008.

⁷² AMK H I. 9473/1. Bottyán, 1676. április 1., 9541/6. Sztropkó, 1677. május 22.

adó egyre magasabb lett, csökkenték azt, tekintettel arra, hogy a vármegyei tisztikar állandóan nála szállt meg.⁷³ A városok helyzete e tekintetben azonban igen nehéz volt, hiszen az országgyűléseken hozott törvények ismeretében félő volt, hogy a nemesek megtagadják az adók kifizetését.⁷⁴ 1699-ben a bártfai tanács kért segítséget a nemesek több évre rúgó hátralékai miatt, akikről „subterfugiomokkal élven [az adót] megh nem vehetjük raitok”.⁷⁵ A kassai nemesek közül 1701-re már 53 ház után mintegy 455 forinttal tartoztak a városnak.⁷⁶ Ez igen jelentős aránynak tetszik, hiszen egy évtizeddel korábban összesen 68 nemesi háztartást írtak össze.⁷⁷ Sok esetben éppen a Nagyszombat kapcsán felállított koncepciókat erősíti meg, hogy az 1690-es években, e tárgyban kelt levelek nagyobb része a térségben állandóan ott állomásozó császári német csapatokra, valamint a kuruc felkelések pusztításaira és sarcaira hivatkozva kérte a szenátus türelmét.⁷⁸

A vármegyéek sorozatos atrocitásai, valamint az országgyűléseken hozott törvény-cikkek ellenére még a 17. század utolsó harmadában is meglehetősen sok nemes állapotú személy ismerte el fennhatóságának a városi tanácsot.⁷⁹ A század utolsó két évtizedére már a vármegyéek tiltakoztak az ellen, ha a városi nemesektől nem ők szedték be a repartíciót, hanem a városok.⁸⁰ 1691-ben Abaúj vármegye már azzal fenyegetőzött, hogy ha Kassa nem úgy akarja a porciót beszédeni, ahogy azt a vármegye kívánja, akkor a taxás nemeseket ők is úgy fogják összeírni, mintha valóban nemesek lennének, valamint ők fogják beszédeni a város tulajdonában lévő malmok, szántók és minden egyéb külsőség után az adót.⁸¹ Az uralkodói rendeletek azonban ennek a vármegyei törekvésnek gyökeresen ellentmondanak. I. Lipót 1695-ben az alábbi határozat alapján utasította a városi nemeseket adóhátralékaik kifizetésére: „*juxta commune juris axioma, qui sentit commodum, idem incommodum quoque sentire*”. Az uralkodó utasította a városi nemességet, hogy azok kötelesek minden közös teherben részt venni, ami a városra és városi házakon keresztül rájuk hárul. Hasonló rendelkezések születtek Pozsony és Nagyszombat esetében is, ahol a nemeseket városi házaik után szintúgy adófizetésre kötelezték, mint kassai társaikat.⁸²

Fenti levéltári adatokon alapuló elemzés arra mutat rá, hogy a városban lakó nemesség problematikáját nem lehet egysíkúan megítélni. A városban lakó nemesek ugyanis alapvetően nem moshatók össze egyetlen városlakó réteggé, sőt a két nagy csoport, városi nemesek és nemes polgárok önmagukban sem jelentenek át nem járáható, zárt, különféle sajátos alcsoportokat mellőző rétegeket. A kora újkori magyar-

⁷³ AMK H I. 11152/72. Ráska, 1696. november 29.

⁷⁴ AMK H I. 10666/64. Eperjes, 1693. június 7., 10816/46. Bottyán, 1694. október 23.

⁷⁵ AMK H I. 11453/41. Bártfa, 1699. június 12.

⁷⁶ AMK H I. 11742/37.

⁷⁷ Wick Béla 1941: 141.

⁷⁸ AMK H I. 10462/4. Putnok, 1691. március 26., illetve vö. 11586/20.

⁷⁹ AMK H III/2. pur. 26. fol. 36., 43 – 45., 47 – 48., 51., 83., 91.

⁸⁰ AMK H III/2. pur. 30. fol. 84. 1686. május 24., Schw. No. 10461. Nagyida, 1691. február 16., H I. 11453/37. Lőcse, 1699. június 14.

⁸¹ AMK H III/2. pur. 30. fol. 127 – 128. 1691. március 5.

⁸² AMK Schw. No. 11501/27. Bécs, 1696. augusztus 21., Schw. No. 11501/34. Bécs, 1695. február 4.; AMBr Spisovy material Lad. 36. Nr. 47. Kismarton, 1686. május 14.; MMTr Magistrátne protokoly II/10. fol. 303. 1699. április 20.

országi társadalom – úgy a nemesség, mint a polgárság – nem zárt kasztként létezett, az egyes társadalmi-rendi rétegek között az átjárás természetes, sőt bizonyos vagyoni helyzetben önmagától értetődő volt. A 17–18. század fordulóján kialakult értelmiségi réteg pedig éppen ezt az átjárhatóságot erősítette meg. Köztük ugyanis a hivatalnoksághoz való tartozás erősebbnek bizonyult a rendi kategóriáknál is. E társadalmi csoport megjelenése és a városok vezetésében szerepük megtartása új korszakot jelez, amely egyben a hivatalnok-értelmiség, a polgárosodás korszakára jellemző honorácior réteg kialakulásának az időszaka is. Kapcsolataik már nem csupán a helyi és regionális városi-polgári családokhoz kötötték őket, hanem általában az államigazgatásban szerepet vállaló hivatalnokcsaládokhoz is. E kötődéseik kapcsán érdekeik egyértelműen eme államigazgatás részévé tették őket úgy, hogy közben saját és városuk érdekeit is védték, esetenként akár éppen az állammal szemben is.

Az átjárhatóság még akkor is igaz, ha a nemesség és a városi polgárság érdekeit képviselő testületek, a vármegyék és a szabad királyi városok vezetése (akik közül sokan szintúgy e két csoportba – városi nemesek és nemes polgárok – tartoztak) a testület érdekeit védve, valamint igazodva a vármegyei és városi politikát befolyásoló más csoportoktól sok esetben igencsak ellentétes nézeteket vallottak. Mindemellett a konfliktus forrásai közé számíthatjuk azokat az egyéni érdekeket, melyek nagy része éppen gazdasági természetű miatt (borkimérés, vámmentesség stb.) igencsak nagy hangsúlyt kapott. A két, rendi különállásra féltékenyen vigyázó testület, a vármegye és a város e tényezőktől befolyásoltatva lépett fel érdekei védelmében az országgyűléseken, ahol azonban olyan törvényeket fogadtak el a 17. század folyamán, amelyek egyértelműen jelzik a nemességnek az ország belpolitikájában és hadügyeiben megnőtt fontosságát. A városlakó nemességgel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk, hogy a valóság a törvényekhez képest sokkal árnyaltabb. A városlakó nemesség ugyanis a legtöbb esetben tiszteletben tartotta a városi hatóságokat, amennyiben lehetősége volt rá fizette a városi házra kivetett adókat, és fogadta a beszállásolt katonaságot. A 17. század utolsó harmada azonban e tekintetben is nagy törést okozott, hiszen a felkelések és az oszmánok elleni háború miatt az országra nehezedő hadi terhek, az új kormányzási rendszer okozta nehézségek, valamint a magyarországi termékek egyre nehezebbé váló értékesítési lehetőségei nem csupán a parasztságot és a polgárságot, hanem a nemességet éppen úgy sújtotta, ezek a tényezők a birtokaikból befolyó jövedelmeket csökkentették. Emellett ezek a tényezők megnövelték azoknak a konfliktusforrásoknak a súlyát, amelyek elsődlegesen a városi lét gazdasági jellemzőihez kötődtek. A nehezedő értékesítési lehetőségek egyre erősödő konkurenciaharcot hoztak magukkal, amelyekben az egyébként is bonyolult rendi-jogi problémákkal terhelt nemes-polgár viszony még kiélezettebbé vált.

Források

A 57 (Lib. reg.) = Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Libri regii (A 57)

AMBr = Archiv Hlavného Mesta Bratislavy

AMK = Archiv Mesta Košice

E 244 (Min.) = Kincstári levéltárak, Szepesi Kamara levéltára, Minutae (E 244)

E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) = Kincstári levéltárak, Magyar Kamara regisztrátúrája, Protocollum super restaurationibus liberarum regiarum civitatum (E 34)

H I. = Supplementum H. Listiny, listy a spisy

H III/2. mac. = Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor)

HFU MuBw = Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Münz- und Bergwesen

MML = Štátny Archív v Prešova, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Magistrat mesta Levoča

MMTR = Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Magistrat mesta Trnava

MNL BAZMt. = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv

TA = Tajný archív (Archivum secretum)

Hivatkozott irodalom

Albrecht, Thorsten (szerk.) 1995: *Stadt und Hof. Schwerin als Residenzstadt im 16. Jahrhundert.* (Schriften zur Stadt- und Regionalgeschichte 3.) Schwerin.

Áldásy Antal 1904-1942: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei 1200-1867.* 1-8. köt. Budapest.

Andermann, Kurt 1995: Cours et résidences allemandes l'époque moderne. Bilan et perspectives de recherche. *Francia* 22. 159–175.

Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbítása. *Történelmi szemle* 33. (1991) 255–263.

Bužek, Václav/ Maťa, Petr: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740). In: *Der Europäische Adel im Ancien Régime: Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789). Kolloquium veranstaltet von der Professur für Geschichte im Institut für Kulturgeschichte der frühen Neuzeit der Universität Osnabrück, gefördert von der*

- Gerda-Henkel-Stiftung, Osnabrück 9. bis 11. Sept. 1999, AHF-Information No. 76. vom 22.09.1999.
- Čechura, Jaroslav 1991: Městská šlechta – součást pražského patriciátu? K otázce kontinuity pražského patriciátu 14.–16. století. In: *Documenta Pragensia* Szerk.: Ledvicka, Václav – Pešek, Jiří 64–82. Praha.
- Chartier, Roger – Chaussinand-Nogaret, Guy – Nebeux, Hugues – Le Roy Ladurie, Emmanuel 1981: Histoire de la France urbaine. Dir.: Duby, Georges t. 3. *La ville classique*. Paris.
- CJH = Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (Szerk.): Magyar Törvénytár, *Corpus Juris Hungarici*, Budapest, 1899.
- Duchoňová, Diana 2009: Mestské sídla šľachty v Trnave a malokarpatských mestách v ranom novoveku. In: Fejtová, Olga – Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří (szerk.): *Život pražských paláců*. Praha, 575–589., 812–813.
- Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. III., Hatóság- és hivataltörténet 1.) Budapest.
- Endres, Rudolf 1988: Adel und Patriziat in Oberdeutschland. In: *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*. Szerk.: Schulze, Winfried München. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 12.) 221–238.
- Ennen, Edith 1981: Mitteleuropäische Städte im 17. und 18. Jahrhundert. In: Rausch, W. (szerk.): *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) Linz/Donau, 1–20.
- Ennen, Edith 1992: Residenzen. Gegenstand und Aufgabe der neuzeitlichen Städteforschung. In: *Residenzen. Aspekte des hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Szerk.: Andermann, Kurt Sigmaringen. 189–198. (Oberrheinische Studien 10.)
- Federmayer, Frederik 1998: Úradníci uhorskej kráľovskej komory Juraj Rakovický a Václav Dobrášovský. *Genealogicko-heraldický hlas*. (8.) 2. 13–21.
- Federmayer, Frederik 2003: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava.
- Federmayer, Frederik 2005: Leopold Peck (1560–1625) kincstárnok és családja. In: *Fejzetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk.: Czoch Gábor/ Kocsis Aranka/ Tóth Árpád Pozsony.
- Federmayer, Frederik 2010: Šľachta uhorskej metropoly v pomoháčskom období. (Archontologicko-genealogický náčrt problematiky.). *Forum historiae* [online] (4.) 2. http://www.forumhistoriae.sk/main/texty_2_2010/federmayer.pdf
- Federmayer, Frederik 2011: Klement Literát Beczenczy (a archontológia zástupcov palatinských miestodržiteľov). *Historický časopis* (59.) 3. 493–513.

- Federmayer, Frederik 2012: Gašpar Partinger (+1630). Osudy a kariéra královského úradníka na prelome 16. a 17. storočia. In: *Ján Jessenius*. Martin, 220–236.
- Federmayer, Frederik 2013: Juraj Rakovický (+1657) – riaditeľ Uhorskej komory (archontologicko-biografický profil). *Historické štúdie*. (47.) 89–98.
- Fejtová Olga/ Ledvinka, Václav/ Pešek, Jiří (szerk.) 2009: *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*. (Documenta Pragensia 28.) Praha.
- Felhő Ibolya 1946: A szabad királyi városok és a Magyar Kamara a XVII. században. *Levéltári Közlemények*. (24.) 209–267.
- Flóra Ágnes 2008: A kora újkori kolozsvári elit portréja. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. (3.) 133–144.
- Fricz-Molnár Péter 2015: Egy bányavárosi mintakarrier a 17. század végéről: Fritz András, a „tekintetes Doktor úr” (1660–1701). *Turul*. (88.) 103–109.
- Friedrichs, Christopher R. 1995: *The Early Modern City, 1450-1750*. London / New York.
- Friedrichs, Christopher R. 2000: *Urban Politics in Early Modern Europe*. London / New York.
- Fundárková, Anna 2009: Bratislavský palác Pavla Pálffyho. In: Fejtová, Olga/ Ledvinka, Václav/ Pešek, Jiří (szerk.): *Život pražských paláců*. Praha, 557–574., 811–812.
- Gecsényi Lajos – Guszarova, Tatjana 2003: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1642–1672 között. In: *Századok* 137. (2003) 653–672.
- Gecsényi Lajos 1999: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: *Turul*, 72:3-4., 77–83.
- Gecsényi Lajos 2003: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Budapest.
- Gecsényi Lajos 2003: Győr város telek- és házösszeírásai 1564-1602. Győr, 2003. (*Városi Levéltári Füzetek* 7.)
- Gecsényi Lajos 2003: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: Ormos Mária (Szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 100–113.
- Granasztói György 1989: Nagyszombat egyházi topográfiája (1579-1711). In: *Emlékkönyv Székely György 75. születésnapjára*. Budapest. 140–157.
- Granasztói György 2003: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579-1711*. Budapest.
- H. Németh István 1997: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felsőmagyarországi

- városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. *Levéltári Közlemények* 68. 143–197.
- H. Németh István 2006: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács, 1511–1700*. Budapest, (Fons könyvek 3.)
- H. Németh István 2012: Venerable Senators or Municipal Bureaucrats? The Beginnings of the Transformation of the East of Burghers at the Turn of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *The Hungarian historical review. New series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (1.) 49–78.
- Haupt, Herbert 2007. *Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch*. Wien
- Hirschbiegel, Jan/ Paravicini, Werner / Andermann, Kurt, (szerk.) 2014. *In der Residenzstadt. Funktionen, Medien, Formen bürgerlicher und höfischer Repräsentation* Ostfildern (Residenzenforschung, Neue Folge: Stadt und Hof 1)
- Hirschbiegel, Jan/ Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg, (szerk.) 2012. *Städtisches Bürgertum und Hofgesellschaft. Kulturen integrativer und konkurrierender Beziehungen in Residenz- und Hauptstädten vom 14. bis ins 19. Jahrhundert*. Ostfildern (Residenzenforschung 25)
- Histoire de la France urbaine. Dir.: Duby, Georges t. 3. *La ville classique*. Chartier, Roger – Chaussinand-Nogaret, Guy – Nebeux, Hugues – Le Roy Ladurie, Emmanuel Paris, 1981.
- Holák, Jan 1969: Topografia bratislavského Podhradie v 18. a 19. storočí. Bratislava. *Spisy Mestského múzea v Bratislave* (4.) 57–100.
- Janáček, Josef 1991: Valdštejnův Jičín. (Příspěvek k otázce rozvoje vrchnostenských měst v první polovině 17. století). In: *Česká města v 16.–18. století*. Szerk.: Pánek, Jaroslav Praha. 87–100.
- Kosáry Domokos 1996: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kreydemann, Johann Konrad 1646: *Kurtzer Tractatus Von deß Teutschen Adels/ Sonderlich Der Freyen Reichs-Ritterschafft in Schwaben/ Staat/ Stand/ Ehren/ Würde/ Freyheit/ Recht/ Gerechtigkeit/ und alten Herkommenheiten; Und dann Wie dieselbe wider vortringende Beschwärt und Mißbräuch/ in bestand erhalten und fortgeplantzet werden können*. Tübingen.
- Kubinyi András 1971: A budai német patrícátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. In: *Levéltári Közlemények* (42.) 203–269.
- Kubinyi András 1999: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 37. 499–519.
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.)
- Ladomerszky Pál 1943: *Kassa gazdaságpolitikája a török hódoltság korában*, Szeged.

- Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici, Szerk.: Kolosvári Sándor/ Óvári Kelemen Budapest, 1899. (=CJH)
- Meinhardt, Mathias 2006: Chancengewinn durch Autonomieverlust. Sächsische und anhaltische Residenzstädte zwischen bürgerlicher Selbstbestimmung und fürstlichem Gestaltungswillen. In: Hg.: Paravicini, W. – Wettlaufer, J. (Hrsg.): *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Residenzforschung 20.) Ostfildern, 37–62.
- Mikó Árpád/ Pálffy Géza 2002: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* (51.) 107–172.
- Magyar országgyűlési emlékek. *Monumenta comitalia regni Hungariae*. (=MOE) Szerk.: Fraknói Vilmos (1–8. köt.), Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád (9–12. köt.) (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek 3. osztály. Monumenta comitalia. Országgyűlési emlékek) Budapest, 1874–1917.
- H. Németh István 2004: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség*. 1-2. köt. Budapest.
- H. Németh István 2007: Az állam szolgálja vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésében. In: *Soproni Szemle* 61. 125–141.
- H. Németh István 2007: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. In: *Arrabona* 45:2. 57–96.
- H. Németh István 2008: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: Cavaciocchi S. (Ed.): *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII–XVIII – Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Century*, Firenze, 771–780.
- Németh István, H.: Vplyv osmanskej vojny miest v Uhorsku a daňové zaťaženie sloboňských kráľovských miest v Uhorsku v 16. a 17. storočí. In: *Historický Časopis* 56. (2008)
- Pálffy Géza 2009: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. (Hungarian Studies Series 18) New York.
- Pálffy Géza 2010: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest.
- Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg Ostfildern, (szerk.) 2006: *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Residenzforschung 20).
- Pils, Susanne Claudine/ Niederkorn, Jan Paul (szerk.) 2005. *Ein zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit*. Innsbruck/ Wien/ Bozen (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 44)

- S. Lauter Éva 2006: Pozsony városa új szerepben. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (Szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 144–171.
- Spielman, John P. 1993: *The City and the Crown. Vienna and the Imperial Court 1600–1740*. West Lafayette
- Stürmer, Michael 1992: „Wir fürchten uns vor einer Hauptstadt”. Das Hauptstadtproblem in der deutschen Geschichte. In: *Residenzen. Aspekte des hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Szerk.: Andermann, Kurt Sigmaringen. (Oberrheinische Studien 10.) 11–23.
- Šulcová, Jana 1991: Stavba páľffyovskej záhradnej rezidencie v Bratislave. *Ars* 2. 139–149.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció: tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, Balassi.
- Szűcs Jenő 1963: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: Székely György – Fügedi Erik (szerk.): *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650*. (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 53.) Budapest. 97–164.
- Tölgyesy Felícia 1937: *A pozsonyi barokk építészet*. 1937.
- Újváry Zsuzsanna J. 2001: Polgár vagy nemes? A kassai patrícius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. In: J. Újváry Zs. (Szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 395–426.
- J. Újváry Zsuzsanna 1994: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: Zimányi Vera Budapest, (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 33–85.
- Vissi Zsuzsanna/ Trostovszky Gabriella/ Németh István, H./ Tuza Csilla/ Csavlek Judit/ Magyar Gabriella/ Németh György 2006: *Libri regii, királyi könyvek, 1527–1918*. DVD-ROM Budapest.
- Wick Béla 1941: *Kassa története és műemlékei*, Kassa
- Wolg, Jürgen 1992: Darmstadt als Residenz der Landgrafen und Großherzöge von Hessen. In: *Residenzen. Aspekte des hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Szerk.: Andermann, Kurt Sigmaringen. (Oberrheinische Studien 10.) 365–395.
- Závadová, Katarína 1974: *Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov, ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI., XVII. a XVIII. storočí*. Bratislava.

Magánélet és politika.

II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házasságának hátteréhez

1637-ben, amikor II. Rákóczi György befejezte iskoláit, apja atyai intelmekkel bocsátotta útra felnőtté érett fiát. „Mind atyai szeretetem s előmeneteledre való vigyázásom, mind pedig arra való gondviselésem, kinek eddig oktattunk, tanítottunk, s jó erkölcsben neveltünk, szolgáltatt alkalmatosságot jó fiam, Rákóczi György, hogy elődben egy kis rövid, de fontos és istenes és dicséretes instrukciócskát adják, kihez hogy magadat tartsad, kövessed, cselekedjed, s mind pedig magaviselestedet, erkölcsedet, életedet ehhez alkalmaztassad, szabjad...”¹ I. Rákóczi György intelmei szigorú erkölcsi normákat állítottak az ország leendő fejedelme elé. Az isten félelme és a szülők tisztelete a legfőbb érték, amelynek vezetnie kell a felnőtt férfit. A gyakorlati tanácsok a leendő fejedelemnek szólnak. Egy dologról azonban látványosan nem beszél az öreg fejedelem: nem foglalkozott fia házasságával, még csak általánosságokban sem adott tanácsot, hogyan válasszon feleséget, hogyan viselkedjen a házasságban.

A dinasztikus házasságokat köztudottan a dinasztia politikai érdekei szerint kötötték. Egyetlenegy uralkodó sem volt olyan biztos helyzetben, hogy örökösük leendő házasságát „a véletlenre bízhatta” volna. A változó érzelmek helyett szigorú, racionális döntések alapján jöttek létre ezek a házasságok. A kora újkor fejedelmei, így I. Rákóczi György is természetesnek tekintette a mindenre kiterjedő atyai gondviselést. Fiát, a dinasztia hatalmának örökösét II. Rákóczi Györgyöt a fejedelmi parainesisek műfajába illeszkedő tanácsokkal igyekezett felkészíteni a rá váró feladatok ellátására. Egy kiadatlan fogalmazványban, amely jól illeszkedik a fejedelmi intelmek közé, éppen az atyai tekintély által rá rótt felelősséggel indokolja a fiának adott intéseket: „Megakarván mindenképpen az mi atyai hivatalunknak felelni, amíg az Úristen minket éltet, mind mostani és házasságod béli állapotodban mennyi költséget várhatsz és várj is tőlünk, azt is értésedre akarnánk adni...”²

Míg az ismert Fejedelmi Parainesis inkább erkölcsi tanácsokat tartalmaz, addig ebben az iratban gyakorlati tanácsokkal látja el a fejedelem a fiát. Ha rövidebben is,

¹ I. Rákóczi György 1875: 199–210. Az idézett rész: Magyar Gondolkodók 17. század. 1979, 133.

² MNL OL E 211 Lymbus 71. cs. fol. 104–105. I. Rákóczi György fiához II. Rákóczi Györgyhez, 2005. 381–387.

de ennek a szövegnek az indítása is követi a Parainesis kezdését. Bár hiányzik a dátum, azonban a bevezetésből következtethetünk a szöveg keletkezésének időpontjára. Az első mondat II. Rákóczi György sajátos helyzetére utal: „mind mostani és házasságotnak béli állapotodban”; vagyis még nem nős, de már előre látható a jövőendő házasság. A szövegben később ezt olvassuk: „Lakodalmadra való ruházatodra is, mind magadra, mátkádra gondot viselünk.” Ez arra utal, hogy az eljegyzés már megtörtént, belátható közelségben van a lakodalom, ennek alapján a szöveg keletkezését 1642 decembere és 1643. február 3. közé tehetjük. A szöveg a gyakorlati tanácsok és utasítások mellett meghatározza azokat a birtokokat, amelyek bevétele az önálló családot és háztartást alapító fiú saját udvarának kialakítására fordíthatja. Még annak az eskünek a szövegét is leírja, amelyre fiának leendő udvari embereit kell majd felesketnie. Rendelkezik arról is, hogy testvérével, Zsigmonddal mely birtokokat kell közösen használniuk. A fejedelem Székelyhíd és Sólyomkő várát fiainak egyenlő joggal adja át, ezeket a birtokokat a fiúk egymás között nem oszthatják fel, csak majd később születendő fiaik tehetnek osztályt, abban az esetben, ha „*privátus állapotúak*” lesznek. Vagyis nem kerülnek fejedelmi méltóságra. Még egy szigorú megkötéssel él az öreg fejedelem: „Sőt ezeknek is úgy legyen részek benne, ha az mi igaz Helvétika vallásunkban állandók, tökéletesek és vastagok lesznek, s pápista feleséget soha nem vesznek: ezent (!) értvén az Rákóczi Sigmond maradékiról is.” I. Rákóczi György határozottan megtiltotta mind fiai, mind unokái számára a református egyház elhagyását, sőt még azt is ellenezte, hogy katolikus vallású személlyel házasságra lépjenek. Ennek a kiadatlan szövegnek az ismeretében különösen indokolt a kérdés, miért választott mégis első számú kijelölt örökösének, II. Rákóczi Györgynek Báthory Zsófia személyében katolikus házastársat?

Báthory Zsófia és II. Rákóczi György házassága sok szempontból kiemelkedik a korszak történelméből. A katolikus Báthory Zsófia egy olyan családot képviselt, amelynek tagjai az 1620-as évektől a túlélésért, a család fenntartásáért küzdöttek. Báthory Zsigmond, majd Báthory Gábor fejedelem megbukott politikája után Erdélyben a család neve nem örvendett túl nagy népszerűségnek. I. Rákóczi György fejedelemmé választása, amely a somlyói ág utolsó leszármazottját jelölte ki fia házastársául, főként egy rehabilitációval.

A háttérben meghúzódó politikai szándékok mellett az is rendkívül figyelemre-méltó, hogy kevés olyan házasságot ismerünk a korszakban, ahol a szerelem ilyen jelentős szerepet, sőt nyilvánosságot kapott volna.³ A fejedelem fia érzelmeiről még Kassai István volt fejedelmi kancellárt is tájékoztatta: „...Ennek az mi fiunknak bolond s rend felett való szeretetét naponkint inkább vesszük eszünkbe mátkájához.”⁴ Kemény János tatár fogságban emlékezve így írt erről a házasságról: „Midőn az fejedelemmel elvétették az Báthory kisasszont, ki igen pápista vala, az apja és anyja azt akarják vala, hogy addig keménséget mutatna, az hazavitelét meg sem engednék, még nem relijiójának publice nem renuncálna, imez pedig az kisasszonhoz való szeretettől úgy meggyőzetett vala, hogy nem akar vala semmit aziránt az relijióra nézni.”⁵ Vajon

³ Wesselényi Ferenc és Széchy Mária házasságában kap hasonló hangsúlyt a szerelem, sőt Gyöngyösi István 1664-ben keletkezett Márssal társalkodó Murányi Vénusában kap széles nyilvánosságot.

⁴ I. Rákóczi György Kassai Istvánhoz 1642. december 26. 1875. 307–308.

⁵ Kemény János önéletírása 1986: 282.

Kemény János a valós szerelemre emlékezett, vagy pedig a fejedelmi család nyilvánosság számára szóló magyarázatára, hogy miért is kell elvennie egy református fejedelemnek egy katolikus lányt?

Kézenfekvő magyarázatnak látszik, hogy a szerelem a felekezeti különbség okozta politikai bonyodalmak leplezésére szolgált. Ha a korszak néhány ismertebb házasságát megvizsgáljuk: Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya, Batthyány Ferenc és Lobkovitz Poppel Éva vagy Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina, akkor megállapíthatjuk, hogy minden esetben érdekházasságok kötöttek, amelyek a jegyesség és végül a házasság hosszú éveit alatt egymást megbecsülő, igazi szereteten alapuló kapcsolattá formálódtak a feleség és a férj között. Sem a kortárs, sem a későbbi értékelések során nem szokás Nádasdy Tamás vagy Batthyány Ferenc „módfelett való” szerelméről beszélni, pedig az ő esetükben még azt is tudjuk, hogy a jegyesség alatt milyen kedveskedésekkel udvaroltak mátkáiknak. Batthyány Ferenc például Balassi Bálint verseivel. A korszak házasságai családi megállapodások eredményeként jöttek létre. Szerelmi házasságok, ha egyáltalán létrejöttek, inkább a botránykrónikák szintjén, a gyermeki ellenszegülés példáiként forogtak közszájon.

Az is meggondolandó, hogy a fiatalok szerelméről mindig egy harmadik, a fejedelmi családból származó, de mégis kívülálló forrás tudósít. Nem ismerünk olyan írást, levelet, feljegyzést, ami vagy Báthory Zsófiától, vagy II. Rákóczi Györgytől származna és az eljegyzés körülményeiről tájékoztatna. Egyáltalán nem ismerjük a házasságra készülő két fiatal érzelmeit vagy gondolatait. A fejedelem levele és Kemény János emlékezetből papírra vetett sorai között érdekes hasonlóságot fedezhetünk föl. Mind a két említésben a szerelem a felekezeti különbség okozta feszültség tompítását szolgálja: „bolond, s rend felett való” szerelemről ír az apa, „Szeretettől meggyőzetett”, emlékezik Kemény János. Mindemellett Kemény nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy II. Rákóczi Györggyel elvetették az „igen pápista” Báthory kisasszonyt.

Nem az a célunk, hogy II. Rákóczi György és Báthory Zsófia szerelmét kétségbe vonjuk. Bár amíg kettőjük kapcsolatáról személyesen tőlük származó források, pl. levelek alapján nem tudunk képet alkotni, addig a szerelmükről szóló kívülálló tudósítások alapján kell elfogadnunk vagy vitatnunk házasságukat megelőző, sőt annak létrejöttében legfőbb okként feltüntetett szerelmüket. Azt kívánjuk megvizsgálni, hogy egy dinasztiai építő fejedelmi család házassági stratégiájának kialakításakor hogyan teremtett egyensúlyt a bel- és külpolitikai érdekek, a felekezeti viszonyok, illetve a saját birtokpolitikája között, hogyan használta fel mindehhez a kor szimbólumrendszerét, és végül milyen szerepet kapott mindebben a szerelem?

1640. május 7-én Rákóczi György és öccse, Zsigmond nyilvános vizsgával befejezték tanulmányaikat, majd szűk két hónap múlva, július 29-én Somlyón, a Báthoryak ősi birtokán megtartották György és Zsófia esküvőjét. Az eljegyzés pontos dátumát Szalárdi János krónikájából ismerjük. „... és kézfogások is Somlyón die 29 Julii celebráltak vala Báthory Zsófiával.”⁶ Szalárdi arról is tájékoztat, hogy az eljegyzés időpontjában Báthory Zsófia még túl fiatal volt a házasságra, és az esküvővel ezért kellett várni még majd három évet. Trauzner János királyi követ 1643-ban az esküvő után járt az erdélyi fejedelmi udvarban, jelentésében 15 évesnek mondta a fiatal asszonyt.⁷ Ez

⁶ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* 1980: 196–197.

⁷ Trauzner János jelentése 1643. július 16. 1884. 393.

összezseng Szalárdi állításával, vagyis Báthory Zsófia az eljegyzésének időpontjában 11-12 éves lehetett. II. Rákóczi György ekkor már elmúlt 19 éves. Rendkívül óvatosan kell fogalmaznunk, ha az eljegyzés előtti szerelem lehetőségét fontolgatjuk. Szilágyi Sándor nyomán alakult ki a történetírásban az a vélemény, hogy a váradi kapitányságot elfoglaló Rákóczi György gyakori látogatásai és mulatozásai során ismerte meg Báthory Zsófiát, és szeretett bele a leányba. „Várad jó hely volt, s az új kapitány dolgot s mulatságot eleget talált ott. Útját állta a határszéli rabló kalandoroknak, kergette az orvosokat, s látogatásokat tett a szomszédoknál. E látogatások közül egynek komoly következményei lettek: Somlyón megismerkedett Báthory Zsófiával és megszerette.”⁸

Várad és Somlyó valóban nincs messze egymástól, de II. Rákóczi György eljegyzés előtti somlyói látogatásának a távolságnál is nagyobb akadálya volt: a szokás íratlan törvényei. Csáky István Forgách Évával tervezett házassága majdnem meghiúsult, mert a fiatalember egyedül, a szülők tudta nélkül látogatta meg jövődöbelijét. „Az úrfi minden hír nélkül ide beállított, s a leányasszonnyal akart egyezkedni – mintha én nem is lettem volna, pedig itt minden tőlem függ, itt egyedül nekem, özvegy Forgách Zsigmondnének van köze mindenhez, bizony oly nehézségemre volt, hogyha nem nézném a bátyját, Wesselényi uramat⁹ s kegyelmedet, az édesanyját¹⁰ meg se engedném, hogy a leány szóba álljon vele, én ezután se akarok tudni az úrfiról semmit...”¹¹

Apor Péter azt írja, hogy a leánykérést a szülők egyezkedése előzi meg, ezután mehet a legény leányt nézni, és ha tetszett neki a leány, akkor következett a leánykérés.¹² Ennek alapján Báthory Zsófia és II. Rákóczi György esetében nem beszélhetünk az eljegyzést megelőző szerelemről, hiszen a korszak erkölcsi értékrendje szerint még csak nem is találkozhattak egymással.

A rendelkezésünkre álló források alapján annyit állapíthatunk meg, hogy ez a házasság a fejedelmi család előrelátó tervei szerint jött létre. A leánynézésre és az eljegyzés előkészítésére Prépostvári Zsigmondot kérték föl. Azt, hogy I. Rákóczi György már korábban is készült erre a házasságra, más is bizonyítja. 1637 körül feltehetőleg a fejedelem megrendelésére elkészült a „Báthory család elnyert és más szerzeményeinek levezetése” címmel ellátott feljegyzés. A terjedelmes dokumentum 1406-tól egészen 1637-ig veszi sorra a hajdani és a még meglevő Báthory-birtokokat, -uradalmakat és -részbirtokokat, külön feltüntetve, hogy a megnevezett birtokok melyik vármegyében találhatóak. Ebből arra következtethetünk, hogy a fejedelmi család már az 1630-as évek második felében eldöntötte, hogy elsőszülött fiuk számára az utolsó Báthory lányok egyikét szerzi meg feleségül.¹³

Ebben a tanulmányban nem célunk részletesebben foglalkozni I. Rákóczi György házassági politikájával, de meg kell jegyeznünk, hogy később ifjabb gyermeke, Zsigmond házasságát már a családi politikán túlmutató, régiós politikai szempontok

⁸ Szilágyi Sándor 1891: 16. Ezt a véleményt képviseli Lőcsey Mária is, azzal a módosítással, hogy szerinte II. Rákóczi György 1640 előtt már járt Somlyón, hogy a házasságot előkészítse. Lőcsey Mária 1914: 10.

⁹ Wesselényi István (1583-1627)

¹⁰ Wesselényi Anna (1584-1648)

¹¹ Forgách Zsigmondné levelét idézi Deák Farkas. 1875. 20-21.

¹² Apor Péter 1987: 78-79.

¹³ Báthory Zsófia testvére, Hedvig, aki korábban Luptovszki Szaniszló felesége volt, majd megözvegyülve apáca lett.

alapján tervezte el. A fejedelem Erdélyt, Moldvát, Litvániát és Lengyelországot összekapcsoló házassági rendszert képzelt el. Janusz Radzivil litván nagyherceg Lupul moldvai vajda lányát akarta feleségül venni, és ebben I. Rákóczi György volt a közvetítő. Az erdélyi fejedelemre várt az a feladat, hogy a tervezett házassághoz a Porta jóváhagyását is megszerezze. Ez a házasság létrejött ugyan, de a főszerepet végül az erdélyi fejedelem helyett a kijevei metropolita játszotta. A terv szerint Lupul másik lányát kisebbik fia, Zsigmond vette volna feleségül. Ezt az akadályozta meg, hogy I. Rákóczi György halála után Lupul minden vele kötött szerződést érvénytelennek tekintett. 1649-ben ezért a fejedelmi családnak új házassági tervet kellett készíteni, amelynek eredményeként 1650-ben Rákóczi Zsigmond feleségül vette Pfalzi Henriettát.¹⁴

Báthory Zsófia és II. Rákóczi György esküvőjét 1643. február 3–6. között tartották Gyulafehérváron, fényes fejedelmi pompával, bár Forgách Zsigmond rosszmájú megjegyzése szerint a fejedelem zsugorisága még a menyegzőre is rányomta a bélyegét.¹⁵ De az esküvő negatív szenzációja nem ez volt, pontosabban az esküvőt leíró jelentések, feljegyzések mind elhallgattak egy igen kínos pillanatot, ami ha közhírré válik, valóban kellemetlen helyzetet teremthetett volna a fejedelmi család számára.¹⁶

„A fejedelmi szoba előtt a vendégek eltöltöttek egy félórát, majd az esküvő kezdetekor az urak az udvarmester irányításával a teremben rendet álltak. Megérkezett és bevonult a terembe az öreg és a fiatal fejedelem. Utánuk jöttek a követ urak és a legelőkelőbb magyar urak. A hölgyek is bevonultak. Ezután magyar urak kíséretében megjelent a fejedelemné és a fiatal hercegisasszony édesanyjával, Báthorynéval együtt, utánuk szintén magyar urak és hölgyek jöttek. Egy rövid ideig várakoztak, amíg a szoba közepére egy szőnyeget terítettek. Az esküvő előtt a kálvinista püspök¹⁷ egy nem egészen egy óráshoz tartott szónoklatot tartott magyarul. A beszéd végén a tanácsosok a menyasszonyt a szőnyegre kísérték és a vőlegény mellé állt. A püspök kérdéseket tett fel, amelyekre a vőlegény válaszolt, a menyasszony nem. Akkor odalépett a menyasszonyhoz az édesanyja egy másik hölgygel együtt és súgtak neki valamit, végül a püspök is odahajolt hozzájuk. De ezek után már több ceremónia nem volt, csak még a püspök összekötötte a kezüket és mondott valamit magyarul.”¹⁸

Az esküvő részletes leírását Baľában György, lengyel királyi követ naplója őrizte meg számunkra. Magáról a követről nem sokat tudunk, a csípős nyelvről már megismert Forgách Zsigmond azt írta róla, hogy: „Az lengiel király követete pedig az sem volt derék ember, csak ezer lovasnak kapitánya Lengiel országhba”.¹⁹ Viszont ő az egyetlen, aki beszámol arról, hogy Báthory Zsófia az esküvőn az esketést végző kálvinista püspök kérdéseire nem válaszolt, vagyis hallgatott akkor, amikor igent kellett volna mondania. Baľában esküvőt és az azt követő lakodalmat leíró naplója több részletben is megegyezik a magyar forrásokkal, jól figyeli meg a szokásokat,

¹⁴ Erről részletesen lásd: Várkonyi Gábor 1990.

¹⁵ „Egieb iránt az meniegezonek nagiob volt az füsti pecsenieinel, igen kitetzet mégh szokot feosvenisege.” Forgách Zsigmond 1643. február 15. Primási Levéltár Acta Radicalia Lippay György levelei 1642–1644. fol. 48–60. MNL OL Microfilm 2649. d.

¹⁶ Az esküvőről beszámoló források: Haller Gábor naplója 1862: 82–84. Esterházy Miklós nádor számára készített jelentés 1884. 353–362. Forgách Zsigmond Lippay György esztergomi érseknek.

¹⁷ Geleji Katona István (1589–1649).

¹⁸ Baľában György úrnak Trembowelsk sztarosztájának követi naplója 1990.

¹⁹ Forgách Zsigmond Lippay György esztergomi érseknek.

a szőnyegen végzett esketési szertartás megegyezik Apor Péter leírásával is.²⁰ Nincs okunk kételkedni Baflában megfigyeléseiben. Követként az volt a feladata, hogy minél pontosabban készítse el jelentését arról az eseményről, ahol királyát képviselte.

Báthory Zsófia hallgatása nemcsak a szerelem kérdésében, hanem az egész esküvővel kapcsolatban is több problémát is felvet. Ha Trauzner szemének és jelentésének hinni lehet, akkor az esküvő időpontjában Báthory Zsófia már tizenöt éves. A kor szokásai és értékrendje szerint már érett a házasságra. Bár még nem készült el az az összegző munka, amely a kor házassági szokásait elemezné, de megállapíthatjuk, hogy a lányokat tizennégy-tizenöt éves koruk között adták férjhez. Valamint az is valószínű, hogy az árva vagy félárva lányokat minél előbb igyekeztek kiházasítani.²¹ Álljon itt most két példa: Báthory Zsófia évekkel később a Rákóczi rokonsághoz tartozó elárvult Rákóczi Erzsébetet tizenhárom évesen adta feleségül Erdődy Ádámhoz.²² Bethlen Miklós második felesége, a szintén árva Rhédey Júlia tizenhat éves volt, amikor egy heti jegyben járás után összeházasodtak.²³

Ahogy a második feleségénél huszonnyolc évvel idősebb Bethlen Miklós is elmondta magáról, hogy megszerette, sőt beleszeretett feleségébe, úgy a Báthory Zsófiánál csak hét évvel idősebb II. Rákóczi György is a jegyesség közel három éve alatt, 1640 nyarától 1643 februárjáig terjedő időszakban szintén „beleszerelmesedhetett” fiatal menyasszonyába. Feltehetőleg a családi levelek tartalma is ezt fejezi ki, az öreg fejedelem fia növekvő szerelméről ír. Azt, hogy Báthory Zsófia mit érzett, nem tudjuk. Mint ahogy alig ismerjük Rákóczi Erzsébet vagy Rhédey Júlia érzelmeit. A házasság előtt álló lányok érzelmeiket nem fejezhették ki, sőt neveltetésük során arra tanították, oktatták őket, hogy érzelmeiket el kell fojtaniuk. A családjuk iránti kötelességtudat kialakítására, megerősítésére törekedtek. Itt nem volt helye a szerelemnek. Pázmány Péter esztergomi érsek tanítását a keresztény leány neveléséről a protestáns felekezetek is hasonlóképpen gondolták.²⁴ A lányok, bár olvasni tanuljanak meg, de a hitélethez kapcsolódó irodalmon kívül semmi mást ne olvassanak. Tartózkodjanak a széphistóriáktól, a szerelmes történetektől, ne járjanak társaságba, és ne fogadjanak férfi látogatót, ne táncoljanak, és mindenféle mulatságtól, játéktól tartsák távol magukat. Pázmány és a korszak nevelői felekezeti hovatartozástól függetlenül tiltanak mindent, ami a lányok érzelmi fejlődését, az érzelmi intelligencia kialakulását segíthetné. Prágai András I. Rákóczi Györgynek ajánlotta Antonio Guevara Fejedelmek órája című művét, amelynek második része kizárólag a férfiak és a nők kapcsolatával, a házassággal, a gyermekvárással és a neveléssel foglalkozik. A lányok neveléséről a római asszonyok példáját idézve a következőképpen írt: „Ha az római asszonyok leányokat iol akariák nevelni, ezeket az regulákat szükséggh hogy szorgalmatosan megh tarcsák: Tudni illik, hogy halattyak hogy az ő leanyok szellyel nyargalnak, törjék meg nekik az szárokat, ha láttyák, hogy szemekkel imit amot vadásznak, vayak ki szemeket, ha a fülök vizket, dugjak be, ha valamit valakinek akarnak adnj, vagj valamit mastul el akarnak vennj, vagjak el az kezeket, ha csacsogny mernek, varjak be szaiokat, ha vasot erkölcsűek,

²⁰ Apor Péter.

²¹ Lásd: Gyermek a kora újkori Magyarországon. 1996.

²² Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707. 2001. 9.

²³ Bethlen Miklós önéletrírása 1955. 334–340.

²⁴ Pázmány Péter 1983: 1021–1042.

es szemtelenül cselekesznek, elevenen temessék el, mert az iambortalan leannak, jegy ruha helyet halalt, hazi eszköz helyet, fergeket, ház helyet koporsót kel adnj.”²⁵

Az érzelmek elfojtása, az önfegyelem és az engedelmisség volt az egyetlen elfogadható viselkedés a korszak leányai számára. Ez még akkor is igaz, ha a hétköznapi élet természetesen ettől jelentősen eltért. A kora újkori társasági életben a nőknek ugyanúgy megvolt a helyük, mint a férfiaknak.²⁶

A szerelem, sok egyéb mellett, kizárólag a férfiak világában volt jelen. Ők szabadabban kifejezhették érzelmeiket, legyen szó az irodalom szimbolikus vagy a hétköznapi élet világáról. Csáky István megtehetette, hogy a család elől is eltitkolva akarta meglátogatni Forgách Évát, fordítva ez a legritkább esetben történhetett meg. Csáky és Forgách Éva esete azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a házasság előtt álló férfiak vagy lányok is törekedtek arra, hogy megismerjék jövőbeli házastársukat.

A Wesselényi Ferenc és Széchy Mária szerelmét, majd házasságát feldolgozó Gyöngyösi-mű, a Márssal társalkodó Murányi Vénus az irodalmi fikció világában működik. Az ott ábrázolt szerelem is bonyolult szimbólumrendszerbe illeszkedik, amely sokkal inkább fejezi ki a férfiak küzdelmes világát, mint a magánélet szerelmi kapcsolatait.²⁷

II. Rákóczi György, aki számára az atyai tekintély tiszteletét mindennél előbbre valónak tartották nevelői és édesapja is, bizonyára szintén igyekezett megismerni a számára kiválasztott jövőbeli feleségét, de ezt csak a kor erkölcsi értékrendjét betartva tehette meg. A Szilágyi Sándor által leírt látogatások kizárólag a korszak szigorú erkölcsi szabályainak a betartásával valósulhattak meg, ha egyáltalán megtörténtek.

Báthory Zsófia nevelése is ezekhez az elvekhez igazodott. A feltétlen engedelmség és az érzelmek elfojtása szempontjából is meglepő az esküvőn tanúsított magatartása. Azzal, hogy nem válaszolt az esküvői szertartást végző lelkész kérdéseire, szembefordult mindennel, amit a kor leányaitól elvártak. Fiatal férje szerelméről sok közvetett beszámoló szól, de az ő érzelmeiről csak ez a hallgatásba burkolódzó némaság érzékeltet valamit.

Hallgatásának okát azonban mégis a neveltetésében kell keresnünk. I. Rákóczi György 1642. december 26-án, korábban már idézett, Kassai Istvánhoz írt levelét kell ismét elővennünk, hogy valamelyest közelebb jussunk a probléma megoldásához.

A fejedelem nagy gondban volt. Nem kevesebről volt szó, mint arról, hogy Báthory Zsófiát vajon át kell-e téríteni még az esküvő előtt, vagy nem. „Az lakodalom napja im közelget, azt kérdezém azért kegyelmedtől, minekelőtte Somlyóról meg kellene indulni az asszonnyal s kisasszonnyal együtt, nem ártana-e annak előtte meghitt emberünket oda küldeni, és categorice, aperte megkérdetni a kisasszonytúl, meg akar-e maradni az pápistaságban, avagy ezt elhagyni, s az anyja is abban akarja-e megtartatni; nem esküttette-e meg reá, vagy mások nem tétették-e vele arra fogadást, és innét is lenne categorice válasza; avagy akkorra halasztani megmondását, mikor ide jöbбек, s annak előtte által menni rajta, minek előtte megeskünnének, mert csak reménységgel bíztatnunk magunkat egyáltalában nekünk nem tetszik.”²⁸ Több szempontból is

²⁵ Horologii Principum, 1610. 11. rész 31/v. Prágai András Draskovith János munkáját átvette saját kiadásába.

²⁶ Várkonyi Gábor 2005. 415–432. uő.: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak”: 2007. 123–137.

²⁷ Gyöngyösi István 1998: 203. Jankovics József 1997. 23–239., R. Várkonyi Ágnes 1987.

²⁸ I. Rákóczi György levele Kassai Istvánhoz 1642. december 26.

megdöbbentő ez a levél. Láttuk, hogy a fejedelem számára lelkiismereti kérdés, hogy családja saját felekezetén belül házasodjon. Ezzel szemben a dinasztikus érdekek arra az elhatározásra készítették, hogy az utolsó Báthory lány kezét kérje meg első számú örököse számára, még akkor is, ha ez a lány katolikus. Nincs kétségünk afelől, hogy komoly lelki konfliktusokkal járt ez a döntés. A belső vívódást tükrözi ez a december végi levél is. Kiderül, hogy a fejedelemnek a felekezeti kérdés megoldására nincs határozott terve. Kassaihoz kell fordulnia tanácsért. A korban nem szokatlan a vegyes házasság, de a vallási, illetve a vallásgyakorlással összefüggő kérdéseket a házasságban érdekelt két család legtöbbször már az eljegyzés során tisztázta. Ebben az esetben ez nem történt meg. 1640-től az esküvőig három év állt a fejedelem rendelkezésére, hogy mindent elrendezzen, ezzel szemben még az esküvő előtt másfél hónappal is teljes a bizonytalanság a felekezeti kérdésben. „...akkorra halasztani megmondását, mikor ide jönnek, ...mert csak reménységgel biztatnunk magunkat egyáltalában nekünk nem tetszik.” Árulkodóak ezek a sorok. A fejedelem eltökélt, leendő menyére mindenképpen az áttérés vár, de ezt ő még nem tudja, mert a fejedelmi család ezt nem közölte vele egyértelműen. Mikor kell ezt megmondani, még Somlyón, vagy majd ha már Gyulafehérváron lesznek? Mit jelent, hogy a fejedelmi család „reménységgel biztatja” magát?

A fejedelem kérdésére Kassai István december 28-án keltezett levelében adott választ: „Fejérvárott pedig az esküdtetés előtt de necesse meg kellett lenni akár küldjön Somlyóra, s akár ne; ilyen okokn papok uramék is tudják már azt, hogy nagyságodnak az volt az asszonyokhoz is izenete, hogy annak az kérdésnek meg kellett lenni. [...] Az több dolgok kegyelmes uram csak olyan mind, mint egy tractatus, alkuvás ...”²⁹ Amíg a másik oldal, a Báthory család részéről nem ismerjük az eseményeket, addig csak hipotéziseink lehetnek, de a fejedelem és Kassai levélváltása azt jelzi, hogy a vallási kérdésekben Zekreska Anna, okát nem tudjuk, de mintha nem egyezett volna meg a fejedelmi családdal. Báthory Zsófia hallgatása az esküvői szertartás alatt talán azt jelenti, hogy Gyulafehérváron, ahogy ezt Kassai is tanácsolta, közölték vele, hogy a leendő erdélyi fejedelemné nem lehet katolikus. Ebben az esetben a hallgatás tudatos, vállalt magatartás, az egyetlen lehetséges eszköz Báthory Zsófia kezében, hogy kifejezze fájdalmát hitének elvesztése miatt. Az esküvő után valóban megkezdődött a fiatalasszony áttérése, mely több lépésben, közel hat hónapig tartott. Azt, hogy e felekezeti bonyodalomnak milyen hatása volt a két fiatal kapcsolatára, nem tudjuk, éppen ezért nem állítjuk, hogy valóban egy nagy szerelem eredménye a házasság, már csak azért sem, mert a szerelem egyelőre csak a fiatal fejedelmi részéről bizonyítható, de azt sem mondhatjuk, hogy Báthory Zsófia közböcs lett volna leendő férjével szemben.

Minden más tekintetben a házasság megszervezése tökéletes volt. Báthory Zsófiát, mivel lengyel alattvaló volt, ki kellett kérni a lengyel uralkodótól, a házasság tervét be kellett jelenteni a Portán, és el kellett fogadtatni az oszmán politikával, és nem utolsósorban II. Rákóczi Györgyöt fejedelemmé kellett választani az európai uralkodóházak gyakorlatának megfelelően.³⁰ Az esküvőre a Habsburg uralkodó, III. Ferdinánd, a magyar méltóságviselők, a nádor, az esztergomi érsek és a vármegyék követeket

²⁹ Kassai István levele I. Rákóczi Györgyhez 1642. december 28. 187o. 176.

³⁰ Erről részletes: Várkonyi Gábor 1990.

küldtek. A szomszédos országok, többek között a lengyel király, a litván nagyherceg is képviseltette magát az esküvőn. (Igaz, Radziwiłł herceg követeként, a lengyel Bałaban György már hazafelé való útjában találkozott a lóhalálában siető követtel.)³¹ Fejedelmi bevonulás, három napig tartó gazdag lakoma, tűzijáték kápráztatta el a vendégeket.

A történetben már csak egy szereplőről nem beszéltünk, pedig sokat emlegettük, és ez a szerelem. I. Rákóczi György talán maga is megdöbben azon, hogy az általa eltervezett dinasztikus házasság terve ilyen jól sikerült. Fiához írott leveleit olvasva már-már az az érzésünk, hogy fia fellobbant szerelme alaposan meglepte, erre nem számított. Azon kellett igyekeznie, hogy fiát állandóan jövődől kötelességére emlékeztesse: „[...] atyai szeretetből azt adjuk tanácsul [...], tisztán, igazán, tökéletesen szeressed mátkádöt és feleségedet, de csak úgy azért, hogy ahoz való szereteted hazádnak, nemzetednek, kiváltsághéppen az Isten tisztségeinek szeretetid feljebb ne haladj és ezeknek szolgálatja s óltalma és gondviselése mellől el ne vonjon, de még akármi kicsinyben is meg ne restsítsen, tuncyítson, semmi kedvezést ne szenvedjen: mert ember tanál feleséget, Istent, hazát, nemzetet nem többet egynél.”³²

Források

MNL OL E 211 Lymbus 71. cs. fol. 104–105. I. Rákóczi György fiához, II. Rákóczi Györgyhöz, aláírás és dátum nélkül. Kancelláriai tisztázat, amelyben az írást készítő kéz két helyen, egy másikhoz képest pedig egy helyen kisebb javítást végzett.

Primási Levéltár Acta Radicalia Lippay György levelei 1642–1644. fol. 48–60. MNL OL Microfilm 2649. d.

Hivatkozott irodalom

Apor Péter 1987: *Metamorphosis Transilvaniae, azaz Erdélynek változása. (1736)* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Deák Farkas 1875: *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése.* Franklin-Társulat. Budapest.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1884.

Forgách Zsigmond levele Lippay György esztergomi érseknek. Szentmárton, 1643. február 15.

³¹ Bałaban György: 42.

³² I. Rákóczi György fiához, II. Rákóczi Györgyhöz, 1872. Idézi kihagyásokkal: Szilágyi Sándor: 1875. 306.

- Gyöngyösi István 1998: Márssal társalkodó Murányi Vénus. Sajtó alá rendezte, tanulmány és jegyzetek: Jankovics József. Budapest.
- Jankovics József 1997: Gyöngyösi és a barokk udvari költészet. In: Pannon Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom. Dunakanyar 2000 Kiadó, Budapest.
- Péter Katalin 1996: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerk.: Péter Katalin. MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- Haller Gábor naplója 1862: In: *Erdélyi Történelmi Adatok IV*. Közli: Szabó Károly. Kolozsvár, 1862. 82–84.
- Horologii Principum, 1610. 11. rész 31/v. Bibitheca Antiqua Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.
- I. Rákóczi György fiához, II. Rákóczi Györgyhöz, 1642. szeptember 5. In: Szilágyi Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna Okmánytár*. VI. sz. MTA Évkönyvei XIII/9. 1872.
- I. Rákóczi György Kassai Istvánhoz 1642. december 26. Közli: Szilágyi Sándor: *Rajzok és tanulmányok I.*, Budapest, 1875. 307–308.
- I. Rákóczi György: Fejedelmi parainesis (1637). In Szilágyi Sándor: *Rajzok és Tanulmányok I*. Budapest, 1875, 199–210.
- Kassai István levele I. Rákóczi Györgyhöz, 1642. december 28. In: Török-Magyarkori Államokmánytár III. Szerk.: Szilárdy Áron Szilágyi Sándor. Pest, 1870.
- Kemény János önéletírása 1986: A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Lőcsey Mária 1914: *Báthory Zsófia: 1628–1680*. Budapest, 1914.
- Magyar Gondolkodók 17. század*. Válogatta: Tarnóc Márton, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Pázmány Péter: Mint kell keresztyén leányt nevelni. 1983:
- Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707*. Szerkesztette és az előszót írta: Benda Borbála és Várkonyi Gábor. Osiris Kiadó. Budapest, 2001.
- R. Várkonyi Ágnes: *A rejtőzködő murányi Vénusz*. Helikon Könyvkiadó. Budapest, 1987.
- Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707*. Szerkesztette és az előszót írta: Benda Borbála és Várkonyi Gábor. Osiris Kiadó. Budapest, 2001.
- Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte: Szakály Ferenc. Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1980.
- Szilágyi Sándor 1891: *II. Rákóczi György 1621–1660*. Budapest, 1891.
- Szilágyi Sándor 1875: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Rajzok és tanulmányok I*. Budapest, 1875.

- Trauzner János jelentése 1643. július 16. In: *Erdélyi országgyűlési emlékek X.* Szerk.: Szilágyi Sándor, Budapest, 1884.
- Várkonyi Gábor 1990: Dinasztikus politika Erdélybe 1640–1645. In: *II. Rákóczi György esküvője. Régi Magyar Történelmi Források.* Szerk.: Horn Ildikó, Budapest.
- Várkonyi Gábor 2005a: Kormányzási elvek vagy atyai jótanácsok? I. Rákóczi György fiához írt intelmei. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából.* Szerk.: Steiner Ágota, Kortárs Kiadó, Budapest. 381–387.
- Várkonyi Gábor 2005b: Arisztokrata társasági élet a kora újkorban. In: *Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk.: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó, Balassi Könyvkiadó, Budapest.
- Várkonyi Gábor 2007: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak”: Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: *A nők világa: Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: Fábri Anna és Várkonyi Gábor, Argumentum Könyvkiadó, Budapest.

A magyar zászlósurak archontológiája 1848–1918

Tanulmányom témája A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése címet viselő EKE-OTKA kutatócsoport tevékenységéhez kapcsolódik, amelynek keretében nekem jutott az a feladat, hogy elkészítsem a főrendiház 1885 és 1918 közötti teljes tagságának archontológiáját.¹ Az ország zászlósai (országbárok, az ország igazi bárói) kezdettől fogva tagjai voltak a kétkamarás diéta felsőtáblájának, amelynek szervezeti keretét az 1608. évi koronázás utáni I. törvénycikk véglegesítette. Ebben rögzítették, „*hogy »karoknak« és »rendeknek« kiket kell nevezni és hogy a közönséges országgyűléseken kiknek legyen helye és szavazata*”. A törvény szerint „*Magyarországnak a karait és rendeit négyféle állapotú országlakók alkotják*”, ahol a zászlósurak a hivatalt nem viselő főnemeseikkel együtt a „*bárok vagy mágánások*” rendjébe tartoztak.² A későbbiekben az ország zászlósait – az aktuálisan betöltve lévő méltóságok viselőit – ott találjuk a 18. századi,³ majd a reformkori diétákon,⁴ az 1848/1849. évi első népképviselői országgyűlés felsőházában,⁵ végül az 1861 és 1884 között összehívott országgyűlések főrendiházának meghívott tagjai között is.⁶ A főrendiház reformjára irányuló, Tisza Kálmán miniszterelnök által 1884. október 20-án benyújtott törvényjavaslat (a naplók köteteiben mintegy 700 oldalt kitöltő) országgyűlési tárgyalása során nem képezte vita tárgyát a zászlósurak „*historiai alapon*” való jelenlétének további fenntartása. Törvényhozásbéli helyzetükön tehát a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk sem változtatott:

¹ Munkám elkészítését tehát az OTKA K 112429 számú pályázata támogatta, amiért ezúton mondok köszönetet.

² A törvénycikkeket minden esetben a Magyar Törvénytár (MT) ún. millenniumi kiadása alapján idézem.

³ Szijártó 2005: 48–49.

⁴ Pálmány 2011: 17–19.

⁵ Pálmány (szerk.) 2002: 1072–1074.

⁶ FőI 1861. I. kötet 5., 1865. I. kötet 17., 1869. I. kötet 8., 1872. I. kötet 4., 1875. I. kötet 5., 1878. I. kötet 7., 1881. I. kötet 7., 1884. I. kötet 7.

méltóságuknál fogva és annak időtartama alatt 1918-ig folyamatosan meghívást kaptak az újjászervezett főrendiházba is.⁷

A rendi korszakra vonatkozóan Fallenbüchl Zoltán tette közzé – a Magyar Kamara archívumában található Méltóságkönyvre alapozva – Magyarország 1526 és 1848 közötti világi főméltóságainak archontológiáját, röviden bemutatva egyúttal az egyes tisztségekhez kapcsolódó feladatköröket is.⁸ Ezt az archontológiát A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században munkacímű, Péter Kataлин által vezetett OTKA kutatócsoport (2004–2008) az 1500 és 1700 közötti időszakra vonatkozóan némileg kiegészítette, javította, pontosította.⁹ Az országos és udvari főméltóságok funkcióját, fontos vagy éppen névlegessé vált szerepét tágabb összefüggésekbe helyezve újabban Pálffy Géza mutatta be a 16. századra vonatkozóan,¹⁰ a 18. századi diéták tekintetében pedig Szijártó M. István.¹¹ Utóbbi külön cikkben is összefoglalta – az általa kutatott korszakra nézve – a zászlósurakkal kapcsolatos főbb hivatal- és társadalomtörténeti megállapításokat, valamint a téma fontosabb forrásait és szakirodalmát.¹² A reformkort tekintve ugyancsak összefoglalót közölt róluk Pálmány Béla az országgyűlési almanachjának bevezető fejezetében.¹³ Az adatközlő és összegző jellegű munkák mellett problémaközpontú megközelítésben is találkozhatunk a rendi korszak zászlósuraival a szakirodalomban. Kovács Ágnes azt a kérdést vetette fel, hogy „*tükrözi-e a 18. századi országos tisztviselők archontológiája az arisztokrácia térvesztését*”.¹⁴ Részben erre reflektálva, Cserepes Tünde és Szijártó M. István vizsgálata arra irányult, hogy a Mária Terézia és II. József által felemelt „*új, hivatali főnemesség (...) leváltotta-e a régi arisztokrata családokat a Magyar Királyság valódi hatalommal járó legfelső, országos főméltósági pozícióiban is*”.¹⁵ Horváth Gyula Csaba a „*legfelsőbb hatalmi elit családi, rokoni-házassági összefonódását*” kutatva – a kapcsolatháló-elemzés módszerével – arra kereste a választ, hogy „*ez a csoport mennyire zárt össze, mennyire volt belterjes, és ez hogyan változott 1700-tól 1800-ig*”.¹⁶ Jómagam pedig azt vizsgáltam meg egy korábbi tanulmányomban, hogy a 19. század közepének magyar főnemességén belül milyen arányt képviseltek azok a nemzetsé-

⁷ Az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikk (gyakorlatilag kihalásos alapon) továbbra is helyet biztosított a zászlósurak számára, amennyiben Trianon után magyar állampolgárok maradtak. 1927-ben, a felsőház megalakulásakor még öt zászlós volt életben: gróf Dessewffy Aurél országbíró, Mihalovics Antal horvát-szlavón-dalmát bán, herceg Festetics Taszilo főudvarmester, gróf Bánffy György főajtónállómester és gróf Csekonics Endre főasztalnokmester. (FeI 1927. I. kötet 68.) Mihalovics a nagy háborút követően a szerb-horvát-szlovén állam, majd Jugoszlávia törvényhozásában tevékenykedett, Bánffy pedig Erdélyben maradt. (Böloni 2004: 538., Gaal 2012: 116.) Az újjáalakuló felsőház tagjaként így csak a maradék három zászlósúr kerülhetett igazolásra. (FeI 1927. I. kötet 75., 78.) Közülük utolsóként Festetics Taszilo távozott az élők sorából, 1933. május 4-én. (OSZK FM8/35797 128. telercs 806. kép)

⁸ Fallenbüchl 1988.

⁹ Bárói méltóságok (1500–1700) é.n.

¹⁰ Pálffy 2010: passim

¹¹ Szijártó 2005: passim

¹² Szijártó 2013: 7–12.

¹³ Pálmány 2011: 17–19.

¹⁴ Kovács 2000: 67–83.

¹⁵ Cserepes–Szijártó 2010: 1225–1238.

¹⁶ Horváth 2013: 283–293.

gek, amelyekből 1526 és 1848 között Magyarország legfontosabb világi és egyházi főméltóságai kikerültek.¹⁷

Szemben a rendi korszakkal, az 1848 utáni időszakot nézve már korántsem állítható, hogy az ország zászlósai iránt érdeklődők különösebben el lennének kényeztetve a szakirodalom által. Hellebronth Kálmán ugyan 1939-ben közzétette a testőrkapitányok,¹⁸ majd Bölöny József 1978-ban a horvát–szlavón–dalmát bánok korszakunkra vonatkozó listáját,¹⁹ a többi világi főméltóság archontológiája azonban jelenleg ismeretlen. Emellett két rövid, népszerűsítő cikk említhető még a témában az utóbbi szerző tollából.²⁰ A polgári korszak zászlósuraival szemben megnyilvánuló általános érdektelenség talán annak is köszönhető, hogy e méltóságok jelentős része már a késő rendi korban is tényleges funkció nélküli cím gyanánt jelenik meg a szakirodalomban. Pálmány Béla reformkorra vonatkozó megfogalmazása szerint: „A magyar archontológia tudománya osztályokba sorolja e magas rangú tisztségeket. Megkülönbözteti a »reális hatalommal rendelkező«, vagyis országos felsőbb bíróságokat vezető négyet – a nádort (*palatinus*), az országbíró (*judex Curiae*), a horvát bánt (*banus*) és a tárnokmestert (*magister tavernicorum*) –, illetve az udvari méltóságokat, akik – mivel 1526 illetve 1541 után nem volt önálló királyi udvar – névleges tisztségekké, pusztá címeikké váltak.” Az utóbbiakkal kapcsolatban megemlíti, hogy a királyi főlovászmester a követek szállásának biztosításáért felelt, a főajtónállómester pedig rendfenntartó szerepet látott el a diétákon. „A többi királyi jelzővel díszített udvari méltóság legfeljebb a koronázásokon és az országgyűléseknek király vagy megbízottja jelenlétében tartott ünnepélyes megnyitásán és bezárásán jelent meg hivatalos minőségében.”²¹ Ezen interpretációs séma alapján csak a „reális hatalommal rendelkező” zászlósok érdekesek a részletesebb vizsgálatra.²² E megközelítés azonban a kiegyezés utánra már nem alkalmazható. Ekkorra ugyanis – az 1868 és 1918 között az autonóm országos kormányzat élén álló horvát–szlavón–dalmát bánt,²³ illetve az 1868 és 1881 között a Kúria semmítő osztálya, majd 1884-ig a Kúria elnökeként tevékenykedő országbíró²⁴ leszámítva – megszűnt a zászlósúrak minden korábbi, „reálisnak” mondható szerepe. Ugyanakkor az eddigiekben csak mellékesen említett reprezentáció immáron a fő funkciójukká lépett elő.

¹⁷ Ballabás 2013: 81–85.

¹⁸ Hellebronth 1939: 461.

¹⁹ Bölöny 1977–1978: 146–154. Ezt némileg kiegészítve lásd: Bölöny 2004.

²⁰ Bölöny 1979: 31.; Bölöny 1980: 33–34.

²¹ Pálmány 2011. 17., 19.

²² Cserepes Tünde és Szijártó M. István tanulmányában például: „a vizsgálat azokat a hivatalokat veszi tekintetbe, amelyek valódi hatalommal és nem pusztá presztízzsel jártak [a zászlósúrak közül a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester tartozott ide], ezért nem vettük figyelembe ... [az] egyre kevesebb hatalmat élvező magyar királyi udvari főméltóságokat ... Nem tér ki vizsgálatunk a magyar nemesi testőrség kapitányára sem, jöllehet őt is országbáronak tekintették. Nem csak azért nem, mert tisztsége nem létezett a vizsgált korszak első felében, hanem azért sem, mert a valódi politikai hatalomgyakorlás tekintetében tisztsége ... feltehetően inkább az udvari főméltóságokkal rokonította őt”. (Cserepes–Szijártó 2010: 1228–1229.) Horváth Gyula Csaba vizsgálata, az előbbi munkához alkalmazkodva, szintén „a 18. század valós hatalommal bíró világi, országos főméltóságaira terjedt ki”. (Horváth 2013: 286.)

²³ Márkus (szerk.) 1898: 604–606.

²⁴ Márkus (szerk.) 1904: 717. Tóth-Barbalics Veronika szerint a főrendiházi elnökök és alelnökök kinevezésekor a dualizmus kezdeti időszakában még figyelembe vették a zászlósúri méltóságokat. Az 1880-as évek végétől azonban az alkalmassági és politikai szempontok kerültek az előtérbe. (Tóth-Barbalics 2015: 541–548.)

A zászlósúrak reprezentációs szerepköre a dualizmus korában

Míg a reformkorban a nádor, az országbíró, a horvát–szlavón–dalmát bán és a tárnokmester még tényleges közigazgatási, bírói, esetleg katonai feladatkörrel rendelkezett, addig az udvari főméltóságok már Mohács után elveszítették eredeti funkciójukat: bár továbbra is betöltötték őket, de kívül maradtak a Habsburgok jogára alá került országok közös udvartartásának szervezeti keretein. Közreműködésüket ettől kezdve csak alkalmilag vették igénybe a koronázási és az országgyűlési ceremóniakon.²⁵ Ezt a reprezentációs szerepkörüket 1867 után is megtartották a magyar zászlósok. Helyzetükkel azonban nem mindenki volt maradéktalanul elégedett. A kifogás tárgyát elsősorban az a gyakorlat képezte, amely szerint a magyar királyi reprezentációban a zászlósúrakon kívül egyéb személyek, az udvartartás magas beosztású, ám idegennek tekintett méltóságai is előkelő szerepet játszottak. A zászlósúrak valós szerepének és az udvartartás közjogi helyzetének korabeli megítélése tehát szoros összefüggésben áll egymással. Az alábbiakban ezt a problémakört kívánom vázlatosan áttekinteni. Az értelmezési keretet mindehhez a látszat és valóság fogalomrendszere, illetve a Bécs és Budapest közötti versengés adja.²⁶

A dualista rendszer működésének alapjait lefektető 1867. évi XII. törvénycikk úgy fogalmazott, hogy *„[a] pragmatica sanctio szerint közös ugyan az uralkodó, ... de még ez nem teszi szükségessé, hogy a fejedelem udvartartásának költségei közösen állapíttassanak meg. (...) Magyarország alkotmányos önállásával pedig s a magyar király fejedelmi magas tekintélyével sokkal inkább megegyez, hogy a magyar országgyűlés, a felelős magyar ministerium előterjesztésére, külön szavazza meg a magyar király udvartartása költségeit.”* Ez a felemás megoldás csak időlegesen juttatta nyugvópontra az udvartartás ügyét. Adott volt ugyanis annak a lehetősége, hogy az állami költségvetés tárgyalásakor a közjogi ellenzék évről évre vitát kezdeményezzen a kérdésről.²⁷ A hozzászólások eleinte még alapvetően pénzügyi természetűek voltak, vagyis a képviselők egy része az előterjesztett összeg nagyságát kifogásolta, indokolatlanul magasnak tartván azt.²⁸ Az 1870-es évek végétől kezdve viszont lassanként beszívárgott a vita érvrendszerébe a ténylegesen fennálló udvartartás legitimitásának megkérdője-

²⁵ Pálffy 2010: 102–110., 333–338.

²⁶ Vér 2008: 93. A „látszat világáról” bővebben: Gerő 2010: 205–218.

²⁷ Bár több alkalommal (1870:V.tc., 1879:XLIII.tc., 1889:XXXIX.tc., 1904:XXXIII.tc.) tíz évnyi időtartamra rögzítették az udvartartásra fordítandó összeget (egyszer rendkívüli emelésre is sor került: 1873:III.tc.), ettől függetlenül a központi költségvetésbe éves rendszerességgel fel kellett venni ezt a tételt. Az udvartartással kapcsolatos vélemények kifejtésére természetesen az említett törvénycikkek megvitatásakor is újabb kiváló alkalom kínálkozott.

²⁸ KN 1869. VII. kötet 133–140., 1869. XVIII. kötet 316–318., 1872. IV. kötet 232–248., 1872. XV. kötet 103–107., 1875. VIII. kötet. 261–262., 1875. XVI. kötet 387.

lezése is,²⁹ míg egy évtizeddel később, az 1880-as évek végén már kifejezetten ennek mentén tematizálódott a költségvetés adott fejezetének vitája.³⁰

A budapesti társaság című könyv ismeretlen szerzője 1886-ban az alábbi szavakkal érzékeltette a zászlósurak pillanatnyi helyzetét: „Magyar királyi udvartartás államjogilag létezik ugyan, ki is nevezetnek a zászlós urak legtündöklőbb főuraink sorából, – ott is ülnek e czimen a főrendiházban, s ott diszelegnek a trón lépcsői előtt az ünnepélyek alkalmával. A gyakorlatban azonban sem a magyar királyi főudvarmester, főkamaramester, sem a főpohárnok, főasztalnok, főlovászmester és főajtónálló udvari tisztet nem visznek. Merőben névleges méltóságok, a melyek helyett a császári ház legfőbb udvari méltóságai, Bécsben székelő, Budapestre csak alkalmilag leránduló, tulnyomólag osztrák főurak működnek.” Megemlítsre került továbbá azt is, hogy „Ugron Gábor képviselő interpellációjára e kérdésben a királyi ház minisztere, br. Orczy Béla a mult évben oly választ adott, mely nem annyira az államjogra, mint a méltányosság tekintetére hivatkozik és a ház többsége tudomásul is sietett venni e választ, mert nem találta időszerűnek e részben a dolgot élére állítani.”³¹ Néhány év múlva, az 1880–1890-es évek fordulójának költségvetési vitái nyomán azonban többé nem lehetett a szőnyeg alá söpörni az udvartartás helyzetének valamiféle rendezését. Erről viszont nemcsak a közjogi ellenzéknek, hanem Ferenc Józsefnek is megvolt a maga elképzelése, aki határozottan elutasította az udvartartás megkettőzésének gondolatát. De nem kisebb ellenszennvel tekintettek a magyar igényekre az „udvari körök” sem, amelyek nem kívántak másokkal osztozni az uralkodó fényében, a budai Várpalotát pedig még átmenetileg is alkalmatlannak tartották az udvartartás méltó elhelyezésére.³² Számos szempontot és érdeket kellett tehát mérlegelnie a kormánynak, amikor végül foglalkozni kényszerült az udvartartás ügyével. A kérdés először Szapáry Gyula miniszterelnöksége idején, 1892. február 24-én került a magyar minisztertanács elé. A király elnökletével megtartott tanácskozáson Ferenc József nem zárkózott el kategorikusan az udvartartást érintő esetleges változtatások elől, de fenntartotta magának a végső döntés jogát a kormánytól várt konkrét javaslat megismerése utánra.³³ Ezt követően megindultak azok a háttértárgyalások,³⁴ amelyek eredményeként 1893. november 20-án az uralkodó elrendelte a következőket: „Magyar miniszterelnököm előterjesztése folytán ezennel jóváhagyom, hogy az udvarom körében előforduló mindazon ünnepélyes alkalmakkor, melyek magyar koronám országait, mint közjogi cselekmények érdeklik, az udvari főbb szolgálat teljesítésével kizárólag magyar zászlósaim bizassanak meg.” A legfelsőbb kézirat szerint a koronázás alkalmával, az országgyűlések megnyitásánál és berekesztésénél, a delegációk fogadásánál, a nemzeti jellegű ünnepségeknél, valamint az egyházi és

²⁹ Ismereteim szerint az udvartartás költségvetésének és közjogi helyzetének ügyét első alkalommal Urányi Imre képviselő kapcsolta össze egyértelműen 1879 novemberében: „constatálom, hogy magyar udvartartás nem létezik. Azon összeg, melyet »udvartartás« czímén fizetünk, Bécsben költetik el, és ha az általam felhozott [korábbi] indokok nem állnának is, ez az egy elegendő volna arra, hogy ne szavazzam meg az előterjesztett összeget.” (KN 1878. VIII. kötet 10.)

³⁰ KN 1887. XIII. kötet 296–306., 1887. XIV. kötet 211–215., 1887. XIX. kötet 132–144., 1892. II. kötet 61–72., 1892. VII. kötet 219–256.

³¹ A Budapesti társaság: 12. Az udvartartás kérdésében egyébként is rendszeresen felszólaló Ugron Gábor említett interpellációját lásd: KN 1884. III. kötet 133–137.

³² Vér 2008: 94–95.

³³ Lakos 1999: 71.

³⁴ Lakos 1999: 137.

világi méltóságok, illetve az állami tisztviselők uralkodó előtti eskütételénél számított a király a magyar zászlósúruk kizárólagos közreműködésére.³⁵

Vér Eszter Virág megállapítása szerint „[e] rendelkezés elfogadása a »látszat világában« jelentős visszalépést jelentett a korábbi magyar követelésekhez képest.”³⁶ Pontosabban szólva a magyar igények nem változtak meg, de pillanatnyilag ennél többet nem lehetett elérni Ferenc Józsefnél. Az udvartartás ügye ezért továbbra is napirenden maradt. Még szinte meg sem száradt a tinta az idézett rendelkezésen, amikor 1893. december 2-án már ismét attól a követeléstől volt hangos a képviselőház, hogy „a magyar udvartartás ne csak a budget holt betűiben foglaltassék, hanem valósággal felállíttassék, helyesebben kifejezve: helyreállíttassék.”³⁷ Ezekben az években ugyan tett még néhány szimbolikus gesztust az uralkodó, így 1892-ben fő- és székvárossá, vagyis magyar uralkodói székhelyévé nyilvánította Budapestet,³⁸ 1895-ben első ízben kinevezésre került egy magyarországi udvarnagy,³⁹ 1904-ben határozat született a Budapesten székelő magyar királyi darabont testőrség felállításáról,⁴⁰ ekkorra elkészült a tetemes költséggel jelentősen kibővített és immáron minden létező igényt kielégítő budai Várpalota is,⁴¹ 1905-ben pedig létrehozták a magyarországi udvarnagyi hivaltalt.⁴² Mindez azonban nem vezetett el az önálló magyar királyi udvartartás felállításához. A zászlósúrukak be kellett tehát érniük az 1893-as legfelsőbb kéziratban lefektetett, korlátozott reprezentációs szerepkörrel.

Az archontológia szereplői

1514-ben Werbőczy István a Tripartitumban (I. rész 94. cím) tételesen számba vette a korabeli zászlósúrukak: „az igazi bárók ..., kiknek neveit a végzeményekbe és királyi megerősítő levelekbe régtől fogva be szokták iktatni, ezek: Az ország nádora, az országbíró, Dalmátia, Horvát- és Tótországok bánja, az erdélyi vajda és székely ispán, a szörényi bán, mert a macsói bánságot a törökök a mi időnkben megszűntették. Továbbá

³⁵ BK 1893. nov. 26. 1.

³⁶ Vér 2008: 96.

³⁷ KN 1892. XV. köt. 70.

³⁸ BK 1892. jún. 11. 1.

³⁹ Az 1895. dec. 13-án kinevezett Apponyi Lajos gróf (meghalt 1909. dec. 12-én) után 1909. dec. 31-től Pálffy Miklós herceg (1916. márc. 10-én cs. és kir. főlovászmesterré lépett elő), majd 1916. márc. 17-től Szécsen Miklós gróf töltötte be ezt a pozíciót. (BK 1895. dec. 19. 1., 1910. jan. 4. 1., 1916. márc. 14. 2., 1916. márc. 23. 1.) Az udvartartás budapesti képviselőjét ellátni hivatott magyarországi udvarnagy tagja lett a Királyi várépítési bizottságnak. (MTCN 1899. 143.) Szintén az udvarnagy feladatahoz tartozott később a budai Várpalotában 1908 januárjában megnyílt Erzsébet Királyné Emlékmúzeum felügyelete is. (Vér 2010: 20–21.)

⁴⁰ BK 1904. okt. 18. 1. Az uralkodói elhatározás szövegét, valamint a magyar királyi darabont testőrség gárdatisztszjeinek és -altisztszjeinek névkönyvét közli: Hellebronth 1939: 539–543. Az új testőrség feladatkörére és egyenruhájára nézve lásd: Ságvári 2001: 190–193.

⁴¹ Magyar 2000: 54.

⁴² BH 1905. ápr. 2. 2. 1918-ban a magyarországi udvarnagyi hivatal irányítása alá tartozott a m. kir. udvari és várplébánia, a budapesti cs. és kir. várkapitányság (egyúttal gödöllői kastélykezelőség), a budapesti és gödöllői udvari kertgondnokság, valamint a cs. és kir. udvari vadászati hivatal Gödöllőn. (MTCN 1918. 13–14.)

a királyi és királynői tárnok, ajtónálló, pohárnok, asztalnok és lovászmesterek, nemkülönben a temesi és pozsonyi ispánok.”⁴³ A listában szereplő méltóságok egy része azonban a dualizmus idején már nem létezett, míg mások csak később csatlakoztak a Werbőczynél felsoroltakhoz. Az erdélyi vajda és székely ispán tisztségét, a szörényi bánt és feltehetően a királynéi udvari méltóságokat a 16. század eseményei elsodor-
ták. Hozzájuk hasonlóan járt a török által elfoglalt temesi ispánság feje is. Szijártó M. István kutatásai szerint az ő esetében később kísérlet történt a tisztség felélesztésére: 1791-ben az országhoz kevéssel korábban (1779) visszacsatolt Temes vármegye főispánja sikertelenül próbálkozott a temesi gróf hajdani jogainak visszaszerzésével és ezáltal a zászlósúri pozíció újbóli elfoglalásával.⁴⁴ Ezt azért tartom külön említésre méltónak, mert a dualizmus vége felé ismét előkerült az erre irányuló törekvés. 1911-ben a helyi országgyűlési képviselők indítványozták, hogy „*írjon fel a vármegye törvényhatósági bizottsága a nagyméltóságú m. kir. miniszterelnök úrhoz, hogy a temesi főispánságnak a »temesi gróf« címével újból való összekapcsolása iránt legfelsőbb helyen előterjesztést tenni méltóztassék*”. S bár a vármegyei közgyűlés elviekben magáévá tette az eszmét, és kimondta, hogy „a temesi gróf cím fölélesztését a történelmi öntudatnak ébrentartása végett kívánatosnak tartja, az eziránti lépések megtételét azonban későbbi, alkalmasabb időpontra” halasztotta.⁴⁵ A temesi gróf tehát végül nem került vissza a zászlósúrok közé a korszakunkban sem.

Az eddigiekkel szemben Werbőczy listájából hiányzik a II. Ulászló által 1490-ben létesített főkamarmesteri méltóság. Továbbá szintén nem szerepel a felsoroltak között a Jagelló királyok idején a főajtónállómester által ellátott, de utóbb különvált főudvarmesteri tisztség sem.⁴⁶ Jóval később, a 18. század második felében csatlakozott a zászlósúrhoz a Mária Terézia által 1760-ban alapított magyar nemesi testőrség kapitánya, akit az 1765. évi VI. törvénycikk felruházott „*ugyanazon jogokkal, kiváltságokkal és szabadalmakkal ..., melyekkel a többi országzászlósok élnek*”.

Ingadozó helyzetben volt a pozsonyi gróf. Noha méltósága ott szerepel a Werbőczy által felsorolt zászlósúrok között, a főrendek ülését szabályzó 1687. évi X. törvénycikk viszont egyértelműen az országbárók utánra helyezte őt. E kettősség tükröződik például a reformkori országgyűléseken született dekrétumok megerősítő záradékában is. Ezekben a pozsonyi gróf a név szerint megemlített világi főméltóságok sorában foglal helyet, ahogy Werbőczynél olvasható, azonban minden esetben a zászlósúrat követően, a legutolsó pozícióban szerepeltetve.⁴⁷ Az 1848/1849-es országgyűlésre zászlósúrként kapott meghívást.⁴⁸ 1861-ben a meg nem jelentek között tartották számon, 1865-ben, valamint 1872 és 1881 között nem került meghívásra, 1869-ben és 1884-ben pedig a zászlósúrak listájában találjuk.⁴⁹ A főrendiház reformját célzó törvényjavaslat eredeti szövegében (és annak indoklásában) a kérdéses világi főméltóságokról

⁴³ Kolosvári–Óvári 1894: 130.

⁴⁴ Szijártó 2005: 424–425.

⁴⁵ Borovszky 1914: 390.

⁴⁶ Kubinyi 1995: 316–317.

⁴⁷ MT 1740–1835. 511. (1830); MT 1836–1868. 80. (1836), 192. (1840: üresedésben), 212. (1844), 255. (1848)

⁴⁸ Az 1848 évi július 2-ára egybehívott nemzeti gyűlés képviselőinek 's a' felső ház tagjainak név- 's lak könyve: 5.

⁴⁹ FőI 1861. I. kötet 7., 1865. I. kötet 17., 1869. I. kötet 8., 1872. I. kötet 4., 1875. I. kötet 5., 1878. I. kötet 7., 1881. I. kötet 7., 1884. I. kötet 7.

mindössze ennyi szerepel: „az ország zászlósai”.⁵⁰ Az eddigiek alapján e szűkszavú megfogalmazásból akár az is következhetne, hogy a pozsonyi gróf a zászlósúruk közé tartozik, s ezért nem került külön megemlézésre, de ugyanúgy egy olvasat lehet az is, hogy szándékosan hagyták ki, és így a reform után már nem lenne jogosult a jelenlétre. A főrendiház illetékes bizottsága mindenesetre ez utóbbit vélelmezte, és módosítást kezdeményezett az ügyben. Az általuk készített jelentés megállapította, hogy a benyújtott törvényjavaslat „az ország zászlósait méltóságuknál fogva továbbra is a főrendiház tagjai közé sorolta. Nincs azonban itt említés téve a pozsonyi grófról. Már pedig az 1687. évi X. t.-cz. értelmében a pozsonyi gróf az ország zászlósai mellé soroztatik ... Tekintettel azon megkülönböztető méltóságra, melyet a pozsonyi gróf részére a törvény biztosít, akkor, midőn a történelmi alap lehető kimélése elvéből indulunk ki egyebekben is, a pozsonyi grófnak e helyeni mellőzését indokoltnak nem tarthatnánk. Ennek folytán indítványozzuk, hogy az A) a) pont eme szövegezésben fogadtassék el: »a) az ország zászlósai s a pozsonyi gróf«.”⁵¹ Mivel a módosító javaslatot mind a főrendiház, mind a képviselőház plénuma támogatta,⁵² így az ennek megfelelő szövegezés kerül be az uralkodó által szentesített 1885. évi VII. törvénycikkbe. A pozsonyi gróf tehát a reform következtében végül nem veszítette el azt a jogát, hogy méltóságánál fogva tagja legyen a főrendiháznak. Egyúttal azonban világosan kimondatott, hogy bár közvetlenül utánuk következik, de nem tartozik az ország zászlósúruk közé.⁵³

Végezetül röviden meg kell még említenem a koronaöröket is. Ők, mint láttuk, nem szerepelnek Werbőczynél az „igazi bárókat” felsorakoztató listában. Ezzel megegyezően, az 1687. évi X. törvénycikk is csak az országzászlósokat és a pozsonyi gróft követően biztosította a koronaörök helyét a felső táblán. A reformkori dekrétumok záradékában sem kerültek külön megemlézésre,⁵⁴ az 1848/1849-es országgyűlésen pedig önálló kategóriát („Magyar sz. korona Örök”) képeztek a méltóság alapján meghívottak között.⁵⁵ Ehhez képest új fejlemény volt, s végül is ez indokolja a probléma felvetését, hogy 1861–1884-ig következetesen zászlósúrként kerültek meghívásra az országgyűlésekre (több alkalommal az udvari méltóságok és a testőrkapitány közé ékelődve a sorban).⁵⁶ A főrendiház szervezetének átalakításakor tehát az ő helyzetükre is egyértelmű megoldást kellett találni: a törvényjavaslat, majd az 1885. évi VII. törvénycikk rendelkezése szerint a pozsonyi gróf után következik a két koronaör – vagyis az előbbiekhöz hasonlóan ők sem tekintendők országzászlósoknak.

⁵⁰ KI 1884. I. kötet 135., 141.

⁵¹ FőI 1884. II. kötet 3–4.

⁵² FN 1884. I. kötet 219.; KN 1884. VI. kötet 26.

⁵³ A pozsonyi grófi cím esetében lényegében a Pálffyak örökletes pozsonyi főispánságáról van szó. (Hajnik 1888: 72–76.) 1580 és 1874 között megszakítás nélkül viselték a Pálffyak Pozsony vármegye főispáni tisztét, (Borovszky 1904: 575.) majd ezt követően kitüntetésként adományozta az uralkodó a nemzetség seniorjának a „pozsonyi grófi és örökös fővármegyei főispáni” címet. Az 1885 utáni pozsonyi grófok a következők voltak: Pálffy-Daun Lipót Nándor (+1900. dec. 8.), 1901. ápr. 5-től Pálffy István (+1910. júl. 27.), 1911. ápr. 7-től Pálffy Ede (+1915. jún. 12.), 1915. okt. 30-tól Pálffy Gyula (+1917. júl. 27.), 1917. dec. 13-tól Pálffy József (+1920. jan. 22.). (MNL OL K 19 – Királyi Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXX. kötet 886., LXXII. 301., LXXIII. 261., 394.)

⁵⁴ MT 1740–1835. 511. (1830); MT 1836–1868. 80. (1836), 192. (1840), 212. (1844), 255. (1848)

⁵⁵ Az 1848 évi július 2-ára egybehívott nemzeti gyűlés képviselőinek 's a' felső ház tagjainak név- 's lak könyve: 5.

⁵⁶ FőI 1861. I. kötet 5., 1865. I. kötet 17., 1869. I. kötet 8., 1872. I. kötet 4., 1875. I. kötet 5., 1878. I. kötet 7., 1881. I. kötet 7., 1884. I. kötet 7.

Összegezve a fentiekben elmondottakat, a dualizmus korában a következő 11 zászlósúri méltósággal kell számolnunk:⁵⁷

1. nádor
2. országbíró
3. horvát–szlavón–dalmát bán
4. tárnokmester
5. m. kir. főajtónállómester
6. m. kir. főasztalnokmester
7. m. kir. főkamarásmester
8. m. kir. főlovázmester
9. m. kir. főpohárnokmester
10. m. kir. főudvarmester
11. m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

A felsoroltak közül azonban csak tízet töltöttek be több-kevesebb rendszerességgel, mert a nádori méltóság a korszakunkban mindvégig üresedésben volt.

A magyar államalapítással csaknem egyidős,⁵⁸ a rendi időkban a legfontosabbnak és legelőkelőbbnek számító zászlósúri méltóság feladatköre az idők folyamán többször változott. A 19. század első felében – csak a fontosabb funkcióit említve – a nádor volt a Helytartótanács, a Hétszemélyes Tábla és a diéta felsőtáblájának az elnöke, Pest–Pilis–Solt vármegye örökös főispánja, a jászok és kunok főbírája. Közvetítő a rendek és az uralkodó között.⁵⁹ Ezt a pozíciót 1790 után folyamatosan Habsburg főhercegek töltötték be: Sándor Lipót (1790–1795), József (1796–1847), majd István (1847–1848).⁶⁰ A nádor korábbi feladatainak egy része 1848-ban, az átalakuló intézményrendszerrel megszűnt, de egyúttal új kihívás várt a személyére. A független magyar felelős minisztérium alakításáról szóló 1848. évi III. törvénycikk alapján ugyanis *„Ő Felségének az országbóli távollétében a nádor s királyi helytartó az országban s ahoz kapcsolt részekben, a korona egységének, s a birodalom kapcsolatának épségben tartása mellett a végrehajtó hatalmat a törvény s alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja”*. Mint ismeretes, István nádor 1848 szeptemberének végén – tarthatatlannak ítélvén a saját helyzetét – elhagyta az országot, majd méltóságáról lemond(at)va hátralévő életét külföldön töltötte. Magyarország határait soha többé nem lépte át. A már hosszabb ideje betegeskedő egykori nádor 1867 elején még megélte Andrássy

⁵⁷ Márkus (szerk.) 1907: 1145.

⁵⁸ Zsoldos 2011: 15.

⁵⁹ Pálmány 2011: 17.

⁶⁰ Fallenbüchl 1988: 71.

Gyula gróf magyar miniszterelnöki kinevezését, két nappal később, február 19-én azonban távozott az élők sorából.⁶¹

A kiegyezési tárgyalások finisében tehát nem volt nádora az országnak, aki a remélt és immáron belátható közelségbe került kibékülést megpecsételő koronázási szertartáson az esztergomi érsekkel együtt az uralkodó fejére helyezhetné a Szent Koronát. Másrészt viszont az áprilisi törvényekben körvonalazott széleskörű nádori jogkör nem fért össze Ferenc József elképzeléseivel, a korábbi időszakból örökölt és még mindig hatályos törvények által biztosított funkciók egyike-másika pedig a parlamenti kormányzattal. A koronázás közeledte miatt egyre sürgetőbbé váló kérdés rendezése végett 1867 májusának végén a kormány törvényjavaslatot nyújtott be, amelyet az országgyűlés rövid tárgyalás (és a lényegét nem érintő kisebb pontosítások) után elfogadott.⁶² Az uralkodó által június 12-én 1867. évi VII. törvénycikként szentesített jogszabály érvénytelenítette az 1848. évi III. törvénycikk azon pontjait, amelyek a nádor mint királyi helytartó jogkörére vonatkoznak. Emellett kimondatott, hogy *„[m] indaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezően, törvény által szabályozva nem lesz: a nádor-választás elhalasztatik.”* Ilyen törvény megalkotására a dualizmus alatt végül nem került sor. A két koronázás alkalmával az országgyűlés által választott helyettesek látták el a nádor funkcióját.⁶³

⁶¹ Gergely 1989: 127–130., 146. Halála után a főherceg holttestét hazaszállították, és a budai vár ún. nádori kriptájában helyezték – akkor öröknek hitt – nyugalomra. A második világháború után az évtizedekig romosan omladozó palota alatti temetkezőhelyet több alkalommal kifosztották és feldúlták, helyreállítása az 1970-es évek végén kezdődött meg. A rekonstrukció során alapos antropológiai vizsgálatnak vetették alá a kriptában talált holttesteket. Ennek során tudományosan alátámasztva megállapítást nyert, hogy István nádor testén egy lövés okozta sérülés található. Az igazságügyi orvosszakértői jegyzőkönyv szerint a vizsgálatok *„olyan lövési sérülésre utalnak, amely a testet elölről, a viselt mellényen át 100–120 cm-nél távolabbról érte. (...) azt kell mondanunk, hogy a lövés a testet élőben érte”*. Az erőszakos halál tehát bizonyítottan látszik (erre utalnak a temetés körüli anomáliák is), az oka viszont sajnos ismeretlen. Bár a főherceg halálának időpontja esetleg azt sugallhatja, hogy az valamilyen módon kapcsolatban volt a kiegyezés előkészítésével, a politikai gyilkosság teóriája azonban a rendelkezésre álló források alapján nem igazolható. Továbbá azért is kevésbé valószínű, mivel István főherceg 1867 elején már súlyos tüdőbajban szenvedett (halálának helyszínére, a franciaországi Mentonba is gyógykezelés céljából utazott). (Hankó–Kiszely 1990: 136–149.)

⁶² KN 1865. IV. kötet 205–212.

⁶³ A nádorhelyettes kijelölésében az országgyűlés azért érezhette magát illetékesnek, mert az 1608. évi koronázás előtti III. törvénycikk szerint az uralkodó által prezentált két katolikus és két protestáns jelölt közül a rendek joga volt a nádor személyének kiválasztása. 1867-ben Deák Ferenc javaslatára, vita nélkül Andrássy Gyula gróft választotta meg az országgyűlés két háza a nádor helyettesítésére, *„nem úgy, mint miniszterelnöket, ... hanem ezt egyénileg rá ruházott megbízásnak”* tekintve. (KN 1865. IV. kötet 247–249.; FN 1865. I. kötet 246–248.) 1916-ban viszont már korántsem ilyen békés egyetértésben került megválasztásra Tisza István gróf – a kormánypárti interpretáció szerint ugyancsak nem miniszterelnökként, de a nemzet akaratát képviselő többség legalkalmasabb jelöltjeként – erre a pozícióra. (KN 1910. XXXIII. kötet 173–233.; FN 1910. IV. kötet 264–290.) Az 1916-os nádorhelyettesi vitát tágabb összefüggésekben lásd: Nánay 2011: 128–132. Kevésbé ismert, hogy a két koronázási szertartás alkalmával nem csak a nádorok hiányoztak a zászlósorak közül. 1867-ben a főajtónálló, a főudvarmester és a főlovászmester, 1916-ban pedig az országbíró és a főlovászmester szorult (utóbbiak bizonyosan az életes koruk miatt) helyettesítésre. (FőI 1865. I. kötet 179–190., 1910. XXIV. kötet 238–253.)

Adattár (1848–1918)

Bár a dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárását célzó OTKA-pályázat csak a főrendiházi reform utáni időszakra vonatkozóan igényelné a zászlósúrak névsorának összeállítását, de a Fallenbüchl-féle archontológiához való kapcsolódás megteremtése érdekében az adatgyűjtés alsó határát végül is kiterjesztettem 1848-ig. A méltóság szerinti csoportosításban, majd ezen belül kronológiai rendben közölt névsorok legelső elemei így minden esetben Fallenbüchl Zoltán munkájából kerültek átvételre. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nála feltüntetett adatokkal⁶⁴ szemben a zászlósúrak többségének méltóságviselése nem ért véget 1848-ban, noha a közhivatali funkcióval még rendelkező zászlósok feladatköre jelentősen átalakult (részben megszűnt) ezekben az években.⁶⁵

Az 1848. évi III. törvénycikk szerint „*az ország zászlósainak kinevezése ... mindig az illető felelős magyar minister ellenjegyzése mellett, egyenesen Ő Felségét illeti.*” A magyar kormány, illetve a december elején trónra lépő Ferenc József legitimitásának kölcsönös megkérdőjelezése azonban hosszú időre ellehetetlenítette a zászlósúrak kinevezésének törvényes gyakorlatát is. 1849 májusában az uralkodó mellőzésével (kormányzóelnöki rendelettel) lépett hivatalba báró Perényi Zsigmond országbíró,⁶⁶ a szabadságharc leverése utáni kinevezések pedig a felelős magyar miniszter hozzájárulását nélkülözték. Az uralkodó elhatározását rögzítő legfelsőbb kéziratok csak a kiegészítés után egészültek ki az idézett törvényben megkövetelt miniszteri ellenjegyzéssel. (Az 1867 és 1918 közötti minisztertanácsi jegyzőkönyvekben viszont korántsem minden zászlósúri kinevezésnek van nyoma.⁶⁷) Adatgyűjtésem alapvető forrását a mindenkori hivatalos lapok (Közlöny, Magyar Hírlap, Budapesti Hírlap, Sürgöny, Budapesti Közlöny) képezték, amelyek – kisebb-nagyobb késedelemmel – rendre közzétették az uralkodótól függő személyi változásokat, azok pontos dátumával együtt.⁶⁸ A méltóságviselés közben elhunytak halálának időpontját az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye alapján állapítottam meg.⁶⁹ Az archontológiában közölt adatok tehát e két forráscsoporton nyugszanak. Azt a néhány esetet,

⁶⁴ Fallenbüchl archontológiája szerint István nádor hivatali ideje az 1867. március 1-jén bekövetkezett halálával, Keglevich János főudvarmesteré pedig 1860-ban ért véget. (Egyikük sem élt már a megjelölt időpontokban!) A horvát bán leköszönésének idejét nem jelölte meg, a többi zászlósúrnál pedig egységesen 1848-as befejezés került feltüntetésre.

⁶⁵ A főszövegben említett nádor mellett az országbírót és a tárnokmestert is érintette a bírósági szervezet átalakítása, amelyre Kossuth 1849. május 26-i kormányzóelnöki rendeletével került sor. Az új ítélkezési struktúrában a nádori bíróság és a tárnoki szék nem kapott helyet, az országbíró viszont a hétszemélyes főtörvényszékké átkerestett legfelsőbb bíróság elnöke lett. Mindez nem tartott sokáig: a szabadságharc leverését követően életbe léptetett osztrák bíraskodási rendszer teljesen mellőzte a korábbi hazai hagyományokat. Ezek részleges felélesztésére 1860/1861-ben kerül sor. (Stipta 1998: 108–121.) A nemesi testőrséget a szabadságharc leverése után az uralkodó 1849. november 12-én megszüntette. Újbóli felállításáról 1867. április 21-én intézkedett Ferenc József. (Hellebronth 1939: 18., 457.)

⁶⁶ K 1849. máj. 31.

⁶⁷ Az MNL OL K 27 alatt őrzött minisztertanácsi jegyzőkönyvek digitalizált és kereshető adatbázisát lásd: <http://adatbazisonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> (2015. 11. 11.)

⁶⁸ Az 1848 és 1918 közötti hivatalos lapokat ismereti: Bölöni 2004: 22–23.

⁶⁹ Az OSZK gyászjelentéseit (FM8/35797) lásd: <https://familysearch.org/search/collection/1542666> (2015. 11. 11.) Az internetről valami miatt hiányzó, jelen esetben csak a Széchényieket érintő gyászjelentések adatait az illető nemzetség levéltárában (MNL OL P 623 512. csom.) lévő anyakönyvi kivonatok alapján pótoltam.

amikor más forráshoz folyamodtam, az adott helyen jelzem. Mivel a kiegyezés utáni horvát–szlavón–dalmát bánok és testőrkapitányok archontológiája már ismert, ezért azokat Bölöni József, illetve Hellebronth Kálmán munkái alapján közlöm (utóbbit két helyen pontosítva).

Fallenbüchl a Magyarország főméltóságai 1526–1848 címet viselő munkájában pusztán a nevük feltüntetésével szerepeltette az egyes méltóságviselőket. Előjáróban megemlítette ugyan, hogy az azonos nevek mögött néha különböző személyek rejtőznek, továbbá hogy a keresztnemek korabeli használatára nem éppen a következetesség volt a jellemző. Összességében viszont úgy vélte: „*A Méltóságkönyv esetében – többé-kevésbé közismert személyekről lévén szó – ez a kérdés alárendelt jelentőségű.*”⁷⁰ Vagyis az olvasóra lett bízva, hogy az archontológiában található neveket valamely konkrét személyhez társítsa. Ez azonban úgy tűnik, nem is olyan egyszerű feladat. A rendi korszak királyi főkamrásainak sorában utolsóként szereplő „*Nádasdy Franciscus jun. comes*”⁷¹ például az 1848–1849-es első népképviselői országgyűlés történeti almanachja szerint 1801 és 1883 között élt,⁷² ezzel szemben a reformkori országgyűlések kilenc évvel később kiadott névkönyvében már egy másik, 1778-ban született és 1854-ben elhunyt Nádasdy Ferenc lett megtisztelve ezzel a méltósággal.⁷³ (A helyzetet bonyolítja, hogy rajtuk kívül még egy harmadik Nádasdy Ferenc is volt ebben az időszakban.⁷⁴) Ugyanilyen problémával szembesülhetünk „*Zichy Franciscus de Vásonkeő comes*” királyi főajtónállómester esetében is.⁷⁵ Ráadásul 1861-ben szintén ott szerepel Zichy Ferenc főajtónálló neve az országgyűlés főrendiházába meghívott zászlósurak között,⁷⁶ így önként kínálja magát az a feltételezés, hogy mindkét forrásban ugyanarról a személyről van szó. Én legalábbis eleinte erre gondoltam. Csakhogy, mint a hivatalos lap egyik közleményéből utóbb kiderült, 1860 októberének végén az „*idősb gróf Zichy Ferencz által önként letett főajtónállómesteri méltósággal ifjabb gróf Zichy Ferencz*” ruháztatott fel.⁷⁷ Azaz jelen esetben két különböző személlyel és hivatali idővel kell számolnunk! Az archontológia szereplőinek beazonosítása tehát nemcsak az elkészült munka használati értékét növeli, hanem bizonyos téves következtetések kizárásában is a segítségünkre lehet. Végül megemlítem még, hogy az uralkodó által kibocsájtott legfelsőbb kéziratokban számos alkalommal csak a kinevezett zászlósúr vezetékneve szerepel, például: „*Kedves gróf Csáky! Magyar miniszerelnököm előterjesztése folytán Önt a főasztalnokmesteri méltóságra ezennel kinevezem. Kelt Bécsben, 1888. évi február hó 6-án.*”⁷⁸ Ez a hivatalos lapban néha kiegészül ugyan egy, a kedvezményezett teljes nevét tartalmazó felvezetéssel, de ennek megléte teljesen esetleges. Ezért sokszor mindenképpen rá voltam kényszerítve egy-egy méltóságviselő személyi kilétének pontos meghatározására.

⁷⁰ Fallenbüchl 1988: 19.

⁷¹ Fallenbüchl 1988: 84.

⁷² Pálmány 2002: 1089.

⁷³ Pálmány 2011: 158.

⁷⁴ Pálmány 2011: 97.

⁷⁵ Fallenbüchl 1988: 90.; Pálmány 2002: 1073. és Pálmány 2011: 165.

⁷⁶ FÖI 1861. I. kötet 5.

⁷⁷ BH 1860. nov. 1. 1.

⁷⁸ BK 1888. febr. 10. 1.

A fenti megfontolásokból kifolyólag archontológiám szereplőit a születési és a halálzási éveik feltüntetésével tettem könnyen azonosíthatóvá. Ezek az adatok azonban nem képezik a kutatásom részét, hanem a genealógiai szakirodalomból, illetve a különböző életrajzi lexikonokból kerültek átvételre. (Nem számítva a méltóságviselés végét jelentő, már említett és pontosnak tekintendő halálzási időpontokat.) Szintén feltüntettem a zászlósúrak esetleges főnemesi rangját. Itt mindig az adott méltóság betöltésének idején viselt rangfokozatot vettem figyelembe.⁷⁹ Végezetül jeleztem azt is, ha valaki a zászlósúri méltóság betöltése közben meghalt (†), vagy az uralkodó által egy másik pozícióba áthelyezve folytatta az országzászlósi pályafutását. Az egyéb esetek túlnyomó többségében a „saját kérelmére” formulával került az illető felmentésre.

A) A zászlósúrak méltóság szerinti felsorolásban

NÁDOR

1.	1847.01.15.–1848.09.26. ⁸⁰	Habsburg-Lotaringiai István
(1817–1867)
	1848.09.26.–1918.11.13.	üresedés

ORSZÁGBÍRÓ

1.	1839.03.13.–1849.05.26.	Mailáth György
(1786–1861)
2.	1849.05.29.–1849.08.11. ⁸¹	Perényi Zsigmond br.
(1783–1849)
3.	1860.11.25.–1861.01.07.	Czirák János gr.
(1818–1884)
4.	1861.01.07.–1863.04.08.	Apponyi György gr.
(1808–1899)
5.	1863.04.08.–1864.09.21.	Andrássy György gr.
(1797–1872)
	1864.09.21.–1867.02.12.	üresedés
6.	1867.02.12.–1883.03.29.	(†) Mailáth György
(1818–1883)
	1883.03.29.–1884.12.04.	üresedés
7.	1884.12.04.–1888.01.03.	(†) Sennyey Pál br.
(1824–1888)
	1888.01.03.–1888.02.06.	üresedés
8.	1888.02.06.–1893.11.19.	(†) Szögyény-Marich László
(1806–1893)
	1893.11.19.–1895.02.07.	üresedés

⁷⁹ Három személy méltóságviselés közben emelkedett magasabb főnemesi rangra, amit az adott helyen lábjegyzetben jelzek. A korszak főnemesi rangemelését tágabb kontextusban lásd: Ballabás 2011.

⁸⁰ Kovács 1997: 1064.

⁸¹ Pálmány 2002: 1042.

9.	1895.02.07.–1917.02.07.
<i>1917.02.07.–1917.07.31.</i>	(†)	Orczy Béla br.
(1823–1917)
<i>üresedés</i>
10.	1917.07.31.–1928.03.28.	(†)	Dessewffy Aurél gr.
(1846–1928)

HORVÁT–SZLAVÓN–DALMÁT BÁN⁸²

1.	1848.03.23.–1859.05.19.
<i>1859.05.19.–1859.07.28.</i>	(†)	Jellachich József br./gr. ⁸³
(1801–1859)
<i>üresedés</i>
2.	1859.07.28.–1860.06.19.		Coronini János gr.
(1794–1880)
3.	1860.06.19.–1867.06.27.
<i>1867.06.27.–1868.12.08.</i>		Sokcsevics József br.
(1811–1896)
<i>üresedés</i>
4.	1868.12.08.–1871.01.26.		Rauch Levin br.
(1819–1890)
5.	1871.01.26.–1872.02.12.
<i>1872.02.12.–1873.09.20.</i>		Bedekovich Kálmán
(1818–1889)
<i>üresedés</i>
6.	1873.09.20.–1880.02.21.		Mazsuranics Iván
(1814–1890)
7.	1880.02.21.–1883.09.04.
<i>1883.09.04.–1883.12.01.</i>		Pejácsevich László gr.
(1824–1901)
<i>üresedés</i>
8.	1883.12.01.–1903.06.27.
<i>1903.06.27.–1903.07.01.</i>		Khuen-Héderváry Károly gr.
(1849–1918)
<i>üresedés</i>
9.	1903.07.01.–1907.06.26.		Pejácsevich Tivadar gr.
(1855–1928)
10.	1907.06.26.–1908.01.08.		Rakodczay Sándor
(1848–1924)
11.	1908.01.08.–1910.02.05.		Rauch Pál br.
(1865–1933)
12.	1910.02.05.–1912.01.19.		Tomasich Miklós
(1864–1918)
13.	1912.01.19.–1913.07.21.
<i>1913.07.21.–1913.11.27.</i>		Cuvaj Ede
(1851–1931)
<i>üresedés</i>
14.	1913.11.27.–1917.06.29.		Skerlec Iván br.
(1873–1951)

⁸² Sokcsevics Józseftől kezdve a bánok archontológiáját Bölöni József állította össze. (Bölöni 1978: 150–151.)

⁸³ Az uralkodó 1854. ápr. 20-án kelt legfelsőbb elhatározásával osztrák grófi címet nyert. (Fejérpataky [szerk.] 1888: 346.)

15.	1917.06.29.–1918.10.29.	Mihalovics Antal
(1868–1949) |
|-----|-------------------------|---------------------------------|

TÁRNOKMESTER

1.	1842.01.12.–1849.05.26.	Keglevich Gábor gr.
(1784–1854)
2.	1860.10.30.–1861.11.03.

1861.11.03.–1865.07.18. | Mailáth György
(1818–1883)
<i>üresedés</i> |
| 3. | 1865.07.18.–1872.08.29. | Sennyey Pál br.
(1824–1888) |
| 4. | 1872.08.29.–1873.05.14. (†)

1873.05.14.–1873.07.29. | Mailáth Antal gr.
(1801–1873)
<i>üresedés</i> |
| 5. | 1873.07.29.–1884.02.09. (†)

1884.02.09.–1884.08.09. | Czirák János gr.
(1818–1884)
<i>üresedés</i> |
| 6. | 1884.08.09.–1888.02.06. (áthelyezve) | Szögyény-Marich László
(1806–1893) |
| 7. | 1888.02.06.–1900.07.17. (†)

1900.07.17.–1900.10.02. | Zichy Ferenc gr.
(1811–1900)
<i>üresedés</i> |
| 8. | 1900.10.02.–1905.01.20. (†)

1905.01.20.–1906.05.24. | Szapáry Gyula gr.
(1832–1905)
<i>üresedés</i> |
| 9. | 1906.05.24.–1911.12.24. (†)

1911.12.24.–1912.09.24. | Zichy Nándor gr.
(1829–1911)
<i>üresedés</i> |
| 10. | 1912.09.24.–1912.12.15. (†)

1912.12.15.–1913.03.02. | Csáky Albin gr.
(1841–1912)
<i>üresedés</i> |
| 11. | 1913.03.02.–1925.04.18. (†) | Apponyi Sándor gr.
(1844–1925) |

M. KIR. FŐAJTÓNÁLLÓMESTER

1.	1838.01.04.–1860.10.30.	Zichy Ferenc gr.
(1774–1861)
2.	1860.10.30.–1873.04.13. (áthelyezve)	Zichy Ferenc gr.
(1811–1900)
3.	1873.04.13.–1880.04.04. (†)

1880.04.04.–1880.04.21. | Almásy György gr.
(1805–1880)
<i>üresedés</i> |
| 4. | 1880.04.21.–1883.10.04. (†)

1883.10.04.–1884.01.29. | Szapáry Antal gr.
(1802–1883)
<i>üresedés</i> |

5.	1884.01.29.–1896.03.10.	(áthelyezve)	Széchenyi Gyula gr. (1829–1921)
6.	1896.03.10.–1929.11.15.	(†)	Bánffy György gr. (1845–1929)

M. KIR. FŐASZTALNOKMESTER

1.	1839.02.07.–1872.08.29. <i>1872.08.29.–1873.04.13.</i>	(áthelyezve)	Mailáth Antal gr. (1801–1873) <i>üresedés</i>
2.	1873.04.13.–1888.02.06.	(áthelyezve)	Zichy Ferenc gr. (1811–1900)
3.	1888.02.06.–1894.12.16. <i>1894.12.16.–1895.10.10.</i>		Csáky Albin gr. (1841–1912) <i>üresedés</i>
4.	1895.10.10.–1898.03.11. <i>1898.03.11.–1900.10.02.</i>	(†)	Széchenyi Imre gr. (1825–1898) <i>üresedés</i>
5.	1900.10.02.–1929.02.21.	(†)	Csekonics Endre gr. (1846–1929)

M. KIR. FŐKAMARÁSMESTER

1.	1847.11.19.–n. a. ⁸⁴ <i>n. a.–1865.09.13.</i>		Nádasdy Ferenc gr. (1801–1883) <i>üresedés</i>
2.	1865.09.13.–1873.07.29.	(áthelyezve)	Czirák János gr. (1818–1884)
3.	1873.07.29.–1884.08.09.	(áthelyezve)	Szögyény-Marich László (1806–1893)
4.	1884.08.09.–1889.07.24. <i>1889.07.24.–1890.12.24.</i>	(†)	Péchy Manó gr. (1817–1889) <i>üresedés</i>
5.	1890.12.24.–1895.02.07.	(áthelyezve)	Orczy Béla br. (1823–1917)
6.	1895.02.07.–1903.04.02. <i>1903.04.02.–1904.11.25.</i>	(†)	Andrássy Aladár gr. (1827–1903) <i>üresedés</i>

⁸⁴ Édesapja, Nádasdy Mihály gróf (+1854. márc. 18.) és édesanyja, Zichy Antónia grófnő (+1856. ápr. 6.) gyászjelentésén még mint „magyarországi királyi főkomornok”, illetve „Magyarország” Főkamarása” szerepel. Ellenben nagynénje, Nádasdy Mária Josefa grófnő (+1858. febr. 28.) halálakor nem került feltüntetésre ez a méltóság a titulátúrájában. (OSZK FM8/35797 348. tekercs 235., 272., 274. kép) 1861. jún. 25-én a főrendiházba meghívott, de távol lévő tagok listájában szerepelt, szintén a főkamarási méltóságra való utalás nélkül. (FőI 1861. I. kötet 15.) Másrészt viszont gyanúra adhat okot, hogy 1860 végén minden egyéb, üresen álló és az uralkodó kinevezésétől függő zászlósúri pozíciót betöltöttek – kivéve a főkamarásmesterét, amelyet majd csak 1865 őszén foglalt el Czirák János gróf. Egyelőre tehát annyi látszik biztosnak, hogy 1856 tavaszán Nádasdy Ferenc még viselte a főkamarásmesteri méltóságot. Talán mindez összefüggésben van azzal is, hogy közben magas pozíciókat töltött be a császári kormányzatban, így 1855 és 1857 között az úrbéri főtörvényszék elnöke, 1857 és 1860 között igazságügy-miniszter, majd 1861 és 1865 között erdélyi kancellár volt. (Obermayer-Marnach 1978: 14.)

7.	1904.11.25.–1913.03.02.	(áthelyezve)	Apponyi Sándor gr.
(1844–1925)
8.	1913.03.02.–1924.05.06.	(†)	Festetics Pál gr.
(1841–1924)

M. KIR. FŐLOVÁSZMESTER

1.	1838.01.04.–1874.09.16.
<i>1874.09.16.–1875.08.20.</i>	(†)	Batthyány Imre gr.
(1781–1874)
<i>üresedés</i>
2.	1875.08.20.–1881.01.22.
<i>1881.01.22.–1882.11.24.</i>	(†)	Erdődy Sándor gr.
(1802–1881)
<i>üresedés</i>
3.	1882.11.24.–1896.02.19.
<i>1896.02.19.–1896.03.10.</i>	(†)	Erdődy István gr.
(1813–1896)
<i>üresedés</i>
4.	1896.03.10.–1921.01.13.	(†)	Széchenyi Gyula gr.
(1829–1921)

M. KIR. FŐPOHÁRNOKMESTER

1.	1847.08.29.–1850.02.07.
<i>1850.02.07.–1860.10.30.</i>	(†)	Szerencsy István
(1793–1850)
<i>üresedés</i>
2.	1860.10.30.–1872.12.19.
<i>1872.12.19.–1873.04.13.</i>	(†)	Andrássy György gr.
(1797–1872)
<i>üresedés</i>
3.	1873.04.13.–1876.09.16.
<i>1876.09.16.–1880.05.08.</i>	(†)	Mikó Imre gr.
(1805–1876)
<i>üresedés</i>
4.	1880.05.08.–1894.12.17.
<i>1894.12.17.–1895.02.07.</i>	(†)	Bánffy Miklós br./gr. ⁸⁵
(1801–1894)
<i>üresedés</i>
5.	1895.02.07.–1904.11.25.	(áthelyezve)	Festetics Tasziló gr.
(1850–1933)
6.	1904.11.25.–1912.06.27.
<i>1912.06.27.–1912.09.24.</i>	(†)	Wenckheim Frigyes gr.
(1842–1912)
<i>üresedés</i>
7.	1912.09.24.–1920.04.06.	(†)	Esterházy Miklós hg.
(1869–1920)

⁸⁵ Az uralkodó 1880. aug. 10-én kelt legfelsőbb elhatározásával Bánffy Miklós 1855-ben szerzett osztrák grófi címét kiterjesztette Magyarországra. (MNL OL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXVI-II. köt. 484.)

M. KIR. FŐUDVARMESTER

1.	1847.08.29.–1856.10.15. <i>1856.10.15.–1860.10.30.</i>	(†)	Keglevich János gr. (1786–1856) <i>üresedés</i>
2.	1860.10.30.–1872.03.17. <i>1872.03.17.–1872.04.25.</i>	(†)	Barkóczy János gr. (1808–1872) <i>üresedés</i>
3.	1872.04.25.–1877.11.09. <i>1877.11.09.–1882.11.24.</i>	(†)	Károlyi György gr. (1802–1877) <i>üresedés</i>
4.	1882.11.24.–1883.02.12. <i>1883.02.13.–1883.11.01.</i>	(†)	Festetics György gr. (1815–1883) <i>üresedés</i>
5.	1883.11.01.–1898.04.05. <i>1898.04.05.–1899.03.02.</i>	(†)	Szapáry Géza gr. (1828–1898) <i>üresedés</i>
6.	1899.03.02.–1904.03.05. <i>1904.03.05.–1904.11.25.</i>		Bánffy Dezső br. (1843–1911) <i>üresedés</i>
7.	1904.11.25.–1933.05.04.	(†)	Festetics Tasziló gr./hg. ⁸⁶ (1850–1933)

M. KIR. (NEMES) TESTŐRSÉG KAPITÁNYA⁸⁷

1.	1840.04.04.–1849.11.12.		Vécsey Ágoston gr. (1776–1857)
2.	1867.04.21.–1875.03.05. <i>1875.03.05.–1875.06.26.</i>	(†)	Haller Ferenc gr. (1796–1875) <i>üresedés</i>
3.	1875.06.26. ⁸⁸ –1887.11.13. <i>1887.11.13.–1887.12.03.</i>	(†)	Fratricsevics Ignác (1820–1887) <i>üresedés</i>
4.	1887.12.03.–1902.04.14. <i>1902.04.14.–1902.04.21.</i>	(†)	Pálffy Andor gr. (1839–1902) <i>üresedés</i>
5.	1902.04.21.–1912.10.25. <i>1912.10.25.–1912.12.13.</i>	(†)	Esterházy Alajos hg. (1844–1912) <i>üresedés</i>
6.	1912.12.13.–1914.04.25.	(†)	Fejérváry Géza br. (1833–1914)

⁸⁶ Az uralkodó 1911. jún. 21-én kelt legfelsőbb elhatározásával magyar hercegi címet nyert. (MOL K 19 – Királyi Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek LXXII. köt. 408.)

⁸⁷ A testőrkapitányok archontológiáját Hellebronth Kálmán állította össze. (Hellebronth 1939: 461.)

⁸⁸ BK 1875. jún. 29. 1. Az eredetiben 1875. júl. 1-i dátum szerepel. (Hellebronth 1939: 461.)

	1914.04.25.–1914.05.20.	üresedés
7.	1914.05.20. ⁸⁹ –1918.11.20.	Lónyay Albert gr. (1850–1923)

B) A zászlósurak név szerinti felsorolásban

ALMÁSY GYÖRGY GR. (1805–1880)

1.	1873.04.13.–1880.04.04.	(†)	m. kir. főajtónállómester
----	-------------------------	-----	---------------------------

ANDRÁSSY ALADÁR GR. (1827–1903)

1.	1895.02.07.–1903.04.02.	(†)	m. kir. főkamarászmester
----	-------------------------	-----	--------------------------

ANDRÁSSY GYÖRGY GR. (1797–1872)

1.	1860.10.30.–1872.12.19.	(†)	m. kir. főpohárnokmester
2.	1863.04.08.–1864.09.21.		országbíró

APPONYI GYÖRGY GR. (1808–1899)

1.	1861.01.07.–1863.04.08.		országbíró
----	-------------------------	--	------------

APPONYI SÁNDOR GR. (1844–1925)

1.	1904.11.25.–1913.03.02.		m. kir. főkamarászmester
2.	1913.03.02.–1925.04.18.	(†)	tárnokmester

BARKÓCZY JÁNOS GR. (1808–1872)

1.	1860.10.30.–1872.03.17.	(†)	m. kir. főudvarmester
----	-------------------------	-----	-----------------------

BATTHYÁNY IMRE GR. (1781–1874)

1.	1838.01.04.–1874.09.16.	(†)	m. kir. főlovászmester
----	-------------------------	-----	------------------------

BÁNFFY DEZSŐ BR. (1843–1911)

1.	1899.03.02.–1904.03.05.		m. kir. főudvarmester
----	-------------------------	--	-----------------------

BÁNFFY GYÖRGY GR. (1845–1929)

1.	1896.03.10.–1929.11.15.	(†)	m. kir. főajtónállómester
----	-------------------------	-----	---------------------------

BÁNFFY MIKLÓS BR./GR. (1801–1894)

1.	1880.05.08.–1894.12.17.	(†)	m. kir. főpohárnokmester
----	-------------------------	-----	--------------------------

BEDEKOVICH KÁLMÁN (1818–1889)

1.	1871.01.26.–1872.02.12.		horvát–szlavón–dalmát bán
----	-------------------------	--	---------------------------

⁸⁹ BK 1914. máj. 23. 1. Az eredetiben 1914. júl. 20-i dátum szerepel. (Hellebronth 1939: 461.)

CORONINI JÁNOS GR. (1794–1880)

1. 1859.07.28.–1860.06.19. horvát–szlavón–dalmát bán

CUVAJ EDE (1851–1931)

1. 1912.01.19.–1913.07.21. horvát–szlavón–dalmát bán

CZIRÁKY JÁNOS GR. (1818–1884)

1. 1860.11.25.–1861.01.07. országbíró
 2. 1865.09.13.–1873.07.29. m. kir. főkamarásmeister
 3. 1873.07.29.–1884.02.09. (†) tárnokmester

CSÁKY ALBIN GR. (1841–1912)

1. 1888.02.06.–1894.12.16. m. kir. főasztalnokmester
 2. 1912.09.24.–1912.12.15. tárnokmester

CSEKONICS ENDRE GR. (1846–1929)

1. 1900.10.02.–1929.02.21. (†) m. kir. főasztalnokmester

DESSEWFFY AURÉL GR. (1846–1928)

1. 1917.07.31.–1928.03.28. (†) országbíró

ERDŐDY ISTVÁN GR. (1813–1896)

1. 1882.11.24.–1896.02.19. (†) m. kir. főlovászmester

ERDŐDY SÁNDOR GR. (1802–1881)

1. 1875.08.20.–1881.01.22. (†) m. kir. főlovászmester

ESTERHÁZY ALAJOS HG. (1844–1912)

1. 1902.04.21.–1912.10.25. (†) m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

ESTERHÁZY MIKLÓS HG. (1869–1920)

1. 1912.09.24.–1920.04.06. (†) m. kir. főpohárnokmester

FEJÉRVÁRY GÉZA BR. (1833–1914)

1. 1912.12.13.–1914.04.25. (†) m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

FESTETICS GYÖRGY GR. (1815–1883)

1. 1882.11.24.–1883.02.12. (†) m. kir. főudvarmester

FESTETICS PÁL GR. (1841–1924)

1. 1913.03.02.–1924.05.06. (†) m. kir. főkamarásmeister

FESTETICS TASZILÓ GR./HG. (1850–1933)

1. 1895.02.07.–1904.11.25. m. kir. főpohárnokmester
 2. 1904.11.25.–1933.05.04. (†) m. kir. főudvarmester

FRATRICSEVICS IGNÁC (1820–1887)

1. 1875.06.26.–1887.11.13. (†) m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

HABSBURG-LOTARINGIAI ISTVÁN (1817–1867)

1. 1847.01.15.–1848.09.26. nádor

HALLER FERENC GR. (1796–1875)

1. 1867.04.21.–1875.03.05. (†) m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

JELLACHICH JÓZSEF BR./GR. (1801–1859)

1. 1848.03.23.–1859.05.19. (†) horvát–szlavón–dalmát bán

KÁROLYI GYÖRGY GR. (1802–1877)

1. 1872.04.25.–1877.11.09. (†) m. kir. főudvarmester

KEGLEVICH GÁBOR GR. (1784–1854)

1. 1842.01.12.–1849.05.26. tárnokmester

KEGLEVICH JÁNOS GR. (1786–1856)

1. 1847.08.29.–1856.10.15. (†) m. kir. főudvarmester

KHUEN-HÉDERVÁRY KÁROLY GR. (1849–1918)

1. 1883.12.01.–1903.06.27. horvát–szlavón–dalmát bán

LÓNYAY ALBERT GR. (1850–1923)

1. 1914.05.20.–1918.11.20. m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

MAILÁTH ANTAL GR. (1801–1873)

1. 1839.02.07.–1872.08.29. m. kir. főasztalnokmester
2. 1872.08.29.–1873.05.14. (†) tárnokmester

MAILÁTH GYÖRGY (1786–1861)

1. 1839.03.13.–1849.05.26. országbíró

MAILÁTH GYÖRGY (1818–1883)

1. 1860.10.30.–1861.11.03. tárnokmester
2. 1867.02.12.–1883.03.29. (†) országbíró

MAZSURANICS IVÁN (1814–1890)

1. 1873.09.20.–1880.02.21. horvát–szlavón–dalmát bán

MIHALOVICS ANTAL (1868–1949)

1. 1917.06.29.–1918.10.29. horvát–szlavón–dalmát bán

MIKÓ IMRE GR. (1805–1876)

1. 1873.04.13.–1876.09.16. (†) m. kir. főpohárnokmester

NÁDASDY FERENC GR. (1801–1883)

1. 1847.11.19.–n. a. m. kir. főkamarásmeister

ORCZY BÉLA BR. (1823–1917)

1. 1890.12.24.–1895.02.07. m. kir. főkamarásmeister
 2. 1895.02.07.–1917.02.07. (†) országbíró

PÁLFFY ANDOR GR. (1839–1902)

1. 1887.12.03.–1902.04.14. (†) m. kir. (nemes) testőrség kapitánya

PEJÁCSEVICH LÁSZLÓ GR. (1824–1901)

1. 1880.02.21.–1883.09.04. horvát–szlavón–dalmát bán

PEJÁCSEVICH TIVADAR GR. (1855–1928)

1. 1903.07.01.–1907.06.26. horvát–szlavón–dalmát bán

PERÉNYI ZSIGMOND BR. (1783–1849)

1. 1849.05.29.–1849.08.11. országbíró

PÉCHY MANÓ GR. (1817–1889)

1. 1884.08.09.–1889.07.24. (†) m. kir. főkamarásmeister

RAKODCZAY SÁNDOR (1848–1924)

1. 1907.06.26.–1908.01.08. horvát–szlavón–dalmát bán

RAUCH LEVIN BR. (1819–1890)

1. 1868.12.08.–1871.01.26. horvát–szlavón–dalmát bán

RAUCH PÁL BR. (1865–1933)

1. 1908.01.08.–1910.02.05. horvát–szlavón–dalmát bán

SENNYEY PÁL BR. (1824–1888)

1. 1865.07.18.–1872.08.29. tárnokmester
 2. 1884.12.04.–1888.01.03. (†) országbíró

SKERLECH IVÁN BR. (1873–1951)

1. 1913.11.27.–1917.06.29. horvát–szlavón–dalmát bán

SOKCSEVICS JÓZSEF BR. (1811–1896)

1. 1860.06.19.–1867.06.27. horvát–szlavón–dalmát bán

SZAPÁRY ANTAL GR. (1802–1883)

1. 1880.04.21.–1883.10.04. (†) m. kir. főajtónállómester

SZAPÁRY GÉZA GR. (1828–1898)

1. 1883.11.01.–1898.04.05. (†) m. kir. főudvarmester

SZAPÁRY GYULA GR. (1832–1905)

1.	1900.10.02.–1905.01.20.	(†)	tárnokmester

SZERENCZY ISTVÁN (1793–1850)

1.	1847.08.29.–1850.02.07.	(†)	m. kir. főpohárnokmester

SZÉCHÉNYI GYULA GR. (1829–1921)

1.	1884.01.29.–1896.03.10.		m. kir. főajtónállómester
2.	1896.03.10.–1921.01.13.	(†)	m. kir. főlovászmester

SZÉCHÉNYI IMRE GR. (1825–1898)

1.	1895.10.10.–1898.03.11.	(†)	m. kir. főasztalnokmester

SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ (1806–1893)

1.	1873.07.29.–1884.08.09.		m. kir. főkamarászmester
2.	1884.08.09.–1888.02.06.		tárnokmester
3.	1888.02.06.–1893.11.19.	(†)	országbíró

TOMASICH MIKLÓS (1864–1918)

1.	1910.02.05.–1912.01.19.		horvát–szlavón–dalmát bán

VÉCSEY ÁGOSTON GR. (1776–1857)

1.	1840.04.04.–1849.11.12.		m. kir. nemes testőrség kapitánya

WENCKHEIM FRIGYES GR. (1842–1912)

1.	1904.11.25.–1912.06.27.	(†)	m. kir. főpohárnokmester

ZICHY FERENC GR. (1774–1861)

1.	1838.01.04.–1860.10.30.		m. kir. főajtónállómester

ZICHY FERENC GR. (1811–1900)

1.	1860.10.30.–1873.04.13.		m. kir. főajtónállómester
2.	1873.04.13.–1888.02.06.		m. kir. főasztalnokmester
3.	1888.02.06.–1900.07.17.	(†)	tárnokmester

ZICHY NÁNDOR GR. (1829–1911)

1.	1906.05.24.–1911.12.24.	(†)	tárnokmester

Hivatkozott források

Budapesti Hírlap (BH)
Budapesti Közlöny (BK)
Magyar Törvénytár (MT)
Felsőházi Irományok (FeI)
Főrendiházi Napló (FN)
Főrendiházi Irományok (FőI)
Képviselőházi Napló (KN)
Királyi Könyvek (MNL OL K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium – Királyi könyvek)
Közlöny (K)
Magyarország tiszti cím- és névtára (MTCN)
Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (MNL OL K 27)
OSZK gyászjelentés gyűjteménye (OSZK FM8/35797)
Sürgöny (S)
Széchényi levéltár (MNL OL P 623)

Hivatkozott irodalom

1848: *Az 1848 évi július 2-ára egybehívott nemzeti gyűlés képviselőinek, s a' felső ház tagjainak név- ,s lak könyve.* Pest

1886: *A Budapesti társaság.* Budapest

Ballabás Dániel 2011: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. *Századok* (145.) 5.

Ballabás Dániel 2013: Indokolt-e történelmi arisztokráciáról beszélni a dualizmus kori Magyarországon? *Turul* (86.) 3.

Bárói méltóságok (1500–1700) (<http://archivum.piar.hu/arisztokrata/11meltosagok.htm> – Letöltés: 2015. 10. 25.)

Borovszky Samu (szerk.) 1904: *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye.* Budapest

Borovszky Samu (szerk.) 1914: *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye.* Budapest

- Bölöny József 1977–1978: Közös miniszterek – horvát bánok – fumei kormányzók (1867–1918). *Levéltári Közlemények* (48–49) 1–2.
- Bölöny József 1979: Országzászlósaink az újkorban. A nádor. *História* (1.) 2.
- Bölöny József 1980: Országzászlósok az újkorban. *História* (2.) 2.
- Bölöny József 2004: Közös miniszterek – horvát bánok – fumei kormányzók (1867–1918). In: Uő – Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Budapest
- Cserepes Tünde – Szijártó M. István 2010: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. *Századok* (144.) 5.
- Fallenbüchl Zoltán 1988: *Magyarország főméltóságai*. Budapest
- Fejérpataky László (szerk.) 1888: *Magyar nemzetségi zsebkönyv. Első rész: főrangú családok*. Budapest
- Gaal György 2012: Gróf Bánffy Miklós: főúri életpálya a politika és művészetek jegyében: egy EME-alelnök portréja. *Erdélyi Múzeum* (74.) 2.
- Gergely András 1989: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Budapest
- Gerő András 2010: A Monarchia: örökség és emlékezet. In: Háda Béla et al. (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest
- Hajnik Imre 1888: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. Budapest
- Hellebronth Kálmán 1939: *A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918*. Budapest
- Hankó Ildikó – Kiszely István 1990: *A nádori kriptá*. Szekszárd
- Horváth Gyula 2013: Régi és új elit a 18. századi Magyarországon. In: Ifj. Bertényi Iván et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest
- Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (Szerk.) 1894: *Werbőczy István Hármaskönyve*. Budapest
- Kovács Ágnes 2000: A 18. századi országos tisztségviselők és a főispánok névjegyzékének társadalomtörténeti tanulságai. In: Angi János – Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen
- Kováts István 1997: István nádor száműzetése és halála. *Századok* (131.) 5.
- Kubinyi András 1995: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged
- Lakos János (szerk.) 1999: *A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16. – 1895. január 13.* Budapest
- Magyar Károly 2000: A budavári királyi palota vázlatos építéstörténete. In: F. Dózsa Katalin (szerk.) *A budavári királyi palota évszázadai*. Budapest
- Márkus Dezső (szerk.) 1898: *Magyar Jogi Lexikon I. kötet*. Budapest

- Márkus Dezső (szerk.) 1904: *Magyar Jogi Lexikon V. kötet*. Budapest
- Márkus Dezső (szerk.) 1907: *Magyar Jogi Lexikon VI. kötet*. Budapest
- Nánay Mihály 2011: Tisza István és a Habsburgok – különös tekintettel az 1916–17-es eseményekre. In: Maruzsa Zoltán – Pallai László (szerk.): *Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára*. Debrecen, 2011.
- Obermayer-Marnach, Eva (szerk.) 1978: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Bd. 7*. Wien
- Pálffy Géza 2010: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest
- Pálmány Béla (szerk.) 2002: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest
- Pálmány Béla 2011: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. Budapest
- Ságvári György 2001: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. In: F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.) *Tanulmányok Budapest Múltjából XXIX. A Budavári Királyi Palota évszázadai*. Budapest
- Stipta István 1998: *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen
- Szijaártó M. István 1995: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés*. Budapest
- Szijaártó M. István 2013: Főméltóságok a 18. századi Magyarországon. In: Bósze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 42.) Kaposvár
- Tóth-Barbalics Veronika 2015: A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei. *Történelmi Szemle* (57.) 4.
- Vér Eszter Virág 2008: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások. In: Gergely Jenő (szerk.): *Fejezetek a tegnap világából*. Budapest
- Vér Eszter Virág 2010: Egy elfeledett kultuszhely: az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. In: Szvitek Róbert József (szerk.): *Folia Historica XXVI*. Budapest
- Zsoldos Attila 2011: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest

Zsidó–magyar, magyar–zsidó polgár. Akkulturáció mint polgárosodás

A zsidó polgárosodás témájáról Karády Viktorral folytatott valamikori vitám egyik sarkalatos pontja volt az ún. zsidó túliskolázás problémája.¹ Mint ismert, Karády számtalan tanulmányában igyekezett tézisért bizonyítani, miszerint egyes felekezeti csoportok, mindenekelőtt az izraeliták (és az evangélikusok) tagjai a többi felekezethez tartozóknál jobban szorgalmazták gyermekeik iskoláztatását, ráadásul az ő iskolai teljesítményük feltűnően jobb, mint a más felekezetűekhez tartozóké. Karády a jelenséget úgy értékeli, mint az asszimilációs norma túlteljesítését, és egyúttal a zsidók egyértelmű polgárosodási teljesítményeként könyveli el a számukra kedvező iskolai előmenetelt. Az utóbbit tekintve odáig merészkedik Karády, hogy kijelenti: a zsidókban ölt alakot a hamisítatlan modern magyar polgár. Mint írja: „a zsidóság a legtöbb szabad értelmiségi, magántisztviselői és gazdaságilag önálló tőkés csoportnak [...] általában legdinamikusabb, legmodernebb rétegeit alkotta, s így a polgári fejlődés majd minden területén [...] a modernizáció szellemiségét testesítette meg.”² Akkori ellenvetésem ezzel a sommásnak ható és mindenképpen alulinterpretált megállapítással szemben így szólt: „a »túliskolázás« valóban csak az asszimilációs norma túlteljesítéséből fakad, mint ahogy [...] Karády] vélelmezi vagy abból (is) ered, hogy a zsidóság az iskoláztatást előnyben részesítette a *mobilitás* másfajta eszközeivel és csatornáival szemben?”³ Egy további ellenvetésem pedig arra vonatkozott, ami jelen tanulmány közelebbi tárgyát képezi. „S vajon az iskolázási stratégiákat nem befolyásolja-e érdemben az, hogy a nyelvi-kulturális homogenizáció következtében az iskola jelentősége merőben más a zsidók, mint a keresztények között?”⁴ Hiszen, folytatódik tovább a gondolatmenet, a feltűnőnek gondolt zsidó iskoláztatás az elemi nyelvi-kulturális integráció előfeltétele, ami ahhoz kell, hogy az illetők megtanuljanak magyarul, mely képességgel a magyar etnikumú népesség eleve rendelkezik, és így nem az iskolától

¹ Gyáni 1997: 266–278; Újraközölve: Gyáni 2002: 146.

² Karády Viktor 1997: 82. A szerző további idevágó könyvei: Karády 1997; Karády: 2000.

³ Gyáni 2002: 146.

⁴ Gyáni 2002: 146–147.

várja annak elsajátítását. Olyan asszimilációs – akkulturációs – eseményről van tehát szó, amely nélkülözhetetlen a zsidó származású magyar állampolgárok teljes értékű befogadásához, hiánytalan társadalmi betagozódásához. Enélkül nemhogy polgárok nem lehettek, de a modern polgári társadalom integráns tagjaiként sem tekinthettek volna önmagukra.

A zsidó túliskolázás tézisével⁵ szemben akkor tett ellenérveim megerősítéseként teljes joggal hivatkozhatom a német *Bürgerium* fogalom azon értelmére, amely a professzionalizációval való szoros összefüggésben tárgyalja a kérdést. Jürgen Kocka mutatott rá arra, hogy német kontextusban feszültség és bizonyos fokú elkülönülés tapasztalható a *Bildungsbürgerium*ként számon tartott társadalmi kvalitás, valamint az értelmiségi csoportok tagjai, az egyes professziók képviselői között. Az általános műveltség birtokában lévő *Bildungsbürgerium* és a szakmai specializációnak megfelelő tudást birtokló professzionális értelmiség versenyben állt tehát egymással, és ez okból rivalizáló identitások jártak velük együtt. A professziók és a nekik megfelelő szaktudás szerepének az előtérbe kerülése egy idő után már megosztotta a 19. század első két harmadában még egységes benyomást keltő *Bildungsbürgerium*ot.⁶ Jürgen Kocka a közalkalmazotti-tisztviselői *Bildungsbürgerium* német vonatkozásban megfigyelhető kivételesen nagy súlyára is felhívja továbbá a figyelmet. Az ő jelenlétük döntő hatást gyakorolt a professzionalizáció egész folyamatára, amit a német történetész a bürokratikus professzionalizáció megnevezéssel illet.⁷ S bár Keller Márkus egyetlen értelmiségi hivatáscsoport, a középiskolai tanárok esetében bebizonyította, hogy Magyarországon nem a bürokratikus professzionalizáció porosz mintáját követve zajlottak az említett folyamatok,⁸ ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a professzionalizáció hazai folyamatát is befolyásolta az, ami a bürokratikus szférában zajlott: normát és referenciát jelentett a szabad értelmiség feltörekvő tagjai számára.⁹

A kérdés szempontjából érdekes továbbá, hogy egyes professzionalizálódó értelmiségi hivatásokban kimagasló Magyarországon a zsidók, az izraelita felekezetűek számaránya. E tény külön megfontolást kíván az előző összefüggéssel való kapcsolatában. A magyarországi zsidók, a németországi zsidóktól eltérően a 19. század közepén, a század második felében még csupán úton voltak a többségi társadalomba való betagozódás felé. Ennek kapcsán a jogi emancipációra, a kulturális adaptációra, valamint a társadalmi integrációra kell utalni. Különös és kiemelt jelentőséggel bír ez alkalommal a kulturális adaptáció, az akkulturáció ügye, tekintve, hogy az egész kérdés az értelmiségi professziók szempontjából vetődik fel. Érdemes újabb pillantást vetni a német társadalomtörténetre, a róla folytatott történeti diskurzusra. Kocka kiemeli, hogy a *Bildungsbürgerium* nem rend, nem osztály, hanem olyan kulturális entitás, ahol a normák, a jelentések, az értékek és a mentalitás közössége jelenti a voltaképpeni kohéziós erőt. A német polgárságba a *Bildungsbürgerium* tagjaként betagozódó egyének és családok a német nyelv és egyáltalán: a tág értelemben vett kulturális érintkezési formák és identitáskonstrukciók elsajátítása és szüntelen gyakorlása révén

⁵ Vö. Karády 1997: 75–92.

⁶ A német *Bürgerium* mint társadalomtörténeti fogalom és csoport historikumához vö. Kocka 1993: 3–39.

⁷ Kocka 1990: 62–74, különösen 68–73. Ld. még: Blackburn 1991: 6–7.

⁸ Keller 2010: 143–263.

⁹ Mazsu 1997: 221–226.

bizonyítják odatartozásukat.¹⁰ A zsidókra nézve mindebből – Shulamit Volkov izraeli történész megállapítását idézve – egyenesen következik, hogy: „A polgárosodás [Verbürgerlichung] mindenekelőtt akkulturációs folyamat, a polgársághoz (Bürger-tum) való tartozást, a soraiba való végső belépést nem az önmagában vett gazdasági teljesítmény határozza meg, nem ez dönti el a kérdést.”¹¹ Ha kizárólag a gazdasági értelemben vett polgárosodás tényeit vennénk csupán figyelembe, ami a vállalkozó és a menedzseri pozíciók zsidók általi birtokbavételét illeti, akkor eltúloznánk a zsidóság polgárosodási sikereit: „a polgárosodás folyamatát illetően a zsidók számára döntő [...] a német nyelv elsajátítása, valamint gyermekeik világi oktatásának a biztosítása.”¹² Az akkortájt széles körben honos vélemény szerint egyedül a képzésen (Bildung) át vezet az út a német polgársághoz. Ez újólág azt bizonyítja, hogy a középpolgárság mint *Bildungsbürgertum* valójában nem más, mint egy specifikus kulturális létezési forma.

*

Mindez komolyan megszívlelendő tanulság a magyar társadalomtörténet-írás számára is, kivált, ha a zsidó polgárosodás problematikáját tesszük mérlegre. Elfogadható vajon az a merésznak ható feltételezés, mely szerint az éppen hogy magyarrá lett, az akkulturáció útján még csak a kezdő lépéseket megtévő zsidó értelmiség (és vállalkozó tőkés polgárság) teremtette meg és testesítette meg egymagában a modern polgárt a korabeli Magyarországon? A kérdésre adott igenlő felelet, amelyet gyakran hallunk történészeinktől, azt sugallja, hogy az asszimiláns zsidók megjelenése előtt nem létezett nálunk a szó szorosabb értelmében vett polgárság, amely, mint láttuk, legalább annyira kulturális konstrukció, mint amennyire foglalkozási vagy vagyoni-jövedelmi csoport. Ez azonban nonszensz, kár is vele hosszasan foglalkozni.

A modern polgári világ nemzeti képződmény is volt egyúttal, amely nemzeti társadalom alakjában valósult meg. Következésképpen a modern polgár kizárólag mint a nemzet kulturális, mondhatni értelem- és érzelemtársaságának a teljes értékű tagja vallhatta magáénak a polgár kitüntető címét. Ahogy Volkov találóan fogalmaz: a zsidók esetében (is) egyes-egyedül az akkulturáción keresztül vezetett út a német polgárság, a *Bürgertum* soraiba. Nem lenne értelme az akkulturáció kifejezésének, ha feltételeznénk, hogy azok teremtik meg az autentikus modern polgárt, akik még csak nem is rendelkeznek a polgári „osztály” egyik fő attribútumával, a nemzeti nyelv ismeretével, a nemzeti műveltség intellektuális eszköztárával. A feltörekvő és a középosztály sorait majdan gyarapító hazai zsidók is valójában egy már eleve adothoz és általuk is tovább formálthoz való alkalmazkodásuk révén váltak képessé arra, hogy a modern nemzeti társadalom részeként teljesítsék be végül sorsukat. Ez azt követelte tőlük, hogy hagyják maguk mögött a zsidó hagyományok és a zsidó alávetettség világát azért, hogy megfelelően bekapcsolódhassanak a nemzeti keretekben szerveződő modern polgári értelmiség életvilágába. S miért a tudással szorosan összefüggő

¹⁰ Kocka 1993: 4–5. A modern európai középosztály általános osztályozási kritériumának számít ma a történeti irodalomban az értékek, az életforma és a mentalitás szerinti „csoportidentitás” tételezése. Gay 2002: 3–33.

¹¹ Volkov 1993: 370.

¹² Volkov 1993: 373.

megélhetési tevékenységek kaptak kiemelt szerepet a zsidó származású mobil elemek társadalmi érvényesülésében (az üzleti pályák mellett, de inkább azok mögött)? Erre a kérdésre Ernst Gombrichnak, a gazdag bécsi zsidó felsőközéposztályból származó művészettörténésznek a megállapítását idézhetem válasz gyanánt. „Hadd ismételjem meg: a társadalom megállapodott [beérkezett – established] tagjainak, lett légyenek ők arisztokraták, vagy polgárok, biztosított volt a társadalmi státusa. Az újonnan jötteknek így nem akadt más választása, mint hogy harcoljanak az utódaik számára az egyes professziókban biztosítandó jobb jövőért. Ez mindenekelőtt azt kívánta tőlük, hogy valamilyen hasznos tudásra [szakmai műveltségre] tegyenek szert az orvoslásban vagy a jogban, mert bár az ún. professziók nem mindig képesítettek magas állásra a társadalmi hierarchiában, de ahogy a középkori állami tisztségviselők esetében is történt, mégiscsak igényt támaszthattak valamilyen kedvezőbb pozícióra a politikai és a társadalmi életben. [...] Ezért erősen hiszem, hogy a társadalmi dinamika és nem a faj vagy a genetika felelt azért, hogy ezekben a valamikori konzervatív társadalmakban a zsidók oly nagy számban képviseltették magukat az értelmiségiek között.”¹³

Kivált a professzionális értelmiségivé válás folyamatában volt (lehetett) kivételesen nagy jelentősége a magyar nyelvvel, a magyar nyelvű kultúrával való találkozásnak, a benne való elmélyülésnek a zsidó származású, egyszersmind törekvő egyének számára. Nézzünk meg néhány beszédes esetet az érintettek önvallomásaihoz fordulva! Az 1856-ban rabbi családba született későbbi neves történész, Marczali Henrik, akinek az apja „egyike volt az első zsidó papoknak, kik magyar nyelven prédikáltak”,¹⁴ már négyévesen megtanult írni és olvasni, sőt még ő taníttatta betűvetésre a két évvel idősebb nővérét is.¹⁵ Megjegyzem: más források tanúsága szerint sem volt ritka ez időben, hogy a szülők már iskoláskoruk előtt megtanították gyermekeiket írni-olvasni. E tényre utal az 1874-ben egy táblabíró fiaként Budapesten született Farkas Geiza esete is, aki felnőttként a Huszadik Század köréhez tartozott, és mint közgazdász és szociológus fejtett ki később számottevő tudományos munkásságot. „Első oktatásomat 4 éves koromban kaptam a mamától, megtanulván magyarul és németül írni és olvasni, mindkét nyelven 100-ig számolni, az öt földrész neveit és lakásomat.”¹⁶ Az idézet arra is ékes példa, hogy a többnyelvűség (legalábbis amit a statisztikák így rögzítettek) nem feltétlenül jelentette, hogy az illető úgymond asszimiláns „allogén” személy, ahogy Karády feltételezi.¹⁷ Farkas Geiza ugyanis nem volt „asszimiláns allogén”, jöllehet már a gyerekkorától kétnyelvűnek számított. De térjünk vissza Marczalihoz!

A családi tanács úgy döntött, hogy a győri bencés gimnáziumba íratják be Marczali Henriket, aki azonban a következő tanévtől nyomban átiratkozott a pápai kollégiumba. Itteni szellemi életéről szól visszaemlékezésének alábbi részlete. „Az iskolába járás és a tanulás mellett maradt időm az olvasásra is. Az önképzőkörnek, mely büszkén számította tagjai közé Petőfit és Jókait, gazdag könyvtára rendelkezésünkre állott. Főképpen szépirodalmat olvastam. Jókai volt akkor a kollégium bálványa, nem csoda, ha műveit a legrégebbieken kezdve végigolvastam, és nem tudtam betelni velük.

¹³ Gombrich 1996: 37.

¹⁴ Marczali 2000: 5.

¹⁵ Marczali 2000: 6.

¹⁶ „Ez idő volt életemben a legboldogabb”. Farkas 2000: 57.

¹⁷ Karády 2001: 129–144. Karády megállapításának alapos és megsemmisítő bírálatával szolgál: Kovács 2011: 251–319.

Akkor a *Köszívű ember fiait* vártuk, és amikor megjelent, minden lehetőt megtettem, hogy hozzáférjek, de sorshúzás volt, és hetekig tartott míg kezemhez jutott. El is olvastam úgyszólván egyfolytában, és ez volt annak a forradalomnak, amelyről eddig is annyit beszéltünk, első képe, mely talán eszményítve, de mégis életet mutatott, és nem szavakat és formulát.”¹⁸ Tudni kell, hogy Marczali korábban is szerzett már némi jártasságot a nemzeti irodalmi közkultúrában, amellet, hogy például Shakespeare-t olvasott (német fordításban): „Körülbelül könyv nélkül tudtam az egész *Nemzeti Dal-könyvecskét*. Talán legjobban az *Obsitos* tetszett nekem.”¹⁹

Hasonlóképpen vall minderről a falusi zsidó családba született Fenyő Miksa is, a *Nyugat* folyóirat egyik alapítója, aki esszéíróként, politikusként és a GYOSZ igazgatójaként vált magyar értelmiségivé és polgárrá. „Olvasni korán tanultam meg, tán még [...] ötéves koromban, amikor nagyanyám Petőfi összes verseivel ajándékozott meg, hogy ha majd olvasni tudok, akkor fölolvassak neki. János vitézt olvastam föl, és ő figyelemmel hallgatott.”²⁰ Természetesen zsidó vallási hatások is érték Fenyőt, ámbar a szülei (pontosabban a nagyanyja) katolikus elemi iskolába írtatták. Mint írja: egy Lichstentein nevű kántor „volt, aki megtanított az imákra, miket tizenharmadik évem fordulóján kellett elmondanom, mert ez a kor volt a zsidóknál a beértség ideje, ekkor vált a gyermek felelős ifjúvá”.²¹ Ennél jóval fontosabb volt azonban számára a magyar irodalommal való megismerkedése. Fontosnak tartotta megjegyezni visszaemlékezései sorában, hogy a tanítónője, „az aranyos Grünbaum Rózsa kisasszony, aki megajándékozott egy Berzsenyi kötettel, bele is írta »kedves tanítványomnak«”, együtt olvasta diákjával a János vitézt.²² Majd így folytatók a beszámoló: „Nyolcéves lehettem, mikor egyik nagybátyám, Manó bácsi, a család gazdag tagja, megajándékozott báró Eötvös József összes verseivel.”²³ És emellett – a következő évekből – a magyar szépirodalmat reprezentáló további könyvajándékról is szól az emlékező.

A zsidó értelmiségi identitáskonstrukciókat egymást követő nemzedékek során át vizsgáló Fenyves Katalin a 19. század első felében született asszimiláns zsidók kapcsán megjegyzi: semmiképp sem igazolható ez esetben Karády Viktor vesszőparipája, az „asszimilációs társadalmi szerződés” tézisének az érvényessége.²⁴ A tézis sugalmazása szerint munkamegosztás alakult volna ki a feltörekvő zsidóság és a befogadó magyar társadalom mérvadó társadalmi csoportjai között; az előzőek úgymond megelégedtek a nekik átengedett gazdasági (vállalkozói, menedzseri) pozíciókkal, a hatalom viszont a keresztény közép- és felsőosztályok kezében maradt. A Fenyves által közelről szemlélte zsidó értelmiségiek önvallomásai ugyanakkor arról a korabeli zsidó meggyőződésről árulkodnak, miszerint „nem azért kell magyarosodni, hogy jogegyenlőséget kapjon a zsidó, hanem azért, mert ez az az ország, amely megérdemli a haza nevet, s az ország nyelvének megtanulása révén lehet közelebb jutni a lelkéhez, a nemzethez. A magyar nyelv és műveltség elsajátítása itt az érzelmi-politikai választást – és [...]

¹⁸ Marczali 2000: 43.

¹⁹ Marczali: 16.

²⁰ Fenyő 1994: 36. Fenyő Miksa szellemi arculatához és értelmiségi habitusához vö. Gyáni 2014: 1258–1263.

²¹ Uo. 38.

²² Uo.

²³ Uo. 39.

²⁴ Karády felfogásához ld. Karády 2000: 19.

belső azonosulást – kifejező öncél, [...] amely önmagában hordja jutalmát, így azért is megvigasztal, hogy a haza (még?) mostoha gyermekeinek tekinti a zsidókat, azaz nem biztosít számukra egyenlő jogokat.”²⁵

Egy bő emberöltővel később, a magyar nemzetállamiság, az alkotmányos államélet és a zsidó egyenjogúság korában, egyszóval a 19. század végén ez így már szinte általános életérzés volt a felfelé törekvő zsidó származásúak körében. Őszinte lelkesedéssel képviselik a nyelvi magyarosodás ügyét, „és lenézik a többi nemzetiséget, illetve azok magyarul nem eléggé jól tudó tagjait”.²⁶ A szóban forgó családok iskolázási stratégiája is ennek az identitáskonstrukciónak felelt meg, amely minimum gimnáziumi, gyakorta egyetemi képzést irányzott elő a fiúk számára. Ráadásul a felekezeti, természetesen a keresztény felekezetek által fenntartott gimnáziumokat részesítették előnyben ennek során. Jól mutatja ezt Fenyő Miksa iskolai életútja is, akit előbb ugyan zsidó elemi iskolába járatnak, ahonnan azonban elkíváncozott, és így végül katolikus elemibe került, ahol apák tanították. Később Budapesten, az akkor még a Sütő utcában lévő református gimnáziumban folytatta tanulmányait, mely iskola később a Fásorra költözött. Jellemző képet mutatott az iskola – emlékezőnk által megrajzolt – társadalmi profilja. „Az osztály közel fele zsidó gyerek volt, jómódú szülők gyermekei [...]. Protestáns osztálytársaim valamivel közelebb álltak az én iskolai társadalmi helyzetemhez, kivéve azokat, akiknek helyzetét kivételessé tette, hogy apjuk, vagy más közeli rokonuk presbiter volt vagy más rangos tisztviselője az egyháznak.”²⁷ Fenyő meghatározó gimnáziumi élményének irodalomtanára számított, és emellett persze az irodalmi stúdiumok is elemi erővel hatottak rá. Lehr Albert tanította itt az irodalmat. „Neki köszönhettem Petőfit és Aranyt – mindkettő ma is úgy él bennem, ahogy tőle tanultam. És a mindenfajta apróbb megaláztatások mellett [...], amit egy szegény gyerekeknek, s még hozzá zsidónak és közepes tanulónak, átélnie kellett, milyen fölegyenésíthető (sic!) elégtétel volt számomra – s ezt Lehr Albertnek köszönhetem –, hogy fölismerte lényegemet: magyarságomat, s nekem ítélte a Döbrentei-díjat, mely annak a diáknak dukált, ki az iskolában legjobban beszélt és írt magyarul.”²⁸ Így válhatott a 19. század végén az ekként szocializálódó (akkulturálódó) Fenyőből hamisítatlan modern nagyvárosi polgár a 20. század elején, aki a kreatív művészetek (a szépirodalom) és az üzleti élet körén belül egyaránt otthonosan mozogva teljesítette be a professzionális értelmiségi életútját.

A századforduló időszakában ebbe a társadalmi rétegbe utat kereső, többnyire vidéki eredetű zsidó kispolgárság körében módfelett gyakori volt az előbbihez fogható iskolázási stratégia. A pszichológus Székács-Schönberger István előadja memoárjában, hogy nemegyszer még a lányok beiskolázását is ez a törekvés szabta meg. Anyja tágabb családjáról szólva megjegyzi: a testvérként és unokatestvérként együtt élő hat lány mind ugyanabba a leány-középiskolába járt. „Egyébként ebbe az iskolába, az Andrássy úti felsőbb leányiskolába, majd Mária Terézia Gimnáziumba [...] jártak a budapesti polgárság lányai. A réteg feltörőben volt, művelődött, és már a 19. század

²⁵ Fenyves 2010: 100.

²⁶ Fenyves 2010: 184.

²⁷ Fenyő 1994: 51–52.

²⁸ Fenyő 1994: 52.

végén a lányait is iskolába járatta.”²⁹ Holott a lányokból rendszerint nem lett profesz-zionális értelmiségi, sőt még kereső tevékenységet sem vállaltak felnőtt korukban.

Ennél is tanulságosabb azonban, amit Székács-Schönberger az apai felmenőiről előad. A 19. század második felében a vidéki kispolgár zsidók mind sűrűbben ambicionálják, hogy utódjaik révén előlépijenek értelmiségivé. Ez alkalommal is ez történt. „Nagyszüleim nemzedéke [...] a magyar zsidóság polgárosodása útjára lépett, ez volt az első magyar zsidó generáció, amely tömegesen alkalmazkodott és magáévá tudott tenni európai normákat.”³⁰ Így eshetett meg, hogy emlékezőnk apja – szinte egyedülként a szűkebben vett családból – tovább tanult, és végül orvos lett belőle. „A múlt [a 19.] század utolsó negyedében Újvidéken a zsidók gyermekeit már magyar állami, illetve községi iskolába járaták.”³¹ Bár a család szegény sorsú volt, a szülők mégis tovább kívánták taníttatni Székács-Schönberger István apját: „az újvidéki katolikus gimnáziumba írátták, állami gimnázium akkor még nem volt ott. [...] Tekintettel arra, hogy apám a gimnáziumi tanulmányai során is beváltotta a beléje vetett bizalmat, anyja arra bátorította, hogy utazzon fel Budapestre, és iratkozzon be az egyetem orvosi fakultására. Ebben a választásban szerepelhetett [sic!] a bécsi orvos rokon is.”³² A memoár sugalmazása szerint az apa, aki, miután az egyetemet elvégezte, Budapesten ragadt mint kórházi orvos, „nagy szakmai tudással és általános műveltséggel [rendelkezett], de úgy, hogy a tudás és műveltség soha nem tűnt hivalkodónak”.³³

Ezzel több generációra előre eldőlt ebben a családban (is), hogy ki hová és hogyan tagozódik be a társadalomba. Az értelmiségi és középosztályi életforma arra predesztinálta az utódokat, hogy lehetőleg reprodukálják szüleik (az apjuk által fémjelzett) társadalmi státusát. A pszichológusként idővel komoly tudósi életpályát befutó Székács-Schönberger kezdetben a zene iránti fogékonyságával tűnt ki, ami a véletlennek is volt köszönhető. „Anyám gyerekkorában, ahogy egy rendes polgári családhoz illett, zongorázni tanult egy ideig, tehát lakásunk berendezéséhez egy zongora is tartozott, amit azonban soha senki sem használt. Azt hiszem, a Monarchiában a polgárság státusszimbólumai között szerepelt a lakásban található zongora – sok orvosi lakást láttam, mindenütt állt a szalonban zongora, és nem tudtam soha arról, hogy valaki rendszeresen használta volna ezt a hangszert, azonkívül, hogy valamelyik gyerek egy ideig zongoraleckéket vett rajta. Valószínűleg a szalonunkban álló zongora döntötte el, hogy zongorázni tanulok.”³⁴ Később mégis úgy határozott, hogy orvos lesz, és ezzel követi apját a professzióban.

Az obligát polgári státuskellékként kéznél lévő zongora könnyen más irányban is elindíthatta volna Székács-Schönbergert, aki azonban az orvosi élethivatás mellett döntött, és ez volt az, ami megszabta további iskoláztatását. „Természetesen apám jó színvonalú gimnáziumba akart beadni, a legjobbaknak a felekezeti gimnáziumok számítottak.”³⁵ Mégsem ide került, mert a tízes években megélénkülő antiszemitiz-

²⁹ Székács-Schönberger 1997: 29.

³⁰ Székács-Schönberger 1997: 18.

³¹ Székács-Schönberger 1997: 18.

³² Székács-Schönberger 1997: 18.

³³ Székács-Schönberger 1997: 19.

³⁴ Székács-Schönberger 1997: 60–61.

³⁵ Székács-Schönberger 1997: 66.

mus már ezeknek az iskoláknak a tantermeibe is beszüremkedett ez időben, ami visszatartotta tőlük a Székács családot. Holott, jegyzi meg emlékezőnk, „a jómódú zsidók [...] ezt a diszkriminációt nyugodtan elfogadták – abban a meggyőződésben, hogy ezzel helyet foglalhatnak a magyar társadalomban”.³⁶ Így végül abban az állami gimnáziumban tanult tovább Székács-Schönberger, amelyik a kerületükben székelt, és ott pedig az a tanár tette rá a legnagyobb hatást, aki később az apósa is lett. Az alsóbb társadalmi állású vidéki zsidó családból származó Dénes Lajos tanította Székács-Schönbergernek a magyar irodalmat és a német nyelvet. Az esztétikai tudományos dolgozatokat is jegyző gimnáziumi tanár a haladó gondolkodók és pedagógusok közé tartozott, annak az új radikális-liberális humán értelmiségnek volt egyik képviselője, amely a 20. század első két évtizedében lépett színre hazánkban.

A gimnáziumnak a személyiség formálásában játszott kivételesen nagy szerepét értékelve Székács-Schönberger kiemeli, hogy milyen elidegenítően hatott rá és társaira a zsidó hittanóra, amely, mint írja, a többi tantárgyhoz képest értelmetlen, maradi, „nevetséges keverék” volt. „Ilyen körülmények között – vonja meg a mérleget – az én generációmban a zsidó identitás tudata egyszerűen nem alakulhatott ki [...]. Ez teszi érthetővé, hogy igen sokan közülünk utálattal fordultak el a zsidóságtól, és igen kis előnyök kedvéért készek voltak a zsidóságukat, mely tulajdonképpen semmit sem jelentett, csak társadalmi hátrányt, feladni.”³⁷

*

Az akkulturáció folyamata hiánytalanul egybeforrt tehát ez időben a modern polgári és értelmiségi szerepfelfogással, az annak megfelelő sajátos öntudattal. Ha tisztán csak zsidó teljesítményként fogjuk fel a polgárosodás társadalmi fejleményét, mint ahogy számosan teszik napjaink társadalomtörténeti diskurzusában, ugyancsak elvétjük a lépést. Valójában egy olyan korabeli törekvés eredménye volt a professzionalizáció eredményeként beérő hazai polgárosodás, melynek az eredeti, a specifikusan zsidó identitás tudatos, erőnek erejével keresztülvitt megtagadása és elnyomása volt az egyik legfőbb előfeltétele. Magyar viszonylatban is érvényesnek fogadjuk el az akkulturáció annyi mint polgárosodás képletét. Ebből adódóan a zsidók ún. túliskolázása a vázolt szocializációs mechanizmusok révén előmozdított társadalmi érvényesüléshez megkívánt „hivatalos útnak” felelt meg; ez nemcsak valamilyen szakmai képzettség megszerzését, de egyszersmind a nemzeti kultúra és műveltség birtokba vételét is megkövetelte az érintettektől. Azt tehát, ami – a zsidó származásúaknál – pluszként akkulturációt is feltételezett, ennek pedig kizárólag csak iskolázással lehetett megfelelni. Az asszimilálódó zsidók számára ez tette egyúttal lehetővé a komolyan számba vehető társadalmi mobilitást is.

³⁶ Székács-Schönberger 1997: 66. Megjegyzem: az evangélikus gimnáziumok a 19. század első felében is már nagy számban vonzották magukhoz a tanulni vágyó (még emancipálatlan) zsidók gyerekeit. Keszei 2006: 566. A későbbi időszakokra nézve különösen informatív: Hunfalussy 1995: 104.

³⁷ Székács-Schönberger 1997: 78.

Hivatkozott irodalom

- Blackbourn, David 1991: The German Bourgeoisie: An Introduction. In: David Blackbourn – Richard J. Evans, eds.: *The German Bourgeoisie. Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century*. Routledge, London, 1–45.
- Farkas Geiza ismeretlen gimnazista önéletrajza 1888-ból. Közzéteszi: Németh Ferenc 2000: Híd, január–február, 57–60.
- Fenyő Miksa 1994: *Önéletrajzom*. Argumentum, Budapest.
- Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina, Budapest.
- Gay, Peter 2002: *Schnitzler's Century. The Making of Middle-Class Culture 1815–1914*. W.W. Norton & Company, New York.
- Gombrich, Ernst 1996: *The Visual Art in Vienna circa 1900. Reflections on the Jewish Catastrophe*. The Austrian Cultural Institute, London.
- Gyáni Gábor 2014: A napló mint kordokumentum. *Holmi*. 2014. október, 1258–1263.
- Gyáni Gábor 1997: A polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ, Ősz*, 266–278.
- Gyáni Gábor 2002: *Történelemszövegek*. L'Harmattan, Budapest.
- Hunfalussy Szabolcs 1995: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a valósi hovatartozás szerepére. *Sic Itur Ad Astra*, 1–2. 93–129.
- Karády Viktor 1997: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 78–113.
- Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest.
- Karády Viktor 2001: Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmus kori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). *Korall*, Tavaszi-Nyár, 129–144.
- Karády Viktor 2000: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja. In: Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, Budapest, 11–77.
- Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan – 1956-os Intézet, Budapest.

- Keszei András 2006: A közép fokú oktatás felekezeti változatai a 19. század első felében. In: Kövér György, szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 541–574.
- Kocka, Jürgen 1990: 'Bürgertum' and Professions in the Nineteenth Century: Two Alternative Approaches. In: Michael Burrage – Rolf Torstendahl, eds.: *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. Sage Publications, London, 62–74.
- Kocka, Jürgen 1993: The European Pattern and the German Case. In: Jürgen Kocka – Allan Mitchell, eds.: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Berg, Oxford, 3–39.
- Kovács I. Gábor 2011: „Törzsökös” és „asszimilált magyarok”, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarország középiskolaiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatisztikához. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 251–319.
- Marczali Henrik 2000.: *Emlékeim*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Mazsu, János 1997: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Columbia University Press Boulder, and New York.
- Székács-Schönberger István (1907–1999) é. n. [1997]: *Egy zsidó polgár gyermekkora. Analitikus háttérrel*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Volkov, Shulamit 1993: The 'Verbürgerlichung' of the Jews as a Paradigm. In: Jürgen Kocka – Allan Mitchell, eds.: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Berg, Oxford, 367–391.

A nemesség mítosza a családi emlékezetben és a személyes identitás összefüggései egy házicseléd naplójában

A házicselédektől nem maradtak fent igazi egodokumentumok, így mai tudásunk nem az általuk hátrahagyott forrásokon, hanem sokkal inkább az egykori munkaadók által készített irodalmi alkotásokon, elvétve pedig visszaemlékezéseken alapul.¹ Ez a hiány adja a rendkívüliségét az általam 2012-ben talált naplónak, amelyet egy Budapesten szolgáló nyírségi cseléd lány írt.² Tóth Márta (1921–1947) egy Tisza menti faluban élt, ahol a helyi elemiben hat osztályt végzett.³ Három testvére volt, bátyja már tanítóként dolgozott, és nem élt velük a második világháború alatt, idősebbik húga cselédként szolgált Tiszadobon az Andrássy-kastélyban. Márta a legfiatalabb húgával és édesapjával élt együtt, aki ács volt, édesanyja 1937-ben meghalt, így legidősebb lányként ő vezette az otthoni háztartást. Pontosán nem tudni, hogy Márta mikor szolgált a fővárosban, körülbelül 1941–1944 között. Egyetlen budapesti munkahelye és munkaadója azonosítható pontosan, mégpedig a Sándor-palota, ahol Kállay Miklós miniszterelnöksége idején szolgált.⁴ Márta naplóírását az motiválta, hogy író-költő szeretett volna lenni, e szerepjáték részeként a naplójába tájleírásokat, valamint a mindennapi tapasztalatait, elképzeléseit, vágyait dokumentáló novellákat illesztett be.

Naplóját 1940 és 1946 között vezette, azonban az egyes bejegyzéseit nem teljes datálással látta el, így csak ritkán jegyezte fel az éveket, többnyire csak a hónapokat

¹ Győri 1975, Márai: 2011, Zweig 2008., Kosztolányi: 2000.

² 2007 óta foglalkozom kéziratos magántulajdonban lévő naplók megmentésével, amelyeket hirdetések útján gyűjtök. A gyűjteményem több 100 naplófüzetet tartalmaz 28 személytől.

³ Ez egy teljesen anonimizált név. A család kérésére tekintettel egykori lakhelyüket, ahol a család nemzedékek óta élt, nem jelölöm meg.

⁴ A testvérek közül a napló megtalálásakor csak Márta legfiatalabb húga élt, vele 2014. január 7-én készítettem interjút. Márta a naplóban magáról mindvégig cselédként, míg húga az interjúban szobalánnyként beszélt a nővéréről.

és a napokat jelölte meg.⁵ A naplóként funkcionáló iskolai füzetek sem látta el rendszeresen és egyértelműen sorszámmal, így azok sorrendje sem egyértelmű. Az egyes bejegyzések éve még így is azonosítható lenne, ha feljegyezte volna azt, hogy az egyes dátumok a hét mely napjára estek, azonban ennek sem szentelt állandó figyelmet. Így azt, hogy bejegyzései mely évben születtek, csak hozzávetőlegesen – egyes történelmi eseményekre való utalás vizsgálatával – lehet megállapítani. Harmadrészt naplója nem teljesen rendszeres, különösen érvényes ez a fővárosban cselédként töltött időszakra. A szolgálata alatt csak néhány feljegyzés született két periódusban, először 1943 május–júniusában, valamint 1943 novembere és 1944 februárja között.⁶ Rendszeresen naplót írni újra a hazatérését követően, 1944 májusától kezdett. Hagyatéka, amely a naplót és a szépirodalmi kísérleteit tartalmazza, 23 iskolai füzetből áll, és több mint 500 oldalt tesz ki.⁷

Márta a házcselédeknek a fővárosban szolgáló legtekintélyesebb migráns csoportját gazdagította, akárcsak a többségük, ő is faluból érkezett. A fővárosban munkát vállaló lányok azon egynegyedének a csoportjába tartozott, akiknek az apja iparos volt, s akárcsak a cselédek általában, ő is hajadon és 25 évnél fiatalabb volt a szolgálata idején.⁸ Az átlagosnak tekinthető 5–10 évnyi szolgálatnál ő jóval kevesebbet dolgozott a fővárosban, csupán 3–4 évet.⁹ A Mártára vonatkozó privát források hiányában a fenti „kemény” társadalomtörténeti adatok alapján egy tipikus cselédlányról van szó. Azonban Márta világképe, amely naplója nélkül nem lenne megismerhető, több szempontból atipikusnak mondható. Márta magát az általa úrinak képzelt csoport tagjának tekintette, ez a társadalmi identitás döntően meghatározta társadalomképét is, tehát azt, hogy az őt körbevevő társadalmat miként képzelte el.¹⁰

E tanulmányban arra vállalkozom, hogy ennek az önmeghatározásnak a gyökereit és Márta világképére gyakorolt hatását feltárjam a napi feljegyzések és a szépirodalmi kísérleteinek az elemzésével. A családi emlékezet működését és annak főbb elemeit vizsgálom, és rámutatok arra, hogy önmeghatározását és vágyait, döntéseit ez miként befolyásolta. A tanulmányban tehát mítoszokat vizsgálom, így nem célom azok igazságtartalmának az eldöntése vagy a valósággal való ütköztetésük. Hiszen nem genealógiát, hanem organikus családi legendákat-képzeteket elemzek, azaz részben-egészében fikciókat tanulmányozok, tehát azt, hogy a Tóth család a saját múltját miként konstruálta meg, és hogyan ruházta fel jelentéssel, s az ezekkel való azonosulás miként hatott Márta identitására. Arról van szó, ami számára realitás volt, ez pedig nem esik egybe teljesen annak objektív másával, amely e dolgotat kérdésfeltevése szempontjából lényegtelen.

⁵ Az első szépirodalmi kísérletei 1938-ból és 1939-ből származnak, de ekkor még nem írt rendszeresen naplót.

⁶ Ebben a tanulmányban a cselédkedése alatt írt feljegyzéseivel nem foglalkozom, egyrészt azért, mert rendszeres naplóról ebben az időszakban nem beszélhetünk, másrészt a naplónak azon részeit már korábban publikáltam, így annak eredményeire csak utalni fogok. Kunt 2014: 71–88.

⁷ A napló nem tartalmaz oldalszámokat, így az egyes bejegyzéseket a dátumukkal jelölöm, amelyekben az évszám minden esetben a saját kutatásomon alapul.

⁸ Gyáni 1983: 61.

⁹ Gyáni 1983: 101.

¹⁰ Móricz Zsigmond Életem regénye és annak recepciója kapcsán Gyáni Gábor hasonlót ír le. Gyáni 2014: 159–165.

Aranykormítosz és családi emlékezet

A családi kommunikatív emlékezetnek¹¹ alapvető szerepe van abban, hogy a nemzedékről nemzedékre öröklődő mítoszok, legendák segítségével megteremti az egyén társadalmi önmeghatározását, tehát azt, hogy mely csoportokkal érzi magát azonosnak, s annak milyen vélt csoporttagságot jelentő normáival azonosul. E mítoszoknak nem a valóságtartalmuk, hanem az általuk hordozott jelentésük a fontos, amelyet az emlékezeti közösség elfogad igaznak, valósnak. Ezen eredet- és családmítoszok a különféle csoportokban eltérő intenzitással vannak jelen, s központi elemük az ősök egy tagjához vagy bizonyos nemzedékekhez társított történetekbe sűrített pozitív tartalmak, amelyek aranykormítosszá állnak össze. Ezek a család egykori fényét, nagyságát, gazdagságát, egyezőval korábbi jólétét tanúsítják és erősítik meg a negatívként megélt jelennel ellentétben. Az aranykormítoszok az ősök egy-egy tagjához vagy politikai rendszerekhez és bizonyos nemzedékekhez egyaránt kötődhetnek. E mítoszok alapvető szerepet játszanak abban, hogy az egyén nem az aktuális társadalmi státuszával, hanem olyan csoportokkal azonosul, amelyeknek a jelenben nem, hanem csak a képzelt múltban volt tagja.

Tóthéknál az aranykormítoszok különösen a dédszülői és az azt megelőző nemzedékekhez kötődtek, és a család nemesi származását tudatosították Mártában. Ezeknek a mítoszoknak az átadásában elsősorban Márta anyai nagyanyjának volt kulcsszerepe, akinek nagy hatása volt a naplóíró lányra az édesanyja halálát követően. Különösen Márta anyai ágát lengték körbe legendák, a dédapához a jólét és gazdagság képze, míg a nagyapához annak elvesztése kötődött, mert az ő hitelfelvételével magyarázták az egykori vagyon elvesztését. Míg a dédszülői nemzedékhez pozitív, addig a nagyszülőihez negatív képzetek társultak. A naplóban és a szépirodalmi kísérletekben szereplő nemzedék megjelöléseit és a rájuk vonatkozó tudást is fikcióként kezelem, olyan legendák összességének tekintem, amelyek bizonyos értékrendet, mentalitást, hagyományt testesítenek meg. Így az egyes generációkra való utalás sem egy konkrét időbeliséget jelöl, hiszen a „cselekedetek nem a múlt meghatározott időpontjaihoz kötött események: igaz, a múltban, de egy meghatározatlan múltban megtörtént eseményeknek gondolják őket.”¹²

Önmeghatározásának egyik alapját adó családi emlékezet szempontjából Márta egyik cím nélküli novellája rendkívül sokatmondó, mert e fikciónak az egyes elemeit az otthoni elbeszélésekből merítette. A novellában a különféle mítosztöredékek keverednek, így azok egyes szereplőinek tényleges nemzedékekhez kötése lehetetlen.¹³ A novella főszereplője az unoka, a két mellékszereplője az anyja és a nagymamája. A novella nyitójelentében az unoka barátnőivel szándékozik egy pengő húsz fillérért, napi fél kiló kenyérért és húsz deka szalonnáért napszámba menni a tokaji hegyre, s ehhez kér engedélyt. Anyja finoman elutasítja elsősorban gyenge fizikumára hivatkozva, s a gyerek munkavágyának a lekötésére a családi keretek között való munkavégzést, így a zöldséggyomlálást ajánlotta. A novellában az unoka azzal a reménnyel ment a nagyanyjához, hogy őt könnyebb lesz meggyőzni a napszámról, s talán az édesanyját ilyen módon sikerül befolyásolnia, hogy engedélyezze azt. Azonban a nagyszülő re-

¹¹ Assmann 1999: 49–56

¹² Collingwood 1987: 64.

¹³ E novella mögött talán a nagymamájától Márta édesanyjának a gyerekkorára vonatkozó elbeszélés állhat.

akciója teljesen eltért attól, amire unokája számított, hiszen ő még határozottabban ellenezte a napszámot. Sőt, magán az ötleten is felháborodott: „*hát hogyan engedne, üttődött meg a Nagymama, te tán oda akarsz menni, igen mert a Nagy Julis [az unoka barátnője a novellában – K.G.] még hagyján csak hát odatartod te magad mint Nagy Julis meg a többi parasztlány. Hát nem égne ki a szemed, te napszámba járni, de azt tetszett mondani, hogy a munka nem szégyen. Nem akinek nem, de neked igen. Hát nekem miért Nagymama vetette közbe sírósan. Hát azért mert a te Nagyapád címeres tekintetes úr volt annak idejébe, meg én is ténsasszony vagyok. Hát csak nem tennél csúffá bennünket, hogy te kis kauzsai Kauzsai¹⁴ Boldizsárnak az unokája napszámba járj. Nem mernék emberre nézni Te, a csúfság miatt ujjal mutatnának rád hozta fel a súlyosabbnál súlyosabb szavakat.*”¹⁵ A novella nemcsak a családi emlékezet és az aranykormítoszkok átörökítését mutatja nagyon szemléletesen, hanem azt is, hogy a gyerekek e szocializációs közegben milyen viselkedési normákat sajátítanak el. Amit az anya nyíltan nem mert megfogalmazni, azt a nagymama mondta ki: elsőként azt, hogy ők az unoka barátnőit parasztként kategorizálták, és a napszámot mint alantas munkát hozzájuk társították. Ezt talán legjobban a nagyszülőnek az a mondata jelzi, amelyben a következőképpen felel az unoka kérdésére: „*Nem akinek nem, de neked igen.*”¹⁶ Azaz a családi normák szerint bizonyos munkákat nem végezhettek, mert urak voltak, ha már csak a család képzeletében is. A képzelt világok és tartalmak sokkal fontosabbak, mint a valóság. Az emberek viselkedését az határozza meg, hogy milyen imaginációkat társítanak az általuk érzékelhető társadalmi és természeti környezethez. Ez a nyírségi család a napszámot paraszti tevékenységként és rangon aluliként tartotta számon. Az általuk földesúrinak gondolt viselkedési szabályok szerint nevelték a legfiatalabb unokát is.

A novellában az unoka azonban nem azonosult kritikátlanul a családi mitológiával, s élesen átlátta, hogy az mennyire korlátozza őt, hogy olyan viselkedési normákhoz kénytelen tartani magát, amelyek már teljesen kerékkötői a boldogulásának. Így számára a paraszt lányok azok, akik irigylésre méltóak, mert ők vele ellentétben szabadok, elmehetnek napszámba, „*[...] nem áll a hátuk megett sötét árnyékként a tekintetes Nagyapa a címerrel. Haragudott teljes szívből a Nagyapjára aki nem engedi őket boldogulni, még virágot se vitt azon vasárnapon a sírjára., pedig máskor el nem mulasztotta volna semmiért. Aki miatt nem járhat mezítláb, aki nem engedi, hogy pénzt keressen. Együtt nótáznak a jókedvű, piros arcú, barna bőrű lányokkal. No de nőjek csak meg, úgy is elmegyek aratni és képébe.*”¹⁷

A családi norma elleni lázadásként értelmezhető a novella, mert miután az unokát nem hagyták, hogy napszámba menjen, megfogadta, hogyha megnő, csak azért is a nagyszülők és szülők által olyan alantasnak ítélt munkákat fog végezni, mint az aratás és a kepézés. Márta a következőképpen zárta le a novelláját, amelynek utolsó mondata egy cséplőgép tetején hangzik el főszereplőjének szájából, amint feltekint az égre: „*Szép piros szemű búza pattog széjjel, lent kacagnak, viccelnek a poros sérűn, de ő fent lesz büszkén, erősen néz az ég felé. Nézd Nagyapa ha látod ott fentről, hogy én itt va-*

¹⁴ Armális nemesek, a Kausay családról bővebben: Kempelen 1913. 405.

¹⁵ Datálás nélküli novella 1941-ből.

¹⁶ Datálás nélküli novella 1941-ből.

¹⁷ Datálás nélküli novella 1941-ből.

gyok és gyöngyszemként pereg az izzadság rólam, fátyolként rakódik rám a por, de dolgozom keresek pénz lesz abból a rengeteg áldásból amit a föld ad, igen így lesz [...]”¹⁸

A novella főszereplője már nem osztozik a szülők társadalomképében, amely szerint az egyén helyzetét elsősorban a szociális identitás és a képzelt közösségeknek tulajdonított viselkedési normákhoz való alkalmazkodás szabja meg. Ezzel szemben az unoka szerint inkább a pénz, tehát a számszerűsíthető vagyon az, ami a társadalmi helyzetet meghatározza.

E fikció családi ihletettségét számos egyezés támasztja alá. A Márta által konstruált Kauzsay Boldizsárnak¹⁹ nem a személye a fontos a jelenlegi vizsgálódás szempontjából, hanem az, hogy a család egykori dicsőségének a mítosza miként lengte körbe. E legendával való azonosulása Márta egyes munkákról való vélekedését is kijelölte. Tokaj számos alkalommal, a tokaji szőlőhegy azonban csupán még egyszer tűnik fel az egész naplóban. Évekkel később, 1945-ben, amikor a helyzetét ugyancsak kilátástalannak látta: „Ő mikor hazajöttem [a budapesti cselédkedésből – K. G.] és az a nyomasztó szegénység, ami ráfekszik itt mindenre. Nem bírom, nem bírom sokáig itthol nem bírom. Szívesen elmennék még a Tokaji hegyre is, csak pénzt kereshetnék és vennék magamnak azt ami múlhatatlanul szükséges volna, de semmi, ő most olyan kedélytelen vagyok.”²⁰ A szóhasználat egyértelműen jelzi, hogy a világlképében a tokaji napszám a cselédkedésnél ekkor is nagyobb megaláztatás lett volna, ezt az értelmezést erősíti a „még ... is” szócskák használata.

Bár az előbb elemzett novella végén az unoka fellázad az ősohöz társított értékrend ellen annak érdekében, hogy helyzetén javítson, naplója alapján ekkor még Mártában szilárdan éltek nemcsak a társadalmi identitásának alapját adó családi mítoszok, hanem az ahhoz tartozó társadalomképek, értékrendek és az előítéletek is, amelyek esetében elsősorban a parasztként azonosítottakat sújtotta. Márta a magyar társadalmat a szegény parasztok és a gazdag urak dichotómiájaként építette fel a fejében. Így állandó megaláztatások érték, hiszen a külvilág nem a szociális identitásával megegyezően (úrilány) kategorizálta, hanem cselédként vagy parasztként, azaz olyan csoport tagjaként, amelyhez ő is negatív tartamú képzeteket társított.

Márta nemesi önmeghatározása anyagi javakban nem öltött testet, sőt a faluban is a szegényebbekként tartották őket számon. Olyannyira, hogy egy jótékonyági gyűjtés alkalmával nem is mentek adományt kérni hozzájuk, mert a falu társadalmának a szemében sem számítottak a „jobb családok közé” Eltérő társadalmi önmeghatározásuk és a falu többi lakójától való elkülönülésük csak a viselkedésben domborodhatott ki, különösen a munkavégzés terén a „paraszti” – azaz földműveléshez kötődő – munkáknak az elutasításában öltött testet, nem csak a novellában. Egy nyári napon a kukoricák állását elnézve azon gondolkozott, hogy a sajátjuk miért gyomosabb, mint másoké. Ennek okaként azt találta, hogy ő más falusiakkal ellentétben nem megy ki a kukoricaföldeket kapával gyomlálni: „Érthetetlen okból én mégse veszem a kapát és gyerünk csak rendet csinálni. Hogyne! Nekem dolgom van

¹⁸ Datálás nélküli novella 1941-ből.

¹⁹ A novellában édesanyja nagyszüleinek a nevét vonta össze, akiket hetey Bakó Boldizsárnak és Kausay Teréziának hívtak

²⁰ 1944. május 24.

*itthol főzni, mosni, varrni. Meg aztán nem is jó a határba dolgozni egész nap, szíja nap bőröm és ruhám, jobb itthol.*²¹

A nemesi-úri társadalmi identitás mint konfliktusforrás a családban és a mindennapokban

Az előző fejezetben elemzett novellából a családi mítoszokhoz való ellentmondásos viszony rajzolódott ki. A családban is konfliktusforrásként húzódott meg, hogy a banki adóssággal és állami adóelmaradással terhelt földet az anyai nagyapjuktól örökölték az édesanyjuk után a gyerekek, míg az apai ág földje tehermentes volt. Márta számos esetben jegyzett fel konfliktusokat közte és az apja között, amelyek elsősorban abból adódtak, hogy úgy látta, hogy az apja ésszerűtlenül és sikertelenül gazdálkodik. Egy családi veszekedés kapcsán jegyezte fel apja válaszát: „*De még nem is lehet Apunak mondani, hogy így jobb lesz, mert mindjárt azt mondja, hogy neki ne parancsoljon senki, tudja ő mit, hogy kell, és hogy az Isten soha rosszabb dolgot ne adjon neki. Ja, igen neki könnyű beszélni az ő földje tehermentes a miénk hadd ússzon nyíltan is megmondta Nyicséknek [a falubeli szomszédoknak – K.G.], hogy csináltassa meg a házat, akinek maradt. Fizesse ki az adóságot, akié a föld, tehát mi [az örökösök, tehát Márta és testvérei – K.G.]. Anyu vajon tudsz-e róla? De én nem bírom tovább, nem nézhetem, hogy hullik széjjel a régi az ősi drága föld, az én földem! Hogy egy pár év múlva másé legyen az én földem, az enyém az a föld, amelyet még nagyapám az úszásra indított és nem, százszor nem, ragaszkodom hozzá, szembeszállok az árral, és nem hagyom, nem hagyhatom. Meg kell mutatnom, hogy a büszke és fájdalmasan könnyelmű nagyapának is lehet kemény akaratú unokája. És ha Isten segít, ismét fel akarok kapaszkodni oda ahonnan a nagyapám meg az apám fájó szívvel, de mosolyogva leléptek.*”²² A nagyapa tehát nem kizárólag pozitív figura volt, hiszen könnyelműnek nevezte őt Márta, minden bizonnyal a hitelfelvétel miatt, azonban ez az emlékéhez társított pozitív mítoszokat nem írta felül teljesen. „*Úgy bánt az élet és nagyon sok éjszakát nem alszok át. Hogy is van az, miért is csörgedez ereimbe a büszke nagyapám vére, miért lázad ez ellen a komisz sors ellen. Miért jajdul, nem ezt rosszul írtam, nem jajdulhat, nem engedi valami gonosz büszkeség, ott bent hogy feljajduljon, még azt sem lehet, mert megalázó volna rá nézve ha valaki meghallaná.*”²³ Márta későbbi pesti cselédkedése is egy kísérlet volt, és a család egykori jólétének a mítosza motiválta, hogy legalább a töredékét visszaszerezze annak. „*Szállj le az élet legalsó fokára, hogy ösmerd a szerencsétlenek életét. Akik éppen olyan emberek mint mi, egy különbséggel, ők nem születtek palotába, bársonyos takarójuk se volt soha.*”²⁴ Márta a nemesi önmeghatározása miatt mélyen lenézte azokat, akiket parasztként kategorizált, és nem érezte magát azonosnak velük. Tehát a család úgy tekintett a nagyapai s különösen pedig az őt megelő-

²¹ 1941. augusztus 27.

²² 1940. június 29.

²³ 1940. augusztus 2

²⁴ 1940. augusztus 2.

ző – dédszülői – nemzedékekre, mint amelyek „palotába” és „bársonyba” születtek. A múlt ilyen jellegű misztifikálása kapcsán értelmetlen feltenni azt a kérdést, hogy volt-e egykoron valóban palotájuk, vagy csupán egy udvarházuk. Azonban az unoka, Márta önmeghatározását ez a tudás, a dicső ősökbe vetett hit alapjaiban befolyásolta. A szövegében többször felbukkanó „büszkeség” alatt egyértelműen a nemesi – az ő fogalomhasználatával pontosabban úri – virtust kell érteni, amely az őüket körbelengte a családban, olyannyira, hogy Márta a saját büszkeségét úri tulajdonságnak vélte, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik. Azonban a gonosz büszkeség, amellyel ugyancsak magát jellemzi, már egyértelműen a vallásos római katolikus világképére vezethető vissza. A világképe szerint nem volt összeegyeztethető a gondviselésbe vetett hit azzal, hogy a helyzetén változtatni akart saját erejéből.

Márta hívő római katolikusként úgy képzelte el, hogy az emberi sorsokat az isten irányítja, így ő az, aki az emberek társadalmi mozgását is meghatározza. Itt viszont azzal a lelkiismeretét alapjaiban furdaló kérdéssel került szembe, hogy mi oka lehetett az istennek arra, hogy a családját romlásba döntse. E kérdés további boncolgatása oda vezetett volna, hogy magát az istent tette volna felelőssé, ez hívőként pedig elfogadhatatlan volt számára. Így az őseit és az ősök bűnös életét, pontosabban hanyagságát hibáztatta, ez azonban az ősei tiszteletével ütközött szembe: *„Ő nem, nem bántalak benneteket, kedves nagyapát ti nem tehetek róla, ti már úgy születetek a világra, könnyelmű vérről és úgy tanultátok apátoktól, hogyha egy tanyát vagy tagot eladtatok, még mindig maradt ugyan elég. Arra nem gondolt egyikőtök sem, hogy valamelyik unokátok igen keservesen meg fog érte bűnhődni. Ő ez nem szemrehányás akart lenni porotoknak, csak jó ha leírom egyetlen barátomnak, amely hallgat mint a sír.”*²⁵ Márta tehát azt a kérdést próbálta a maga számára megválaszolni, hogy miért jutott rossz anyagi körülmények közé a családjá. Erre nem egy racionális választ adott. Másrészt igyekezett attól távol tartani magát, hogy konkrétan megnevezzen felelősöket (*„ti nem tehetek róla, ti már úgy születetek”*), ennek részét képezte, hogy az örökölt tulajdonságokkal hozta összefüggésbe nemcsak a korábban említett büszkeségét, hanem a könnyelműségét is a családjához társítva. Ez abba a narratívaszövésbe illeszkedik, amely szerint a külső és belső körülmények a felelősek, s nem pedig a konkrét cselekedetek és személyek. Ilyen külső és mozgató erő volt világképében mindenekelőtt az isten. Abban hitt, hogy mind a saját, mind pedig az ősei tetteit végső soron az isteni rendelés az, ami megszabja, így ebből következően a bejegyzését is segélykéréssel fejezte be. *„És mégis csak egy megállapodásra jutok, hogy itthagyni a falut, hiába egy kicsit fáj, de nincs más megoldás és megkeresni valahogy, ó jól tudom, hogy keservesen is, de mégis megmenteni ami menthető.”*²⁶

Az aranykormítoszok aránytalanul oszlottak meg a szülői ágak között, mert azok többnyire az anyai ághoz kötődtek, így az anyja emléke még fontosabb volt Márta számára. A szegényebbé lett ág mítoszokkal pótolta elvesztett pozícióit, amelyek az anyagi javaknál tartósabbak, és az önmeghatározás szempontjából fontosabbak. Márta az anyai ággal nem képzelte egyenrangúnak az apai őseit, mert bár őket is nemeseknek tartotta, de hozzájuk a nemesség és az egykori gazdagság mítosza kevésbé erősen tapadt: *„Megrohantak a nagyravágyás és a bosszú ördögei, ezernyi nyilakkal és minden*

²⁵ 1940. augusztus 2.

²⁶ 1940. augusztus 2

oldalról támadtak. Ekképp kezdték meg, nézd csak már húsz éves leszel és sehol semmi, mi lesz belőled, minek élsz a világon, ha még egy kis szórakozás sincs. Férjhez mégy egy paraszt fiúhoz és húzod az igát, holtig mint anyád, vagy még úgy se.”²⁷ Az, hogy a naplójában apját „egy parasztfiúnak” nevezi, jelzi, hogy Márta az apai és az anyai ágat nem tartotta egyenrangúnak, és emögött nemcsak az anyja emlékének a tiszteletben tartása húzódott meg, hanem az is, hogy az apjával gyakran voltak konfliktusai. Egy veszekedés hevében az apa nem a legidősebb lányát, hanem az anyját kezdte el szidni, amely különösen fájó volt Mártának: „Ezt megint nem állhattam meg. Sohase bántsát Apu az Anyámat még kevésbé az Istenét. Mert mi volna most Apuka ha e kettőt nem említi fel Ő biztosan nem az volna, mert most miért is kellett neki ebbe a bolondos famíliába keveredni. Azért vegyen mindenki magához valót, és ne kapaszkodjék nála különkhöz, szoltam nyugodtan. Ő hát erre a szóra nem is írom le, csak annyit, hogy azt mondta, hogy eredj (ti. én) a frászba, ne is lásson többet egyőnket [egyik gyereket – K.G.] se.”²⁸ Márta úgy képzelte, hogy az apja jelenlegi társadalmi helyzetét a volt feleségének, a gyerekek édesanyjának köszönheti. Az idézet legnehezebben értelmezhető része, hogy miért nevezi a feldühödött családfő a felesége családját bolondosnak aztán, hogy lánya az istenkáromlását a szemére vetette. E jelzővel akár az általa bolondságnak vélt, azaz szerinte nem a realitásokon alapuló, de a gyerek önmeghatározását alapjaiban meghatározó, az anyai ágat körbelengő aranykormítoszokra is utalhatott, amelyekről minden bizonnyal tudott az apa.

Márta úri önmeghatározása egy kifejezetten belső, e szűk családi közösségre (rokonságra) korlátozódó tudás volt, amelyet a külvilág felé azért nem kommunikáltak, mert az éles ellentétben állt a vagyoni helyzetükkel, s számos megaláztatáshoz vezetett így is a szociális státusz és az társadalmi identitás inkonzisztenciája. Mindez talán egy 1940 augusztusában keletkezett bejegyzéséből rajzolódik ki a legélesebben. Ekkor pontosan nem tudni hol, Rakamazon vagy Tokajban, esetleg a Tisza menti falujában Hargitay Székely Sándor hadnaggyal beszélt Márta a piacon, ahol körtét árult. Márta számára nemcsak a viselkedés, a ruházat, hanem a név is egy indikátor volt, amelynek a segítségével a társadalom egyes aktorait kategorizálta, és a társadalomképében elhelyezte, ez a velük szembeni viselkedését is meghatározta. Jelen esetben a nála vásárló katonát az előneve miatt nemesként azonosította. A vásárlás előtt a katona kezét csókolommal köszönt neki. „Nem láttam magam de éreztem, hogy arcomba szaladt a vérem.”²⁹ Ezt a reakciót a részéről az váltotta ki, hogy a köszönést illetlenségként értelmezte, s ez olyannyira sértette, hogy még a vásárlójának is megmondta, hogy ne szemtelenkedjen vele, és ne csúfolja ki. „Meghökkenve nézett rám, de láthatta, hogy nem tréfálok. [...] Szomorúan nézhettem rá, mert egész zavart lett. Ne köszönjön nekem így, mert maga és én közöttem óriási különbség van, és maga nem mondhatja így nekem soha, én igen kis pont vagyok ehhez.”³⁰ A körteárus lány naplója szerint erre a következőképpen felelt a katona: „Én igazán nem gondoltam arra, hogy maga talán csúfolódásnak veszi, és én csak azért köszönök úgy mert nem tartom magam különbnek

²⁷ 1940. október 7.

²⁸ 1941. január 6.

²⁹ 1940. augusztus 28.

³⁰ 1940. augusztus 28.

magánál.”³¹ A beszélgetésben ez volt az a pont, ahol Mártának meg kellett a társadalmi identitását fogalmaznia, érdekes módon ekkor nem úrként-nemesként, s különösen nem parasztként definiálta önmagát. Ugyanakkor mindvégig kitartott amellett, hogy kettőjük között jelentősek a társadalmi különbségek, s nem egyenlők: „*De igen, egyszerű polgárlány vagyok, maga pedig, régi nemesi a neve és a rangja után ítélve.*”³² Naplójában ez az egyetlen pont, ahol magát polgárlánynak, pontosabban egyszerű polgárlánynak jelölte meg, a jelzőt egyértelműen a szegény szinonimájának kell tekinteni. Azonban továbbra is kérdés marad, hogy miért azonosította ekként magát a piacon diskurálva. Annak mozgatórugója, hogy magát nem parasztként határozta meg, egyértelmű, hiszen az e csoport tagjaiként érzékelteteket lenézte. Ha viszont a valós önmeghatározását – amelyet a család s különösen annak anyai ága vallott – vállalta volna, az ellentmondott volna magának a piaci szituációnak. Az eladói szerep, amelybe belekényszerült, alapjaiban hazudtolta volna meg a külvilág előtt azt, hogy ő önmagát a társadalom általa elképzelt rendjében hol helyezi el. Így a polgár mint önmeghatározás volt az egyetlen, amellyel a fenti félreértések elkerülhetőek voltak, de egyértelmű, hogy ez csak ennek a szituációnak szólt, s inkább kényszer szülte megoldás volt. Ez egy olyan kategória volt a társadalomképében, amelynek tartalmát bővebben ugyan nem fejtette ki, de amelyet a két dichotóm csoport – az urak és a parasztok – között képzel el, s amelynek tagsága számára még vállalható, de nem megalázó volt. A nála vásárló katona a fenti önmeghatározására oly módon reagált, hogy határozottan elutasította azt, hogy egyszerű polgárlánnyal beszél: „*Most hirtelen elmosolyodott, igen és a maga neve után ítélve akinek hetey Bakó*³³ *Veruska volt a mamája [azaz anyja – K.G.]. És akik rokonságban voltak a Homorkay*³⁴, *Bónis, Kausay, Felsőszelykey, Szentpétery családokkal*”³⁵. A dicső ősök s különösen a hozzájuk kötődő egykori aranykor megemlézése olyannyira fájdalmas volt, hogy Márta elsírta magát a piacon: „*Nem tudom miért, de úgy tele szaladt a szemem könnyel, kiperdült még a kezem fejére is.*” Majd így válaszolt a katonának: „*Ez már régen volt nagyon, és mi már nagyon mélyre csúsztunk.*”³⁶ Összességben e félreértés arra vezethető vissza, hogy az illedelmes köszönést csúfolódásként élte meg Márta, mert az akaratlanul is egykori rangjára és társadalmi státuszára emlékeztette. A körtét vásároló főtiszt pedig azért köszönt szokatlan tisztelettel az őt kiszolgáló eladónak, mert tisztában volt annak nemesi származásával, s így önmagával egyenrangúnak tekintette. Ebben az esetben sem a pillanatnyi társadalmi státusz számított, hanem a képzelte nemesi-úri csoporthoz való tartozás képzele.

Márta nemesi önmeghatározásával állt összefüggésben, hogy társadalomképében élesen álltak szemben egymással a gazdag urak és a szegény parasztok, s a család deklasszálódását, múltját és jelenét is ennek mentén képzelte el. A számára megalázó

³¹ 1940. augusztus 28.

³² 1940. augusztus 28.

³³ A hetey Bakó család, amely Márta édesanyjának az apai ágát alkotta, 1647-ben kapott nemességet. A nemesi címerük Borovszky szerint a következőképpen nézett ki: „kékben, zöld alapból növő három természetes lilium, melyeket jobbról hatágú aranycsillag, balról ezüst félhold kísér. Sisakdísz: nyílt fekete sasszárny között növő zöld fenyőfa. Takarók: kékarany, vörösezüst.” Borovszky 1908: 283., Kempelen: 1911. 236–237.

³⁴ Utalás arra, hogy Kausay István felesége Homolkay Julianna volt. Kempelen 1913. 405.

³⁵ 1940. augusztus 28.

³⁶ 1940. augusztus 28.

cselédkedést is azért vállalta, hogy ezt a kötődést ne csak belülről élje meg, hanem a külvilág tagjai is ekként kategorizálják őt. Úgy képzelte, hogy a társadalom egyes tagjai által való érzékelés és nem csak az önmeghatározás szabja meg az egyén helyét a társadalomban, ez pedig egyértelműen a ruházathoz, a jólneveltséghez és az ápoltsághoz kötődik. Ezért vágyott olyan ruhadarabokra és anyagokra (bársony), amelyek világképében azt biztosították, hogy a külvilág „úriként” érzékelje. *„Kellesz nekem [pénz – K.G.] mert akkor oda megyek az úri lányokhoz, aztán moziba, bálba. Ne nézzenek rám félre húzott szájjal, súgva egymásnak, gúnyosan lenézve, rongyos parasztja közöttünk mutatkozik.”*³⁷ A bejegyzés, amelyben az előző piaci jelentet megkonstruálta, egyértelműsíti, hogy Márta és a család úri önmeghatározása és büszke nemessége egy belső közösségi, rejtett identitás volt. Az úrinak képzelt társadalmi csoport azonban nemcsak az előbb említett külső – azaz ruházat – alapján tartotta egységesnek, hanem a közös származás is összekötötte. *„Pedig nem volnék alábbvaló [az úri lányoknál – K.G.] sem rangban sem nemzetségben közöttük. Csak egy volna a baj, hogy én szegény vagyok, hogy ne kéne nekem más kutyája lenni. Még a kutyájuk is különb mint a cseléd [...]”*³⁸ Márta számára a legmélyebb trauma az volt, hogy olyanokat kellett kiszolgálni a fővárosban, akikkel azonos rangúnak képzelte magát. Bár e sorok születésekor még nem dolgozott cselédként, azonban mégis egyértelmű, hogy már eleve ekként tekintett a szolgálatára.

A nemesi önmeghatározás a budapesti cselédkedést követően

Márta 1944 tavaszán, a német megszállást követően hagyta el a miniszterelnökséget,³⁹ és tért vissza végelegesen a Tisza menti lakhelyére, ahol 1944 májusában kezdett el újra rendszeresen naplót írni. Életének egyik legmeghatározóbb élménye volt a fővárosi megalázó cselédkedés, így írói ötlettárként is funkcionáló naplójába több ezzel összefüggő visszaemlékezést írt 1944–1945-ben. Az újrakezdett naplóba első fővárosi munkahelyének állított emléket 1944 májusában, majd 1945 pünkösdjén írt egy visszaemlékezést *Cseléd voltam* címmel.⁴⁰ E visszaemlékezések és a korábbi, már elemzett naplórészletek egybevetésével arra a kérdésre igyekszem keresni a választ, hogy a nemesi önmeghatározása miként jelent meg ezekben az írásaiban.

Márta első munkaadója a fővárosban a közelebbről nem azonosítható Tiborcz János volt. A naplóba illesztett visszaemlékezését vizuális emlékek füzéréként építette fel, így a számára legmaradandóbb élményeket írta le. Így emléket állított annak, hogy zöld színű ajtójuk volt, fényes réz kilinccsel, amelyet Márta feladata volt fénye-

³⁷ 1941. május 1.

³⁸ 1941. május 1.

³⁹ Interjú Márta legfiatalabb húgával, Annával. 2014. január 7.

⁴⁰ A harmadik szöveg keletkezése nem azonosítható pontosan, mert füzetének a hátoldalán maradt fenn, ez feltehetően 1941 decemberének azon napjának állít emléket, amikor megérkezett a Keleti pályaudvarra. Erről bővebben: Kunt 2014: 71–88.

síteni. Nem véletlen az sem, hogy az itteni szolgálattal kapcsolatban csak a fűszeres cselédjéről emlékezett meg, akinek Márta szemében az volt a legfőbb erénye, hogy „észrevette bennem, hogy nem cselédnek születtem”.⁴¹ A nyírségi lány számára ez egy olyan visszajelzés lehetett, amely megerősítette korábban részletesen vázolt önmeghatározását, amelynek hatására egyrészt olyan szeretett volna lenni a külvilág szemében is, mint a munkaadói. Azonban mind az ekkor írt, mind pedig a *Cseléd voltam* című írását is már nemcsak a hasonulási vágy hatja át, hanem az eltávolodás is. A cselédként írt budapesti feljegyzéseiből ez teljesen hiányzik, hiszen maga is próbált úgy öltözni a szabadidejében, hogy úri lánynak tűnjön a külvilág szemében. Márta érzelmileg nemcsak a család Babi nevű leánygyermekéhez állt közel, hanem az édesapához is. A családfő a cseléd számára egy szimbólum volt: „Az Atyádat Baby a szép csinos elegáns fiút akihez hasonló sose fog hozzám szólni. Ha ő szólt hozzám örültem mert egy egész társadalmat képviselt a szemembe, amelybe én tartozom, de valahogy kihullottam a keretei közül, leestem (úgy gondoltam akkor, mint a búza az ocsúba).”⁴² A taszítás első csírái már megjelennek a zárójelbe tett részben is, amelyben egy finom különbséget tesz időben szolgálata egykori és aktuális megítélése („gondoltam akkor”) között. „Azóta is úgy érzem sokszor bár tudom, hogy bűn és kézzel, lábbal tiltakozom ellene, írtanám, égetném, hiába nem tudom, hogyan került gyöngye gyermek lelkembe a magja, de nagyon mélyre eresztette gyökerét. Pedig vannak pillanatok, hogy szentségét érzem e szónak. Minden ember egyforma.”⁴³ Az idézet utolsó szavával kapcsolatban minden bizonnyal egy nem kellően pontos szóhasználatról van szó. Márta nem azon gondolat ellen próbált küzdeni magában, hogy az emberek egyformák, hanem hogy egyenlők.⁴⁴

A *Cseléd voltam* címmel egy évvel később keletkezett memoárjában azonban ennek a lázadásnak már nyoma sincsen, az sokkal inkább a naplórészletekből is kitapintható képpel cseng egybe: „Ha vasárnap délután kimehettem az utcára úgy jártam feltartott orral, messze néző szemmel a többi cseléd között, mint egy álruhába öltözött, legalábbis gróf kisasszony.”⁴⁵ A magát nemesnek képzelő Márta legnagyobb gondja az volt, hogy „soha sem akartam annak látszani, aki vagyok”⁴⁶, azaz cselédnek. E látszat megvalósítása volt a legnehezebb a mindennapokban, különösen pedig a szabadidő előltetését tette keservessé. Hiszen munkaadóit nem tudta megtevesztetni, előttük világos volt a szerepe és helye. Azonban a külvilág előtt különösen ruházatának és testének azon jegyeit szégyellte, amelyekről azt sejtette, hogy egyértelműen jelzik valós

⁴¹ 1944. május 10.

⁴² 1944. május 10.

⁴³ 1944. május 10.

⁴⁴ Márta politikai identitásának a vizsgálata nem képezte a tanulmány célját. Így csak röviden jegyzem meg, hogy a mindennapokban ért megaláztatások, az, hogy nem társadalmi identitásával megegyezően kategorizálták, a politikai kötődéseire is hatottak. Ennek következtében olyan politikai ideológiákkal rokonszenvezett, amelyekről azt képzelte, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket, az urak és a parasztok dichotómiáját – felszámolják. Így például a világháború alatt a náci Németországgal és a nyilasokkal, valamint a kommunizmussal kezdett szimpatizálni. Itt a kommunizmussal való szimpátiájára utal a naplóban, hiszen hívó római katolikusként annak ateizmusa elfogadhatatlan volt számára, ezért is igyekezett sokáig küzdeni e rokonszenve ellen.

⁴⁵ 1945. május 20.

⁴⁶ 1945. május 20.

foglalkozását. Leginkább „súrolástól felrepedt vörös” kezét, „fénytelen, töredezett”⁴⁷ körmeit röstellte, s csak másodikként említette meg visszatekintve a rosszul szabott ruháját és az otromba cipőjét. Ebben a visszaemlékezésében már úgy jelenítette meg magát, mint aki beletörődött a társadalom általa képzelte rendjébe, és alkalmazkodott ahhoz, de önmeghatározását továbbra sem adta fel: „Nékem az utolsó nyomorult cselédnek, csak a nagyságos uraknál kezdődött az ember, és én is minden külső látszaton áthatolhatatlan társadalmi különbség ellenére is közéjük tartozónak éreztem magam. Csak az fájt nagyon, hogy ezt senki nem akarta észrevenni, én pedig sokkal büszkébb voltam, sem hogy tolakodjak.” Ebben a visszaemlékezésében nyoma sincs a munkaadók olyan lenézésének és elutasításának, amely a korábban írt visszaemlékezésében megjelent. Ehelyett arról álmodott, hogy „jön egy nagy úr”, aki felismeri okosságát és tehetségét, s „aranyos hintóján, ami autó is lehet” elviszi magával. „Mindennap friss reménnyel álltam a mosogató dézsa mellé, és mosolyogva képzeltem el gazdáim megörökönyödését, ha majd megtudják ki volt az a csendes, halk szavú valaki, akit annyit szidtak a feledékenységeért.”⁴⁸ Márta visszaemlékezésében a szolgálata során elszenvedett feddéseket azzal magyarázta, hogy annak hátterében az említett álmodozásai álltak. Kiemelte, hogy a munkaadói nagyon szerették, mert figyelmes és előzékeny volt, és ami a legfontosabb, „végtelenségig becsületes”. Ezeket a pozitív tulajdonságokat egyértelműen a nemesi származására vezette vissza: „Mert tudniillik az ő szemükben csak egy falusi ostoba kis liba voltam, aki mindent elfelejt a másik percben. Persze ha tudták volna szépséges álmaimat, nem csodálkoztak volna azon, ha tejforralás, jégbehűtés, a fűszerestől vasport hozni, paprikát, stb. ilyen közönséges dolgokat egyáltalában nem tartottam a fejemben. Máskülönben szerettek, mert figyelmes, előzékeny voltam, és a végtelenségig becsületes. Valahol rám ragadt a Noblesse Oblige, és én úgy éltem. Világért nem tettem volna olyat, ami a nemességemen csorbát ütött volna. Igaz nemes vagyok valóságban is, apai, anyai ágon, de vaj hol van az ős, álmába elveszett a századok kódében, és csak az én rajongó lelkesedésem bevillanó tűzénél sejtem meg.”⁴⁹ A pozitív képzetekkel felruházott nemességgel való azonosulását mi sem jelzi jobban, mint hogy hat elemije ellenére is megtanulta franciául, hogy a nemesség kötelez. Másrészt azt is felismerte, hogy a családi emlékezetre támaszkodva ezt a mítoszt ő is teremtette. Társadalomképében e csoportnak a származás és a viselkedés általi körülhatárolása azért is volt elsődleges, mert így ő is közéjük tartozóknak képzelhette magát. Ellentétben azzal, ha a nemeseket csak a vagyon és az életmód alapján határolja körbe, akkor saját képzeletében sem tartozhatott volna közéjük.

Összességében Márta világgépét a társadalmi státusz és a szociális identitás teljes inkonzisztenciája jellemezte. A családi mítoszokon nyugodott Márta nemesi-úri önmeghatározása, amely a társadalomképét is alapjaiban befolyásolta, így a magyar társadalmat élesen gazdag urakra, valamint szegény parasztokra osztotta, s deklaszszálódásukat is e rétegek közötti mozgásként képzelte el. E rejtett, nyilvánosan nem vállalt társadalmi identitása állandó konfliktusokat hordozott magában. A mindennapokban a kudarcok és a megaláztatások gyakoriak voltak, hiszen Mártát a külvilág nem társadalmi önmeghatározásával azonosan úrilánként/nemesként kategorizálta,

⁴⁷ 1945. május 20.

⁴⁸ 1945. május 20.

⁴⁹ 1945. május 20.

hanem olyan csoport (paraszt/cseléd) tagjaként, amelyet maga is lenézett. A budapesti cselédkedése is egy sikertelen kísérlet volt arra, hogy társadalmi státuszát szociális identitásával összhangba hozza.

Hivatkozott források:

Tóth Márta naplói és szépirodalmi kísérletei. Magántulajdon. Digitális másolat Kunt Gergely tulajdonában.

A füzetek, amelyek olykor csak néhány tucat lapot tartalmaznak, nem voltak mind ellátva rendszeresen és egyértelműen sorszámokkal, így azok megjelölése tölem származik. (A felsorolás a verseket tartalmazó füzteit nem tartalmazza.)

1. füzet 1940. május 28. – 1940. augusztus 25.
2. füzet 1940. augusztus 28. – 1940. szeptember 15.
3. füzet 1940. szeptember 19. – 1940. november 15.
4. füzet 1940. november 20. – 1940. december 12.
5. füzet 1940. december 15. – 1941. január 28.
6. füzet 1941. január 30. – 1941. május 1.
7. füzet 1941. május 6. – 1941. június 25.
8. füzet 1941. június 20. – 1941. augusztus 5.
9. füzet 1941. augusztus 11. – 1941. szeptember [?]
10. füzet 1943. május 25. – 1943. június 23.
11. füzet 1943. november 25. – 1943. december 26.
12. füzet 1944. január 3. – 1944. február 27.
13. füzet 1944. május 10. – 1945. február 14.
14. füzet 1945. február 16. – 1946. április 7.

Interjú Tóth Márta legfiatalabb húgával, Annával. 2014. január 7. Kunt Gergely tulajdonában.

Hivatkozott irodalom:

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

Borovszky Samu (szerk.) 1908: *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája: a Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Szatmár vármegye*. 17. kötet. Apolló Rt., Budapest

Collingwood, Robin G. 1987: *A történelem eszméje*. Gondolat Kiadó, Budapest

- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető Kiadó, Budapest
- Gyáni Gábor 2014: Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai. In: Bíró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Partium Kiadó – reciti. Nagyvárad-Budapest, 155–165
- Győri Klára 1975: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion, Bukarest
- Kempelen Béla 1911: *Magyar nemes családok*. 2. kötet. Grill K. Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Kempelen Béla 1913: *Magyar nemes családok*. 5. kötet. Grill K. Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Kosztolányi Dezső 2000: *Édes Anna*. Osiris. Budapest
- Kunt Gergely 2014: Az út mentális képe egy cseléd lány naplójában. In: *Átjáró: interdiszciplináris folyóirat*. (2.) 2. 71–88.
- Márai Sándor 2011: *Egy polgár vallomásai*. Helikon. Budapest
- Zweig, Stefan 2008: *A tegnap világa: Egy európai emlékezései*. Európa, Budapest

The descendants of count Franz Folliot de Crenneville and contess Hermine, Née Choterek

The origin of the family Folliot de Crenneville extends into France, where during the French Revolution their property was confiscated. The family left to Austria, where their members have risen to become gradually a part of the higher level of the society and local aristocracy. After the fall of Napoleon, when France Louis XVIII came to the power, the Count Louis Folliot de Crenneville¹ was asked by the king to return to France. He was promised to get back his property and some compensation. The Count refused. He swore the allegiance to the Austrian Emperor afterwards: „*After the death of my king (Louis XVI) I became an Austrian.*”²

Countess Hermine Chotek from Dolna Krupa, born in March 1815 in Buda as a 29-years old on 14. May 1844 married Count Franz Folliot de Crenneville. He was born, as well as Hermine, in March 1815, but in Sopron.³ Gradually, the couple had five sons, but two of them died only few months later, after their birth.

The first son of Franz and Hermine – Count Hermann Folliot de Crenneville,⁴ was born on 12. July 1846 in Dolna Krupa. He was baptized the very next day (July 13). The countess Anna Brunswick, née Majthenyi (Hermine’s grandmother of the mother’s side) and the Countess Henriette Chotek, née Brunswick (mother of Countess Hermine) became the newborn child’s godmothers.

¹ Louis Folliot de Crenneville (*1763 – †1840) was the father of Franz Folliot de Crenneville and father-in-law of Hermine, née Chotek.

² ZUR MÜHLEN, Hermynia. *The End and the Beginning. The Book of My Life*. Cambridge: Open Book Publishing, 2010, p. 273.

³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (next HHStA Wien), Familienarchiv Folliot – Crenneville (next FA F – C), Franz Maria Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 32, Nr. 230, p. 6, 7. Part of the work of Hermynia Zur Mühlen (see the note Nr. 2), concretely of this reprint from 2010 is also an introduction along with the notes of Lionel Gossman, who mistakenly introduced that *Korompa* is a slovak town Krompachy, which is located in eastern Slovakia. (*Korompa /Krompaki in Slovak/ is situated not far from the Eastern Slovakian town of Košice in an area with a substantial Hungarian population*). ZUR MÜHLEN, Hermynia, p. 192. But the truth is that *Korompa* – concretely *Alsó Korompa* is a village Dolna Krupa, which is located in western Slovakia near the town Trnava.

⁴ His full name was Hermann Anna Otto Heinrich Victor Franz Joseph Louis Folliot de Crenneville.

Henriette became a godmother instead of her son, Count Otto Chotek, who wasn't present at that time in Dolna Krupa.⁵ However Hermann lived only a short period of time. He died as a ten-months old baby on 13. May 1847 in Vienna – only two months before the birth of his brother Victor. As the cause of his death was falling sickness.⁶ Hermann's funeral was held two days later at the cemetery St. Marx in Vienna.⁷

As I mentioned, two months after Hermann's death Hermine gave birth her second son. Count Victor Folliot de Crenneville⁸ was born in Dolna Krupa on 12. July 1847. Three days later, on 15. July, he was baptized there. His uncle Count Rudolph Chotek, his grandmother Countess Victoria Folliot de Crenneville, née Baroness Poutet and his second grandmother Countess Henriette Chotek, née Brunschwick became the godparents.⁹ Count Victor was educated at a private school in Venice where he started his studies probably in 1854. According to the certificate from 7. March 1857 he completed subjects such as: catechism, sacred history, the gospel, reading, counting with fractions, penmanship, orthography and writing dictations, clear pronunciation, writing compositions, reading in Latin and writing dictations in Latin as well.

Clearly Victor belonged to the group of clever and diligent students. He was assessed as „*sehr gut*“ – very good in these subjects. His skills in penmanship and writing dictations were marked „only“ as *good*. After a short time later Victor started his first class in the private Catholic high school in Vienna.¹⁰ It was in July 1857.

He took individual classes. He needed to complete religious education, Latin and German language, history and geography, mathematics and sciences. He started to learn Greek language in the third class and philosophical preparation in the seventh class. Wondering about the classification rating of the Count Victor? He continued with the good study results. He had sufficient knowledge in foreign languages – not only in grammar or written form but also in reading and making sentences. His verbal speech were „*excellent*“, „*very good*“, but „*quite satisfactory*“, too. His last known certificate is dated to 17 January 1865 and shows his results in the first semester of the eighth class.¹¹

On 10. September 1882 was wedding in the family of Folliot de Crenneville. Count Victor married the Countess Isabella, née Wydenbruck.¹² The ceremony was held in the chapel in the castle Trpístý in Bohemia. Due to the recent death of the groom's mother, Countess Hermine, née Chotek, only a close family was invited to the wedding reception such as groom's father and bride's mother, Victor's two younger brothers – Count Heinrich and Count Franz, and Isabella's two older brothers – Count

⁵ HHStA Wien, FA F – C, Hermann Anna Graf Folliot de Crenneville, box 34, Nr. 248A, p. 1, 2.

⁶ Falling sickness (otherwise: epilepsy) was an illness of little children, concretely it was referred to as a cause of their death. They were probably convulsions associated with unconsciousness, nowadays it is mainly epilepsy.

⁷ HHStA Wien, FA F – C, Hermann Anna Graf Folliot de Crenneville, box 34, Nr. 248A, p. 4, 5.

⁸ His full name was Victor Louis Maria Heinrich Hermann Franz de Paula Rudolph Folliot de Crenneville.

⁹ HHStA Wien, FA F – C, Viktor Ludwig Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 32, Nr. 225, p. 2, 4.

¹⁰ *Schottengymnasium* is a private gymnasium in Vienna, which was founded in 1807 and it performs to this day. By 2004 it was a last purely boys school in Vienna.

¹¹ HHStA Wien, FA F – C, Schulzeugnisse und Impfzeugnis Viktor Ludwig Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 250, p. 1, 2-17.

¹² Countess Isabella Louise Alexandrina Maria von Wydenbruck (*6 May 1862, Wiesbaden – †21 February 1936, Salzburg) was a daughter of Count Ferdinand von Wydenbruck and his wife Isabella Louise Blacker.

Christoph von Wydenbruck and Count August von Wydenbruck, the owner of the county Trpisty, as well. The list of invited guests included the relatives from Dolna Krupa – Count Otto Chotek, Countess Marie Chotek, née Khevenhüller-Metsch, with her two daughters, cousins of the groom – Henriette and Gabriela who were the bridesmaids. Bride's wedding dress was made from heavy white satin with myrtle and orange blossom. The groom wore the uniform of the Order of Malta. There was a surprise prepared for the young bride. After the marriage the bride's father in law, Count Franz Folliot de Crenneville, on behalf of the Empress, handed over to her a diploma and insignia of the Order of the Starry Cross whereby she became the one of the ladies of this Order. Then the newly married couple traveled on their honeymoon to Italy.¹³

Victor's career as an envoy was really rich. Not only he became a chamberlain (18. January 1879) – k.u k. Kämmerer, he worked as a legation secretary of monarchy till 1888 in Brussels. By the end of the year 1888 he traveled to Washington to work in local embassy as a Secretary of Austria-Hungary. Later he accepted the position of the Consul General in Tunisia.¹⁴ Victor is also an author of smaller book about an ethnographic and economic conditions of the island of Cyprus.¹⁵ Count Victor was a proprietor of the Grand Cross of the Franz Joseph Order, medals for military merit with swords etc. Victor Folliot de Crenneville died on Tuesday 28. September 1920. The funeral notice posted: „*after a long and grave disease and receipt of the last rites.*” He died in the villa in Gmunden which was owned by his family for years. The funeral took place on Thursday 30. September at 3.15 pm in the chapel at the cemetery in Gmunden. It is not known whether the deceased or the bereaved family made a request not to organise the funeral procession. It was advised that guests would spend their Money on charitable purposes rather than wreaths.¹⁶ The Countess Isabella outlived her husband by sixteen years. She died on 21. February 1936 in Salzburg as the newspaper *Wiener Salonblatt* informed. They posted that her daughter Hermine (Hermynia) von Zur Mühlen mourned by the body of her mother.¹⁷

¹³ Wiener Salonblatt, XIII. volume, Nr. 38, 17 September 1882, p. 8.

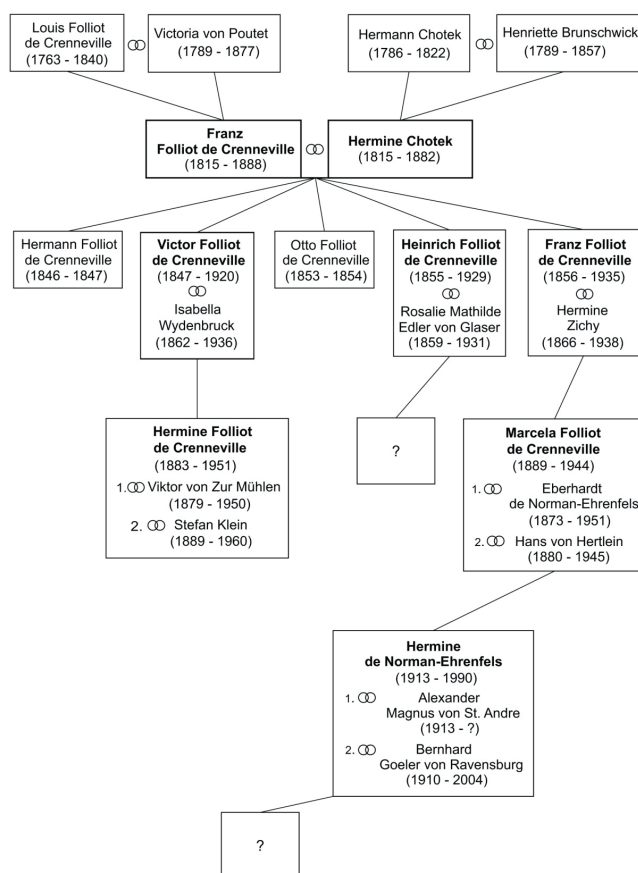
¹⁴ Prager Abendblatt, Nr. 231, 9 October 1888, p. 1.

¹⁵ FOLLIOT – CRENNVILLE, Viktor. *Die Insel Cypern in ihrer heutigen Gestalt, ihren ethnographischen und wirtschaftlichen Verhältnissen*. Wien: Faesy und Frick, 1879.

¹⁶ HHStA Wien, FA F – C, Viktor Ludwig Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 32, Nr. 225, p. 14; Wiener Salonblatt, 51. volume, Nr. 21, 16 October 1920, p. 5.

¹⁷ Wiener Salonblatt, 67. volume, Nr. 5, 7 March 1936, p. 16.

Family tree Folliot de Crenneville

The single child of Victor and Isabella – Countess Hermine Isabella Marie Victoria Folliot de Crenneville-Poutet was born on 12. December 1883 in Vienna. She was a writer and she became famous as „Red Countess”.¹⁸ According to her own words Hermine later claimed she spent the happiest years of her childhood in Gmunden.¹⁹ Nevertheless, she accompanied her father on his foreign trips. She lived in Istanbul, Lisbon, Florence or in Milan for some period of time. As an aristocratic daughter, she received a quality private education. She was married twice. Unfortunately, her first marriage with Victor von Zur Mühlen²⁰ (*1879 – †1950) did not take such a long time.

¹⁸ Among the works, which Hermine wrote under the name Hermynia Zur Mühlen belonged e.g. *Das Schloß der Wahrheit. Ein Märchenbuch* (1924), novel *Das Riesenrad* (1932), novel *Nora hat eine famose Idee* (1933), novel *Ein Jahr im Schatten* (1935), one of her most famous novels – *Unsere Töchter, die Nazinen* (1938), novel *Als der Fremde kam* (1946), as well as her own biography – *Ende und Anfang. Ein Lebensbuch* (1929) etc.

¹⁹ ZUR MÜHLEN, Hermynia, p. 177.

²⁰ Victor von Zur Mühlen was born in today's Estonia to the local German landowner. He studied at the German high school, a military service he practised within the Russian army as a reserve officer of cavalry. In 1908 he brought the county Eigstfer, which adjoined with the county of his father. In the same year Victor's wedding was held. He liked farming, he loved horses, dogs and hunting. However but, according to his wife, „he had no passion for literature or art and at the time of her arrival were in the house only two books - the Bible and a pornographic novel.” ZUR MÜHLEN, Hermynia, p. 236.

They married in 1908 against the will of Hermine's parents. The marriage ended in year 1913 in divorce. Hermine traveled to swiss Davos, where she was recovering from tuberculosis. There she also met her future partner Stefan Isidor Klein (*1889 – †1960). He was a Jew from Vienna, who devoted to the translation of literature from Hungarian to German language. In the year 1919 Hermine with Stefan moved to Frankfurt in Germany, but they lived in the exile in Great Britain in the period from 1939 to 1951. Even though she came from aristocratic layer, she did not regret a fall of the „old regime”. She was a socialist and she was a member of the Communist Party for some time, too. Regarding of their political opinions and that Klein was a Jew, when Adolf Hitler came into power, they had to leave the country and they returned to Austria. When Germany proceeded to the Anschluss of Austria in 1938 Hermine and Stefan Klein headed to Bratislava where they decided to get married. However, when in March 1939 Czechoslovakia was separated, they fled together to Great Britain, where they lived until their death in rather poor conditions. Hermine died in 1951 in British county Hertfordshire, probably of a heart attack.²¹ Hermine had no children, Victor's branch died out by her.

The other child of Franz and Hermine was the son Otto Folliot de Crenneville,²² who was born on 31. October 1853 in Dolna Krupa. He was baptized on 3. November. Count Otto Chotek, brother of Hermine, and Countess Henriette Chotek, née Brunswick, Hermine's mother, became his godparents. As well as his eldest brother Hermann, Otto died after a few months after his birth, concretely on 6. March 1854. The cause of his death was stomach problem. The funeral took place on 8 March and the mass was celebrated by Frantisek Jalovecky – priest in Dolna Krupa. The Mausoleum of Chotek family did not exist at that time. Little Otto was buried in the crypt of the family Brunswick which is located under the oratory in church in Dolna Krupa.²³

Victor had two younger brothers, who lived longer – to the adulthood. The first of them was Count Heinrich Folliot de Crenneville.²⁴ We did not possess much of information about him, his wife or his family. Heinrich was not born in Dolna Krupa as his older siblings, he was born in Florence on 9. February 1855. He was baptized on 17. February and Heinrich's godparents were Count Otto Chotek, Hermine's and Otto's mother Countess Henriette Chotek, née Brunswick and also Baron Moritz Lederer – major general.²⁵

Heinrich Folliot de Crenneville attended private primary school of St. Anne in Vienna. Based on well-preserved certificates dated from 1863 – 1865 (which document only his results in the second, the third and the fourth class) we can prove he belonged to the clever students. He passed following subjects: German language, counting, calligraphy and religious education, part of which was since the fourth class ethics, sacred history and the gospel. The results he achieved were always „*sehr gut*” – very good.²⁶ In later years Heinrich graduated a naval academy.

²¹ ZUR MÜHLEN, Hermynia, p. 273, 279, 282, 286, 291.

²² His full name was Otto Heinrich Maria Hermann Folliot de Crenneville.

²³ HHStA Wien, FA F – C, Otto Heinrich Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 248B, p. 1, 3.

²⁴ His full name was Heinrich Otto Franz Maria Folliot de Crennville.

²⁵ HHStA Wien, FA F – C, Heinrich Otto Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 254, p. 1.

²⁶ HHStA Wien, FA F – C, Heinrich Otto Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 254, p. 41-45.

Rosalie Mathilde, née Edler von Glaser²⁷ (*1859 – †1931) became Heinrich's wife. The wedding took place in the year 1888.²⁸ Rosalie Mathilde lived in Vienna where she died as 72-years old. More information about Rosalie Mathilde or about if the couple had children, unfortunately, we were not able to find.

Heinrich worked as a Consul General for foreign countries in a government Office. Not only he was successful in civil sector he held a rank of a lieutenant. From February 1897 he lived in Venice, where he worked as a vice-consul.²⁹ At the turn of 19th and 20th century he was also a vice-consul in a town Syra. In the period of time before the outbreak of the First World War Heinrich worked as a Consul General in British Liverpool. He and his wife had to return back to their homeland in August 1914 due to beginning of the war.³⁰ By the end of March 1919, after 35 years of service, Count Heinrich Folliot de Crenneville retired to the pension. His annual pension amounted to 9.640 crowns and he received the first payment in early April 1919.³¹

Count Heinrich died on 4. November 1929 at the age of 74 years in his house at the Lobkowitz square 1 in Vienna. The cause of his death was so-called *marasmus senilis*.³² The funeral was held on 7. November at the cemetery Hietzinger (Hietzing) in Vienna.³³

The youngest of the siblings was Count Franz Folliot de Crenneville,³⁴ who was born in Parma on 2. May 1856. Count Franz was, as well as his brother Heinrich, a student of the private primary school of St. Anne in Vienna, which he as Heinrich in the years 1863 to 1865 attended from the second to the fourth class. Inasmuch as Franz with Heinrich were the classmates, they had the same subjects and even the same „very good” results. Then followed his studies at the Schotten high school in Vienna, where in the year 1866 he got on to the first class, where he also achieved excellent results. During the school year 1866/67 Count Franz transferred to the Institut for cadets in St. Pölten. Thanks to assessment reports from this Institute we are able to know something more about the Count Franz. He was healthy, spoke German and French fluently, his personality was described as very decent, ambitious, he was active and his behaviour was perfect and flawless. Subjects which he had to complete in this school were: religion and sacred history, German and French, arithmetic with the algebra, geography, history, natural science, calligraphy, sketching, physical education, dance and swimming as well. Franz's results from individual subjects were excellent.³⁵

²⁷ Rosalie Mathilde was a daughter of Wilhelm Edler von Glaser and his wife Eugenie, née Teitelbaum.

²⁸ ZUR MÜHLEN, Hermynia, p. 211.

²⁹ Wiener Salonblatt, XXVIII. volume, Nr. 7, 14 February 1897, p. 8.

³⁰ Sport und Salon, 17. volume, Nr. 35, 29 August 1914, p. 4.

³¹ HHStA Wien, FA F – C, Heinrich Otto Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 254, p. 56.

³² *Marasmus senilis* = physical and mental weakening of old age or also result of some exhausting illnesses.

³³ HHStA Wien, FA F – C, Heinrich Otto Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 254, p. 58.

³⁴ His full name was Franz Seraphicus Maria Severin Ludwig Folliot de Crenneville.

³⁵ HHStA Wien, FA F – C, Franz Seraphicus Graf Folliot de Crenneville – Poutet, box 34, Nr. 253, p. 24-34.

Count Franz Folliot de Crenneville was married to Countess Hermine Zichy (*1866 – †1938) from the year 1895.³⁶ At the time of the Austro-Hungarian monarchy she was one of the ladies-in-waiting and also she belonged to the ladies of the Order of the Starry Cross. There was a soirée organised the evening before their wedding which was also attended by Archduke Ferdinand, Duke of Teschen with his wife Archduchess Isabella, Duchess of Teschen.³⁷ The bride's dress was made from pink and white striped silk. She wore a diadem, emerald set and a pearl riviére, too.³⁸ The catholic wedding ceremony of Franz and Hermine took place on Sunday 8 December 1895 in a private chapel in the palace of the bride's parents in Bratislava. The civil ceremony of a young couple was held the previous day – Saturday 7. December at Civil Registration Office in Bratislava. A priest, who married them, was a bride's distant relative – Count Julius Zichy. The countesses Berta, Paula, Elsa, Gabriela, Louise, Victoria and Livia Zichy as well as the countess Irma Pálffy and countess Gabriela Chotek were the bridesmaids. The groomsmen were Counts Rafael, Ferdinand (Nándor), Heinrich und Edmund Zichy, then Counts Tomas Nadasdy, Ladislav Cziráky, Franz Schönborn and the princes Georg Schwarzenberg and Lorant Odessalchi, too. The bride's wedding witnesses were Counts Ferdinand Zichy, Franz Zichy, Jan Zichy and Wilhelm Redern, the witnesses of bridegroom were prince Clary, Count Uerfüll-Gyllenbandt and lieutenant colonel Baron von Goumoëns. Wedding breakfast was served after ceremony and was attended by the newlyweds, bride's parents, couples witnesses, bridesmaids and groomsmen of course, following by other guests such as: Counts Edmund Zichy, Heinrich Folliot de Crenneville, Georg Majlath, Emil d'Orsay, Albert Apponyi, Anton and Quido Zichy, Baron von Wezlenyi, first lieutenant Count Franz von Meran, Baron Nyary, Count Rudolph Chotek with wife, Countess Henriette Chotek, lady-in-waiting Countess Sophie Chotek, Countesses Livia, Maria and Anna Zichy, Countess Redern, Countess Crenneville, née Wydenbruck, Countess Charlotte (Šarlota) Majlath, Princess von Thurn und Taxis, Countess Bombelles as well as Countess d'Orsay with Felice. In the afternoon, Franz with Hermine traveled on their honeymoon to Italy.³⁹

Franz, as well as his older siblings, worked as a chamberlains. Along with Heinrich, he was appointed for a chamberlain from the 1. January 1881.⁴⁰ Franz was also a sergeant in the dragoon regiment (Emperor Ferdinand Nr. 4). He died in Nördlingen on 17. October 1935 at the age of 79 years. Countess Hermine outlived her husband by less than three years. She died in Salzburg on 17. February 1938.⁴¹

³⁶ Countess Hermine Zichy was a daughter of chamberlain Count Eugen Zichy and his wife Countess Hermine von Redern, who belonged to the ladies of the Order of the Starry Cross and she was also one of the ladies-in-waiting of the Empress.

³⁷ Among the other guests were, for example Count Wollenstein, Baron von Steininger, sergeant Baron von Schell, lady-in-waiting Countess Szecsen, Countess Pálffy and many other.

³⁸ Riviere = necklace from several series of gems, in this case pearls.

³⁹ Wiener Salonblatt, XXVI. volume, Nr. 49, 8 December 1895, p. 8; Wiener Salonblatt, XXVI. volume, Nr. 50, 15 December 1895, p. 6, 7.

⁴⁰ HHStA Wien, FA F – C, Aufnahme Victor Ludwig Graf Folliot de Crenneville – Poutets in den Johaniten-Orden, box 32, Nr. 235, p. 4.

⁴¹ Wiener Salonblatt, 69. volume, Nr. 5, 6 March 1938, p. 18.

Franz and Hermine had one daughter – Countess Marcela.⁴² We were able to gather only some information about her. She was born on 8. July 1889 in Prague. She was married twice. Marcela's first husband was Count Eberhard von Normann – Ehrenfels (*1873 – †1951), with who she had only one child – daughter Hermine. The second husband of Countess Marcela was Hans von Hertlein (*1880 – †1945). Marcela died on 26. August 1944 in Starnberg in Germany.

As Countess Marcela was the single daughter of her parents, she was also mother of one daughter – Countess Hermine Gabriela Gizela Stefania Elvira Maria Eberhardine von Norman – Ehrenfels, who was born on 24. June 1913. She was married twice, her first husband was Baron Alexander - Magnus von Saint – André (*1911 – † ?). Baron Bernhard - Dietrich Goeler von Ravensburg (*1910 – †2004) became her second husband in 1950.

It is not known to us if Hermine had some children or if the descendants of Count Franz Folliot de Crenneville and Countess Hermine, née Chotek are still living today. However we can say that Franz with Hermine, so their descendants, enriched the history with their activities and work – whether diplomatic or writerly.

⁴² Her full name was Marcela Franciska Gabriela Maria Folliot de Crenneville.

„Akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott” A rendi identitás értelmezése és gyakorlata Fest Imre emlékirataiban

Az utóbbi két-három évtizedben a késő rendi korszak magyarországi társadalmára irányult kutatások nyomán ma már aránylag gazdag képpel rendelkezünk mind a nemességről (annak rétegzettségéről, birtokviszonyairól, gazdálkodásáról, életkörülményeiről),¹ mind a különféle szempontok alapján polgárnak minősíthető csoportokról.² Keveset tudunk azonban a két rendi csoport határterületén élők-ről – számukról, altípusaikról, illetve önképükről, stratégiáikról, életvitelükről. Az mindenesetre sejthető, hogy jelentős lehetett a különbség a szabad királyi városokban házbirtokosként polgárjogért folyamodó fő- vagy középbirtokos köznemesek, a kerületi vagy országos hivatalviselőként a városokban élő nemesek, a polgári vagy értelmiségi foglalkozásuk teljesítménye alapján nemesítettek, az elszegényedett nemes családban született és a városokban kézműves mesterségből megélő, vagy éppen a városi tisztségre áhítozva polgárjogot szerző, egyébként birtoktalan és jogvégzett nemesfiúk helyzete között.³ Különösen ritka eset, hogy érdemi ismeretünk van arról, hogy miként éltek meg köztes helyzetüket azok, akik szocializációs körülményeiket vagy megélhetési formájukat tekintve polgári foglalkozáshoz kötődtek, de valamilyen

¹ Ódor–Pálmány–Takács (szerk.) 1997, Kósa 2001, Fónagy 1999, Fónagy 2013.

² Bácskai 1988, Hudi, 1995, Bácskai 2006, Czoch 2009, Tóth Á. 2009. Az 1750 és 1850 között a szabad királyi városokba felvett polgárokat tartalmazó adatbázisról ld: Czoch–Németh–Tóth (2016).

³ Bácskai 2002: 139–144., Németh 2002., Rácz 1988.

formában az úri rétegek környékén mozogtak. Hogyan konstruálták meg nemesi és polgári identitásukat egy olyan korszakban, amelyben a rendi kiváltságokat és a nemesség hagyományos életviteléhez kapcsolódó normákat erős kihívások érték; amikor a társadalom presztízshierarchiája az átalakulás jeleit mutatta?

Ebbe a vélhetően néhány ezer főt kitevő társadalmi csoportba tartozott a szepesváraljai születésű Fest Imre, a kiegyezést követő évtized meghatározó gazdaságpolitikusa (1817–1883). Személye részben azért érdekes számunkra, mert az már önmagában ritkaságnak számít, hogy jelentős terjedelmű személyes forrás marad fenn ebből a korszakból, különösen egy a polgárság és a nemesség metszetében élő ember esetében. Fest Imre nemrégiben magyarra fordítva kiadott emlékirata azonban nemcsak forrástípusa alapján kuriózum, de érdemben is alkalmas arra, hogy általa szerzőjének társadalmi azonosulását elemezzük. A tanulmány címében foglalt idézet Fest Imrétől való, aki saját magáról beszél egy ünnepélyes és számára dicsőséges pillanat emlékét örökítve meg. Memoárjában 1860-ra, az Októberi Diploma utáni időkre emlékezve, amikor egyhangúlag őt választja meg Szepes vármegye közönsége első alispánná, fogalmaz ekképpen:

„Így hát engem – egy kiskereskedő fiát, akinek armális nemességét elismerték ugyan, de aki a polgári rendhez tartozott, s a vármegye által nem kedvelt 16 városhoz – szemelt ki arra a gondviselés, hogy ebben az arisztokratikus vármegyében az első méltóságot betöltssem, és pedig nem rejtélyes okoknak köszönhetően, hanem a közjó érdekében kifejtett érdemeim elismerésének köszönhettem ezt a kitüntetést.”⁴

Az idézett szöveg hangsúlyosan fejezi ki a szerző társadalmi identifikációs célját, amellyel az őt körülvevő vidék jellegzetes rendi csoportjai között pozicionálja magát. Ugyanakkor nem csupán a saját helyét igyekszik meghatározni polgárság és nemesség határmezsgyéjén, de rögtön értelmezést is kínál, azt sugallva, hogy a kivételes társadalmi-közéleti sikere mögött meghúzódó okok („a közjó érdekében kifejtett érdemei”) valahogyan társadalmi helyzetével állnak összefüggésben. Tanulmányomban azt elemzem, hogy az emlékirat milyen víziót vetít elénk Fest Imre társadalomképéről. Háttérként előbb a késő rendi társadalomról, majd a memoár mint műfaj forrásértékéről a társadalom identitásvizsgálatának összefüggései közt, végül pedig az emlékirat zömének helyszínét adó szepesi térség sajátosságairól vázolok fel értelmező szempontokat.

A 19. század első fele magyarországi társadalmi viszonyainak fogalmi megragadására manapság egyre gyakrabban alkalmazza a szakirodalom a *késő* vagy *felbomló* rendi társadalom megnevezést.⁵ Ez a terminológia egyfelől a folyamatszerűséget sugallja, amennyiben egyszerre kérdőjelezi meg, hogy az áprilisi törvények ebből a szempontból jelentős pontjai (törvény előtti egyenlőség, közteherviselés, választójogi reform) egy csapásra számolták fel a rendi viszonyokat, és hangsúlyozza az ehhez vezető hosszú (legalább a 18. század utolsó negyedéig visszanyúló) előkészítő út fontosságát. Az ezt a felfogást megalapozó, az utóbbi két-három évtizedben megjelent

⁴ Fest 1999: 90.

⁵ Ezt a fogalmi keretet alkalmazza a kor társadalomképének megrajzolásakor: Dobszay–Fónagy 1999., és ez a háttér jelenik meg egyes részkérdések vizsgálatakor pl. Sasfi 2008, Tóth Á. 2009, Horváth 2013, Tóth Z. 2015 munkákban. E felfogás kialakulásában és elterjedésében Tóth Zoltán munkássága játszott döntő szerepet.

tanulmányok egy másik sajátossága, hogy kétségbe vonják a közjogi kategóriák társadalomszerkezetet konstituáló szerepének mindenhatóságát. Miközben a korabeli jogkönyvek, jogszabályok és a politikai élet gyakorlata továbbra is a kiváltságokon alapuló rendi állapotot vette alapul a társadalom tagolódásának elveként, újabban sorra jelennek meg olyan elemzések, amelyek a felekezeti és az etnikai hovatartozásra, a regionális különbségekre vagy éppen a városiak és a falusiak viszonyára is hangsúlyt fektetnek. Ezek az utóbbi időben nagyobb figyelmet kapó szempontok ráadásul nem pusztán úgy merülnek fel, mint a társadalmi tagolódás további lehetséges és releváns dimenziói, amelyek segítségével tehát tovább lehet árnyalni a társadalmi struktúra sokszínűségének képét. Emellett abban az értelemben is revelatív erejű ezeknek a szempontoknak az alkalmazása, hogy identitáselemként a kortársak a mindennapok során tanúsított magatartásának magyarázatakor hasznos fogózt kínálnak.

Ennek az újfajta szemléletnek a legfrappánsabb összefoglalása Kövér Györgyhez fűződik, aki az ismert társadalomtörténeti tankönyvben leválasztja a rendiség történeti-jogi fogalmáról az általa viselkedésszociológiának nevezett rendiséget. Ez utóbbi – fogalomtörténetileg Max Weber szociológiájára visszavezethető – terminus arra a jelenségegyüttesre utal, amely az egyén életvitelében, formális neveltetésében és foglalkozási presztízisében nyilvánul meg, és olyan konkrét formákban érhető tetten, mint pl. a házasság, a kiváltságokhoz kötött nyereségszerzési lehetőségek köre vagy az egyes csoportokra jellemző „rendi konvenciók”.⁶ Mint látni fogjuk, a szepességi Fest Imre esetében különösen gyümölcsöző Tóth Zoltán felekezeti-etnikai tömbökre vonatkozó elgondolása, amely évszázados múltú, kulturálisan meghatározható csoportok elkülönülését hangsúlyozta a társadalmi tagolódásban.⁷

Milyen lehetőséget kínál az emlékirat műfaja az ilyen értelemben tekintett rendiség értelmezéséhez? A memoár immár nem pusztán megtörtént események (történeti tények) rekonstruálására alkalmas forrástípusként hasznosítható a történészek kezében. A múlt objektív megismerhetőségébe vetett hit megrendülésével és az ehhez a felfogáshoz illeszkedő módszertannal kapcsolatos kételyek nyomán felértékelődtek azok a forrásfajták, amelyek a tapasztalást, az események megélését jelenítik meg. Közülük különösen az emlékirat esetében kiemelendő az a sajátosság, amelyet Gyáni Gábor úgy jellemez, hogy „az identitás megteremtése végett” élettörténetünket folyamatosan újraserkesztjük, ugyanis ennek funkciója „az én kontinuitásának, egységének és integritásának biztosítása”.⁸ A jellemzően idős korban – Fest Imre esetében ötvenhat éves kora körül – megfogalmazott szövegek a nyilvánvalóan szinte végtelen számú megtörtént esemény közötti szelektálásban, a kiemelendőnek ítélték értelmezésében és megélésük módjában bizonyulnak kifejezetten előnyösnek az olyan elemzések számára, amelyek a társadalmi viszonyokban nem eleve meglévő, objektív egyenlőtlenségrendszer, hanem tudati konstrukciók révén működő, képlékeny szerveződést látnak. Az elméleti-fogalmi áttekintések azt is hangsúlyozzák, hogy bár az emlékiratok első látásra az egyén élettörténeti elbeszélésének látszanak, mivel jellegzetes törekvésük, hogy azt „együttal jelentéssel lássák el”, ezzel az egyént egy társadalmi térben helyezik el. Ezért az elbeszélés legalább annyira „egy közösségnek, egy társadalom-

⁶ Kövér 1998: 99–112.

⁷ Tóth 1991.

⁸ Gyáni 2000: 134.

nak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza”, mint egy elszigetelt egyén életének eseménysorát.⁹ Ez a fajta értelmezés nem merő spekuláció, hanem ma már rendelkezésre állnak olyan empirikus elemzések is, amelyek bizonyítják ennek a felfogásnak az alkalmazhatóságát, módszertani hasznát.¹⁰

Milyen vizsgálati lehetőségek rejlenek egy memoár ilyen szempontú elemzésében? Az emlékirat elsőként is lehetőséget kínál arra, hogy a szerzőnek a nevükön nevezett társadalmi csoportokhoz való explicit érzelmi viszonyát megvilágítsuk, és identitását ekként a saját maga társadalmi hovatartozásának szintjén, közvetlenül rekonstruáljuk. Ám nemcsak az efféle értékítéletek – mint Fest esetében a már idézett szövegrész – nyújthatnak támpontot, hanem már magára a környező társadalmi világra (mint referenciális keretre) vonatkozó osztályozási gyakorlat is orientálhat, például oly módon, hogy mely csoportok számítanak egyáltalán, illetve hol érzékelhetők társadalmi határok. Emellett a cselekedetek során megmutatkozó hétköznapi viselkedési formák (szokások, értékrend) is sokat elárulnak a másokról – mint más társadalmi csoportok képviselőiről – alkotott képről, a hozzájuk fűződő viszonyról. Példa lehet erre a Festnél egy évtizeddel fiatalabb Podmaniczky Frigyes (1824–1907) memoárja, amelyben a miskolci gimnáziumban töltött éveire vonatkozó emlékei a mezővárosi közegbe került ifjú főnemesnek a saját társadalmi tekintélyének kivívására irányuló törekveseként is értelmezhetők a hozzá képest jóval alacsonyabb rendi állású diáktársak körében.¹¹ Végül az emlékiratok tematikai súlypontjai (pl. családi események, társasélet és politikai események aránya) is segíthetnek a társadalmi identitás értelmezésében.

A memoárok tehát a társadalmi viszonyok mikroszintű konstituálódásának forrásaiként is felfoghatók, ami az eddigiekhez képest új eszközt ad a kutatás kezébe a társadalmilag közismerten sokszínű Magyar Királyság helyi közösségeinek megismerésében. A késő rendi Magyarországon a társadalmi keveredés egészen sajátos változatát mutatja a Szepesség térsége. Már H. Balázs Éva kiemelte, hogy ebben a régióban figyelemre méltó a polgári tevékenységet is folytató nemesség szerepe, mai (szórványos) tudásunk szerint pedig ehhez hozzátehetjük, hogy az általa hangsúlyozott borkereskedelem mellett a posztókereskedelem és a bányaművelés is olyan gazdasági ágak voltak, amelyekben az armalista, illetve a birtokos nemesség is szerepet játszott.¹² A Szepesség másfelől mint hagyományosan kiemelkedő kultúrájú, polgáris és városias térség is különleges színfoltja a korabeli Magyar Királyságnak, amely korábban a bevándorlás jelentős célpontja, a 18. század végétől viszont elsősorban az egyéni boldogulás útját kereső elvándorlókat kibocsátó terület. Nem véletlen, hogy a reformkori Pest korai vállalkozói között aránylag nagy súllyal azonosíthatók cipszer háttérű nagykereskedők, mint ahogy az sem, hogy a Felső-Magyarország regioná-

⁹ Itt Gyáni Gábor Niedermüller Péter gondolatmenetére hivatkozik (Gyáni 2000: 138–139., Niedermüller 1998: 386–387).

¹⁰ Gyáni Gábor Scitovszky Tibor közgazdász, Dobszay Tamás a kispolgári-paraszti közegben élő Jeszenszky Ferdinánd memoárját vizsgálja ilyen megközelítéssel (Gyáni 2000: 140–141.; Dobszay 2010.)

¹¹ Például amikor az iskolai tápintézetbe járó szegényebb diáktársaihoz csatlakozva előbb bebizonyítja neki, hogy neki is „democraticus gyomra” van, majd megvendégeli őket a saját szakácsnőjének a főztjével, és végül az esetet így összegzi: „Ez ötletem segítségével alkottam magamnak népszerű állást társaim között; amaz időtől fogva én váltam vezérökké [...]”. Podmaniczky 1984: 79–82.

¹² H. Balázs 2005. A lőcsei evangélikus házassági anyakönyvekben például több esetben tűnnek fel nemesi jogállású lőcsei polgárok bányatulajdonosként (mint akik alkalmazásában álló személyek nősülnek a városban). Az anyakönyv elérhető a Family Search honlap digitalizált adatbázisában.

lis központjának tekinthető Kassa bevándorlói között igen magas az innen érkezők aránya.¹³

Ennek a gazdaságtörténetileg hanyatlónak leírt területnek további, témánk szempontjából fontos sajátossága végül, hogy rendisége túlmutat a történeti-jogi kereteken. Településállományában és ezen keresztül társadalomszerkezetében is meghatározók ugyanis az ún. szepesi koronavárosok – köztük a Fest család egyik ágának lakóhelyeként szolgáló Szepesváralja (*Kirchdrauf*) –, és ezek is a térség városiasságát erősítik (a növekedésükben megrekedt) Késmárk és Lőcse szabad királyi városok mellett. Az előbbiektől társadalmi profilja és demográfiai súlya okozhatja, hogy a józsefi népszámlálás idején a Szepes vármegyét és a koronavárosokat együttesen tartalmazó összeírási egységben országos összehasonlításban kimagasló a „polgárok” részaránya – a Jász-Kun kerület és a hajdúvárosok mögött harmadikként.¹⁴ Habár a koronavárosok közjogiilag nem számítottak szabad királyi városnak, sőt – a Jász-Kun és a Hajdú kerületekkel ellentétben – még követet sem küldhettek az országgyűlés alsó táblájára, polgáriasságuk múltjuk kétségtelen, amit például az is bizonyít, hogy Szepesváralján már legalább 1592-től polgárkönyvet vezetnek.¹⁵ A 19. század első felében nem számított ugyan ritkaságnak, hogy bizonyos mezővárosok polgári címet osztnak, ennyire távoli múltra visszatekintő hagyományként azonban valószínűleg kivételes Szepesváralja esete.

Ebben a világban nőtt fel tehát a memoáriró Fest Imre. Az emlékirat alapján életútja röviden úgy foglalható össze, hogy 1817-ban született, majd a Késmárkon, Miskolcon, Eperjesen töltött iskolaévei és a debreceni jogi gyakorlat után ügyvédvizsgát tett. Ezt követően visszaköltözött gyermekkorára térségébe, Iglóra, ahol a felső-magyarországi bányapolgárság javára végzett munkát jegyzői (1840-től), majd főjegyzői beosztásban, és közben az annak irányításában szerepet játszó polgári-nemesi társaság körében mozgott. E szervezet képviselőjeként eljutott Pozsonyba az 1843–44-es országgyűlésre is. 1848-ban politikai beszédet tartott, illetve közlegényként tagja lett a helyi nemzetőrségnek, ugyanakkor a szepesi közcsendbizottság tagjaként fontos tisztséget vállalt. A visszaemlékezés szerint 1849 után egy ideig zaklatták a hatóságok, ám hamar ismét a bányászpolgárság vezetésében találjuk, és emellett az evangélikus esperesség felügyelői tisztségében. 1860-ban megválasztják Szepes vármegye alispánjává. Az 1863-ban kimondott válását követően és részben amiatt távoli területeken vállalt megbízásokat (pl. Szolnokon, ahol az akkor épülő aradi vasútvonal megvalósításában működött közre), majd 1865-ben hazatért, és országgyűlési követévé választották. Ekkor tehát Pestre költözött, és az Országos Iparegyesület alelnöke lett. A kiegyezési tárgyalások folyamatához kapcsolódóan karrierje még magasabbra ívelt: a közösgyi bizottság tagjává választották, majd az Andrássy-kormány kinevezése után államtit-

¹³ Ld. Bácskai 1989: 62–67. a pesti nagykereskedők között a Sartory, Liedemann, Fröhlich családokról. Kassa magyarországi városi származású bevándorló polgárai közül (Eperjes után) legtöbben Lőcséről, Szepesváraljáról és Iglóról érkeztek (rendre 22, 19 és 18 fő). Czoch 2009: 111.

¹⁴ A Szepességben 5,3, a Hármaskerületben 18,5, országosan 1,6, a magyarországi vármegyékben általában 0,5–2 százalék között szóródik ez az érték 1787-ben. (Dányi–Dávid 1960: 63.) Arról, hogy mennyire ellentmondásos volt annak a gyakorlata a népszámlálás során, hogy kiket minősítettek polgárnak, ld. uo. 11–12. Ráadásul a több társadalmi csoportba is besorolható személyek a táblázaton belül előbb megadott, tehát magasabb rendi rangú rubrikába kerültek, vagyis pl. a Fest család tagjait valószínűleg nem is a polgárok, hanem a – szepesi területen alig 1,2 százaléknak mért – nemesek közé írták be.

¹⁵ Fényes 1847: 131.; Korompay János utószava a Fest-memoárhoz: Fest 1999: 140.

kári tisztséget kapott a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban, végül az Osztrák–Magyar Bank egyik alkormányzójának nevezte ki az uralkodó.

Fest Imre tehát ötvenéves korára az országos közélet befolyásos tagja lett. Ebben a társadalmi körben a rendi különbségtétel jogi értelemben vett felszámolása (1848) után formálisan nem játszott szerepet az a tény, hogy kismemesi-polgári származása szerint kevésbé rangos családból származott, mint a kormány tagjainak többsége. 1872–73-ban megfogalmazott emlékiratában a kor liberális felfogásának megfelelően nem kap meghatározó hangsúlyt a polgári és a nemesi származás kiemelése mások bemutatása során. Ám az említések összességében értelmezési lehetőséget nyújtanak, amelyből rekonstruálható Fest a nemességhez és a polgársághoz fűződő viszonya.

Saját származásával kapcsolatban csupán nemes eredetét említi, azt is csak egyetlen, 27 éves korában lezajlott esemény kapcsán. Ekkoriban, 1844-ben Bécsben tartózkodott szolgálati ügyben, ahonnan egy ízben a közeli Kismartonba utazott, hogy felkeresse a Fest nemzetség ott élő ágából származó rokonát, aki a család nemeslevelének eredetijét őrizte. A látogatás célja az volt, hogy ennek alapján ériék el a nemzetség nemességének igazolását. A procedura el is indult, de végül az igazolás kérdése befejezetlenül maradt Sopron vármegyében.¹⁶ Figyelemre méltó az emlékirat ezzel kapcsolatos rövid szakaszának száraz stílusa: egyfelől maga az ügy felvetődése és Fest ebbe fektetett energiája azt sejteti, hogy a nemesség bizonyításának jelentőséget tulajdonított. Ugyanakkor az elmaradt siker felett nem kesereg, csupán megjegyzi: „az 1848. év a rendi különbségeket a jogi életben teljesen eltörölte”. Mindebből nem világos, hogy milyen célt szolgált – vagy szolgált volna – számára a nemesség bizonyítása: társadalmi előnyt igyekezett kovácsolni belőle, a család történetének fontos dokumentumaként kívánta megszerezni, vagy valami egyéb ok vezérelte. Az mindenesetre megfigyelhető, hogy sem előbb, sem később nem találunk említést a szövegben a nemeslevél lemasoltatására vagy a jogi eljárás sürgetésére irányuló törekvéséről. Különösen meglepő ez ahhoz képest, hogy a könyv utószavából kiderül: Fest már 1829-től levelezést folytatott ügyvédekkel ebben az ügyben. A helyzetben rejlő ellentmondás talán úgy oldható fel, hogy idős korában – a memoár megformálásának idejére – mintha már nem tulajdonított volna akkora jelentőséget a nemesi címnek, mint 1848 előtt.

Ennél is kevesebbet tudunk meg arról, hogy saját maga rendelkezett-e polgári címmel. Még az őseit bemutató, bevezető oldalakon sem kapunk hírt arról, hogy felmenői közül valaki is Szepesváraljának vagy más környékbeli városnak a polgára lett volna, holott a kötet kiadásakor kísérőtanulmányt író Korompay János megjegyzéséből tudjuk, hogy a Fest család szepesi ága öt nemzedéken keresztül kereskedőként polgári jogállást is szerzett a memoárszerző szülővárosában. Hallgatását talán úgy értelmezhetjük, hogy a memoáriró magától értetődőnek tekintette a felmenői által viselt polgári címet, de az is lehetséges, hogy ügyvédként – vagyis egy honorácior foglalkozás birtokában – egyszerűen nem ambicionálta a polgári cím megszerzését. Polgári státuszáról még az sem árulkodik egyértelműen, hogy 1869 decemberében Szepesváraljától díszpolgári oklevelet kapott, ez mindenesetre nagy jelentőséggel bír-

¹⁶ Fest 1999: 52–53, 142–144.

hatott identitásában annak fényében, hogy a szövegben így fogalmaz: „szeretett szülővárosa” részesítette ebben a megtiszteltetésben.¹⁷

Saját rendi identitása mellett ugyanakkor hitet tett a bevezetőként idézett mondatával. Érdekes tüzetesen megfigyelni az itt alkalmazott utalásokat. Egyrészt társadalmi hovatartozásának mindkét komponensét kiemeli, de súlyukat tekintve fontosabbnak érzékelteti a „polgári rendhez” tartozását, mint az „armális nemességét”. Másrészt figyelmet érdemel az, ahogyan megfogalmazza polgári származását: értelmezésként egy jellegzetes polgári foglalkozással ragadja meg születés szerinti társadalmi helyét, amikor „egy kiskereskedő fiának” minősíti magát ebben a büszkeséget sugárzó mondatban. A szövegben további értékítéletet közvetítő elem, hogy szembeállítja az „arisztokratikus vármegyét” „a vármegye által nem kedvelt 16 várossal”, és ebben az érzékeltetett konfliktusban saját magát világosan az utóbbiak oldalára helyezi. Az arisztokratikus szó feltehetően nem szűken a főnemesi rangúakkal szembeni ellenszenvét fejezi ki – a forradalmi időkben a megyét vezető gróf Csáky Lászlóról például kifejezetten rokonszenvvel ír több helyen is –, hanem talán a (birtokos) nemesség a polgárokat lekezelő viszonyulására adott reakcióként fogható fel.

Az emlékiratban még két olyan helyzet fordul elő, ahol érzelmek kinyilvánításával kísérve társadalmi csoportok konfliktusát mutatja be Fest. Az első az 1831-es koleralázadás, amelyhez kapcsolódó egyik emléke, hogy Szepesváralján a fenyegetően összegyűlt paraszttömeg előtt egy polgár mentette meg a városon átlovagló főispán életét azzal, hogy saját épségét is kockáztatva testével védte meg a főurat, majd betuszkolta az irgalmasrendi rendház épületébe, ahol már biztonságban érezhette magát. A város azon részében háztulajdonos polgár – akiről neve (Tibely) alapján az olvasó annyit vélelmezhet, hogy Fest rokona (mivel az előző oldalakon szereplő Tibely tanárt mint nagyanyjának fivérét mutatta be) – a mozgalom elfojtása után jutalmat kapott, de Fest apja is pozitív színben tűnik fel az eset kapcsán, mivel „a rettenthetetlen városbíróval” együtt ők csillapították le „a dühöngő népet”. Pár nappal később történt, hogy a városban összetűzés támadt, amelyben „a városi csőcselék összeesküvésben állott a falusiakkal a polgárok ellen”. Az eset során a polgárság vagyona volt a tét, ugyanis a zavargás résztvevői a polgárok „tulajdonát, sőt asszonyait már előre szétoztatták egymás között”. Fest emlékeiben a városban háborús hangulat uralkodott, amelynek szellemében „a polgárok felkészültek az ellenállásra, felszerelték házaikat minden védekező eszközzel és lázasan virrasztották át az éjszakákat, minden pillanatban várva a mozgalom kitörését”. A helyzetet egy gyalogos alakulat megjelenése oldotta meg, amelynek láttán az „összeesküvők” elrejtőztek, és „a polgárok könnyes szemmel, ujjongva megölelték” a bevonuló katonákat. Megállapítható tehát, hogy az 1831-es események kapcsán a memoárszerző interpretációjában a polgárság mint a fenyegetett társadalmi rend hűséges támasza jelent meg. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a szerző a konfliktusban társadalmi csoportok szembekerülését érzékeli, és hogy már csak személyes és családi érintettsége okán is a „polgárok” oldaláról beszél el a történetet.

¹⁷ Fest 1999: 123. Megjegyzendő, hogy 1870-ben a választókerületi központ, Gölnic is díszpolgári oklevelet adományozott neki. Fest 1999: 126.

Egy másik helyen 1848 forradalmi tavasza kapcsán tesz utalást térségének más társadalmi rétegeire.¹⁸ A nemzetőrség megszervezésekor látható büszkeséggel írja le, hogy „az egész Szepességből mintegy 3000 posztóruhás polgár vonult be” a lőcsei népgyűlésre. Itt a társadalmi azonosulás szempontjából az az érdekes, hogy összehasonlítással (szembeállítással) él, amikor így fogalmaz: „Nemes és paraszt eltörpült az impozáns polgársággal szemben, amelynek mi voltunk vezérei”. Bár nem egyértelmű, hogy pontosan mire vonatkozik az „eltörpülés” kifejezés: létszámokra, lelkesedésre vagy valami másra, az nyilvánvaló, hogy az adott összefüggésben – vagyis a forradalom ügyének támogatásában – saját társadalmi csoportját (rendjét) mutatja példaszerűnek, amihez képest a nemesség is gyengébben szerepel. Kiemelendő, hogy ez az esemény, amelynek egy későbbi pontján első politikai szerepléséről értesülünk, amelynek témája ugyan egy térségi közigazgatási kérdés, amely azonban társadalmi vonatkozású: Fest az „összes szepesi választókerület összeolvasztását” – tehát Szepes vármegye és a szepesi tizenhat koronaváros egyesítését – javasolta, és mint utóbb kiderült, eredményesen. Az egymást követő szövegrészek együttesen talán úgy értelmezhetők, hogy a rendi világot félretoló új politikai rendszerben nemcsak a nemesség elzárkózásának megszüntetését jelölte meg célként Fest, de ezt a környékbeli polgárság képviselőjében ő maga kezdeményezte és érte el. Figyelemre méltó, hogy a politikai gyűlés végére felálló új vezetést – az állandó bizottmányt – a szerző megfogalmazásban „a polgári és liberális elemek” alkották, amelyben a liberális szó feltehetően a liberális meggyőződésű nemességre utal, és talán a két csoport sorrendje – vagyis a polgáriak előbbi említése – sem véletlen. Annak is érdemes jelentőséget tulajdonítani, hogy itt számol be élete első jelentős, de akkor még elhárított közéleti megbízatásáról a forradalmi hangulat nyelvezetét alkalmazva, amikor így ír: „az iglói választókerület csakis engem akart országgyűlési követté választani, de [két ok] visszatartott attól, hogy *polgártársaimnak* ezt a bizalmát elfogadjam”. [Kiemelés: T. Á.] Végül szintén ennek az eseménynek a kapcsán érzékeltet Fest egy további helyi konfliktusdimenziót: miközben „a kormánypálca vitathatatlanul a polgári elemek kezébe került”, a korábbiakban a megye „a kisnemesség és a katolikus klérus” vezetése alatt állt. Ez az első olyan rész a szövegben, ahol az evangélikus Fest a katolikus egyházat említi, és egyúttal saját magát egy konfliktusban a hozzájuk képest ellentétes oldalon helyezi el.

Az eddigiekből leszűrhető tanulságként, hogy a memoárban, ha ritkán is, de előfordulnak olyan helyzetek, amikor Fest rendi csoportok konfliktusát mutatja be, és ezek során magát egyértelműen a polgárokkal azonosítja érzelmileg. A szerző azonban nemcsak a csoportok szembeállításának módszerével helyezi el magát a társadalmi térben, hanem azzal a retorikai eszközzel is él, hogy szereplőit rendi jogállással azonosítja, még hozzá szelektív módon teszi ezt, vélhetően akkor, amikor a társadalmi azonosításhoz jelentést igyekszik társítani. A „polgár” jelző a szöveg két pontján is apjával összefüggésben fordul elő. Előbb a saját önállósulásának körülményeit bemutató résznél, az elbeszélés menetét megtörve szán egy bekezdést arra, hogy apját jellemezze, és ez azért érdekes, mert ezzel eltér az emlékiratok szokásos gyakorlatától, hogy a visszaemlékező műve elején, családjának gyökereit keresve végzi el az általa ismert személyek (köztük a szülők) bemutatását. Fest ezen a ponton apját úgy jellemzi, mint akire „a polgári rend büszke lehet”, és e minősítést igazolandó „derék, igaz, közösségi

¹⁸ Fest 1999: 56–57.

érzületű, becsületes” férfinak írja le.¹⁹ Mindezt az apai életút olyan elemeivel támasztja alá, amelyek megfelelnek az ambiciózus, „self-made man” polgár toposzának. Az olvasó arról értesül, hogy megszerzett műveltségét saját magának köszönhette, mivel „magasabb iskolai végzettség nélkül [...] a hiányokat olvasás útján” pótolta, úgy, hogy „bármily kemény volt is a napi munkája, az este egy részét annak szentelte”. Azt is megtudjuk, hogy kereskedőként sikerek érték, de ennek a háttérében nem állt családi örökségként kapott számottevő alapító tőke: „az 1000 forinttal megkezdett üzlet, melyben leginkább a paraszti igényeknek megfelelő árukat és fűszereket tartották, a szülők dolgos kezei között olyan lendületet vett, hogy volt év, amikor 5000 forint volt a tiszta nyereség (b. é.), ami abban az időben nagy eredménynek számított”. Családi háttérének ezeket az értékrendi elemeit – az atyai „kemény munkát”, valamint az anya „takarékoságát” és rendszeretét – emeli ki, mint amelyeknek tulajdonítja, hogy szülei őt fiút is fel tudtak nevelni és elindítani „egyszerű, de tisztességes és gondtalan” életútjukon, és amelyekért hálát érez a szülei iránt. Elemzésünk szempontjából itt az a fontos, hogy a polgári értékrend tradicionális kulcskategóriáit látjuk viszont Fest nevelkedésének bemutatásánál.²⁰ Apja halálakor és búcsúztatásakor röviden visszatér az értékelésére; ekkor mint Szepesváralja „legderekabb polgárát” minősíti, akinek temetésén „az egész város” tiszteletét tette.²¹

A „polgár” kategória az említetteken kívül még egyszer, az utolsó oldalak egyikén fordul elő a műben, amely ismét újabb kontextust teremt. A szövegkiadásnak majdnem a végén találkozunk ezzel a szövegrésszel, azonban tudni kell, hogy a szerző által írt negyedik (utolsó) füzet elveszett, így nem biztos, hogy indokolt az életút összegzéseként értelmezni az itt felvázolt gondolatokat. Fest a frissen elkönyvelt közéleti sikereit mérlegre téve fogalmaz úgy, hogy a „függetlenség” többet ér a szemében, mint a lehetőség, hogy „bizalmasan érintkeztem a társadalom legmagasabb osztályaival, megismertem az életet az udvarban”. Ebből pedig azt a tanulságot szűri le, hogy „a szerény középszer – ha kívánságait mérsékli és a gondok ellen biztosítva van – az ember legirigylésreméltóbb állapota, és hogy semmi tündöklés vagy a becsvágy semmiféle győzelme nem ér fel egyszerű polgár személyes függetlenségével.” Mindebből részint azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a magasra ívelő karriert befutott Fest Imre számára idős korára is fontos maradt saját maga társadalmi pozicionálása, és hogy ebben a retorikai döntési helyzetben nem az elért sikerek részletezését, hanem a szerény visszafogottság stratégiáját választja, amikor a „középszer” és az „egyszerű polgár” fogalmakkal mutatja be társadalmi azonosulását.²²

Figyelemre méltó, hogy a „nemes” fogalom használata mennyire más logikát mutat. Megállapítható, hogy a nemesség elsősorban társadalmi állást jelent számára, de egyben értékrendhez is kapcsolódik. A miskolci tanulóéve alatt neki szállást adó férfi bemutatásánál például megtudjuk, hogy kosztadója egy „kis nemesember”, aki „egy Tiszakesziben lévő kis nemesi birtok csekély jövedelméből él” – tehát Fest családjához hasonlóan városi nemes, de egy fokozattal közelebb a feudális földesúr klasszikus élethelyzetéhez. „Károly úr” jellemzésének azonban az is része, hogy büszke volt a

¹⁹ Fest 1999: 41–42.

²⁰ Bácskai 2006: 28.

²¹ Fest 1999: 82.

²² Fest 1999: 134.

lipcsei csatában kapott kardszúrásból visszamaradt sebhelyére, és ez talán értelmezhető a hazáját vérével szolgáló nemes identitásának keretében. Szintén a szállásadó házigazda társadalmi hovatartozására utalhat, hogy szokása volt a borivás, amit a memoáríró „rossz szenvedélynek” minősít, és ezzel az értékelésével sajátos módon cseng egybe, hogy feleleveníti, hogy amikor Miskolcra hazaköltözve apja szembesült azzal, hogy fia már víz helyett bort, reggelire pedig kávé helyett szilvapálinkát iszik, ezt rosszállva fogadta. Talán nem túlzás ebben a jelenetben a dolgos német polgárnak a napját pálinkával kezdő magyar nemesúrral való szembeállítását látni.²³

Ennél is kifejezőbb az az eset, amikor egyik késmárki tanárát jellemzi Fest Imre. A szónoklattani osztály hallgatói számára történelmet előadó Benedicty Jánosra használt megfogalmazás erősen szarkasztikus, ami máskülönben nem jellemző az emlékirat stílusára. Benedictyről megtudjuk, hogy „úgy nézett ki, mint egy táblabíró, spectabilisnek tituláltatta magát és a téli vadászatokon roppant grandezzaival viselkedett, minthogy nemesember és egy Asbóth-lány férje volt”.²⁴ Az emlékirat megírásának idején már negyed százada halott professzor ismert és nagy múltú egyházi értelmiségi családból származott – a 18. században három ilyen vezetéknevű, magyarországi születésű személy iratkozott be protestáns német egyetemekre²⁵ –, és társadalmi helyzetét tekintve a honorácior háttérű armalista társadalmi körbe tartozott; a pozsonyi líceumban már 1758-ban feltűnik egy nemes apától született Benedicty nevű diák.²⁶ Ehhez képest az – eredendően a jómódú birtokos nemességből rekrutálódó, de a helyi közéletben aktív kisnemesség számára is vonzást gyakorló²⁷ – táblabírói szerepben tetszelgő, „tekintetes” líceumi oktató önképe nevetséges szereptévesztésnek tűnik fel, az Asbóthokra vonatkozó utalás pedig úgy értelmezhető, hogy egy országos tekintélyű, nemesített értelmiségi családba házasodva próbált sikert kovácsolni magának.

Az, hogy a memoáríróban az ellenszenves tanár emlékét hagyó Benedicty esetében fontosnak tartja hangsúlyozni a nemesi rendi állását, különösen annak fényében nyer jelentőséget, hogy az olvasó nem értesül arról, hogy valójában milyen sok hozzájuk hasonló rangú nemes család veszi körül az ifjú Festet. Főképp anyakönyvi forrásokból tudjuk rekonstruálni, hogy gyermekkori barátainak milyen nagy része armalista. A Cerva kislányok, akiknek diákéveiben udvarolt²⁸, valószínűleg az 1827-ben Késmárkon elhunyt „wohledelgeboren Johann von Czerva” városbíró lányai, és vélhetően az utóbbi apja a már szintén nemes jogállású egykori késmárki lelkész, Daniel Czerva, fivére pedig a Pozsonyban kereskedő és választott polgár, ifjabb Daniel Czerva.²⁹ Fest Imre késmárki nagyapjának Mudrony nevű patikus barátja nyilván az azonos nevű

²³ Fest 1999: 15.

²⁴ Fest 1999: 21.

²⁵ Tar 2004.

²⁶ Lyceálna knižnica, Bratislava. Matricula scholae Poseniensis Evang. A.C. currens ab anno 1747. utque a an. 1835. Syntaxistae, 1758: Johannes Benedicti nobilis.

²⁷ Hudi 2006: 41.

²⁸ Fest 1999: 33.

²⁹ A késmárki és pozsonyi evangélikus anyakönyvekre lásd a Family Search gyűjtemény szlovákiai anyagát (<https://familysearch.org/search/collection/1554443>). A késmárki evangélikus gyülekezet halotti anyakönyve 1827. No. 68., és házassági anyakönyve 1824. No. 13. A pozsonyi német evangélikus egyház házassági anyakönyve 1784. No. 36.

és nevéhez a „von” szócskát használó helyi családdal rokon.³⁰ De hosszan lehetne még sorolni a késmárki matrikulákban rendre nemesi címmel említett Cornides, Meltzer, Probstner, Sonntag, Sponer, Toperczer, Wieland családok tagjait, amelyek az ifjúkori szepességi években a szerző társaságát adták. Ez a jelen elemzés szempontjából annyiban érdekes, hogy Fest alapértelmezésben nem tartotta lényegi információnak velük kapcsolatban, hogy nemesi családból származnak – különösen látszik ez Melczer Jakab esetében, akit „sok nemes család régi, sima, de ravasz házi fiskálisként” mutat be, kihagyva azt az információt, hogy ő maga is nemesi rangú volt. Úgy tűnik, hogy a nemesi társadalmi kötődés csak abban az esetben kapott hangsúlyt, ha az illető – mint Benedicty – jellemzése során adalékot szolgáltatott az értelmezéshez. Más szempontból azt is érdemes mérlegelni, hogy a szerző kapcsolathálóját alkotó kör kontúrjának megrajzolásánál nem is csak a rendi jogállás számíthatott; gyermekkorától a bányapolgárságnál eltöltött évekig és tovább a környezetében evangélikus hitsorsait találjuk.³¹

A memoár arról tanúskodik, hogy a korabeli Szepességben könnyen összeegyeztethető volt a nemesi és a polgári jogállás a mindennapok szintjén. Ha Fest gyermekkori kalandjait és szokásrendszerét próbáljuk elemezni, hasonló eredményre jutunk. Feltűnő lehet, hogy gyermekkorától kávézik (eleinte tejes, később feketekávé fogyasztásáról számol be), amellyel kapcsolatban a szakirodalom megállapította, hogy a 18–19. század fordulója körül már „elérte a kollégiumi diákot, a pesti és az agrárvárosi kispolgár asszonyt egyaránt”, miközben a parasztok szemében még ekkor is „nemesi státuszszimbólumnak” számított a fogyasztása.³² Figyelemre méltó, hogy gyermekkorától fontos szerepet játszanak az életében a lőfegyverek – elcseni apja puskáját, hogy madarakra vadásszon barátaival, szokása, hogy megtöltött zsebpisztolyt hord a zsebében a szepesváraljai temetőben járva³³ –, amelyek azonban a nemességen kívül a polgárság számára is a rangot kifejező tárgyként működtek. (Például a polgáreskü letételekor a polgárörtség egyenruhájában és felszerelésével kellett megjelenni a szabad királyi városokban azt bizonyítandó, hogy szükség esetén képes a személy helytállni a város védelmében.) Emellett az iskoláztatás rendszere és szintje tekintetében sem beszélhetünk ekkor már jellegzetes nemesi vagy polgári szokásról, hiszen a latin nyelvű felsőbb iskolákban jelentős volt a polgári jogállású apa családjában születettek száma. Rendelkezésre áll Fest Imre egyik késmárki diákévéből az osztálynévsor, amelyből nemcsak az derül ki, hogy az iskolai anyakönyvet vezető személy az ő társadalmi helyzetét kereskedő (*mercator*) – nem pedig nemes – apával határozta meg, hanem az is, hogy az 56 fős osztály diákjai közül 14–14-et írtak be nemesnek és polgárnak, és rajtuk kívül heten lelkész vagy tanár, hárman kereskedő, négyen kézműves, öten pedig jobbágy családjában születtek.³⁴ Az életvitel, a szokások szintjén a polgárság és a nemesség közötti határ egyre inkább elmosódott, és ezzel egyre nagyobb tér nyílt annak, hogy ebben a társadalmi térben az egyén saját magát pozicionálja.

³⁰ Fest 1999: 12.; a késmárki evangélikus gyülekezet házassági anyakönyve: 1806. No. 19., 1822. No. 7., stb.

³¹ Ennek részletes bemutatása szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, és későbbi vizsgálatnak képezheti tárgyát.

³² Kisbán 1997: 433.

³³ Fest 1999: 8, 18.

³⁴ Evangélikus Országos Levéltár, AGE, II.b.5.10. Informatio de Juventute scholastica Classis grammaticae secundae Lycei Evang. Aug. Conf. Kesmarkiensis pro Semestri Ildo Anni scholastici 1828/9.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy Fest Imre emlékirata segítségével lehetséges bepillantást nyerni a késő rendi társadalom korszakában egy aránylag heterogén szegmens társadalmi viszonyainak szerveződésébe. A memoáriró érzellemmel kísért gondolatai a saját közvetlen élményként észlelt társadalmi csoportokról, illetve az általa azokhoz sorolt személyekről, csakúgy, mint az emlékiratban említett, implicite társadalmi jelentéssel felruházható események alapanyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy rekonstruáljuk a szerzőnek a környező társadalomról alkotott képét és a személyes viszonyulását ennek részeihez. Ennek az elemzésnek az eredményei úgy összegezhetők, hogy az idős, visszaemlékező Fest számára polgári identitása – elsősorban értékrendként – határozottan fontosabb volt, mint családjának nemesi eredete, még akkor is, ha fiatalabb korában még jelentős energiát fektetett a család nemeslevelének felkutatásába. A 19. század középso harmadára azonban ezek az identitáselemek könnyen egymás mellé illeszthetők váltak az egyén társadalmi azonosságtudatának megteremtése során.

Hivatkozott források

Evangélikus Országos Levéltár, Archivum Generalis Ecclesiae.

Lyceálna knižnica, Bratislava. Matriculae scholae Posoniensis Evang. A.C.

Szlovákiai egyházi anyakönyvek másolatai (Evanjelická cirkev, Bratislava, Kezmarok): <https://familysearch.org/search/collection/1554443>

Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. I. Pest.

Fényes Elek 1850: *Magyarország geographiai szótára*. I-IV. Pest. (reprint: Budapest, 1985.)

Fest Imre 1999: *Emlékirataim*. Budapest.

Podmaniczky Frigyes 1984: *Egy régi gavallér emlékiratai*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.

Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 15–37.

- Benda Gyula 2006: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka. In: Uő.: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest. 249–340.
- Czoch Gábor 2009: *A városok szíverei. Tanulmányok a reformkori városokról és Kasásról*. Pozsony.
- Czoch, Gábor – H. Németh, István – Tóth, Árpád 2016: Urban communities and their burghers in the Kingdom of Hungary (1750–1850). The possibilities of macro and micro historical analysis on the basis of databases. In: Colson, Justin - Steensel, Arie van (eds.): *Cities and Solidarities: Urban Communities in Pre-Modern Europe*. Routledge, 2016. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest.
- Dobszay Tamás 2010: Emlék, felidézés, önéletírás. Egy cívis-memoár tapasztalatai. *Korall*, 41. (2010). 35–50.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1999: A rendi társadalom felbomlása. Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem*. Budapest. 57–125.
- Fónagy Zoltán 1999: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. *Századok*, 6. 1141–1191.
- Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár*. 1–2. kötet. Budapest.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest. 128–144.
- H. Balázs Éva 2005: A szepesi környezet. In: Uő.: *Életek és korok. Válogatott írások*. Budapest. 97–103.
- H. Németh István 2002: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall*, 9. 79–206.
- Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében*. Budapest.
- Hudi József 1995: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest. 95–106.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest. 39–75.
- Kisbán Eszter 1997: A táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód*. Budapest. 417–584.

- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Oszetzky Dénes 1935: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlása-kor*. Budapest.
- Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.) 1997: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Konferencia: Pécsvárad, 1995. szept. 12–13*. Debrecen.
- Rácz István 1988: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest.
- Sasfi Csaba 2008: A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle*, 50. 2. 163–194.
- Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Budapest.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2014: Az evangélikus polgárság házassági piacának alakulása a tiszánineni kerületben 1750 és 1850 között. In Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör 2012. aug. 23–25. debreceni konferenciájának kötete*. Budapest. 448–462.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 2–3. 75–130.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Budapest.

Mértékletességi egyesületek a kassai egyházmegyében az 1840-es években

Egyesületekben szabad és egyenlő személyek társultak önkéntes alapon bizonyos célok elérése érdekében. Az egyesületek létrejötte és működése a 19. század első felében szorosan kapcsolódott a polgárosodáshoz és a nemzeti mozgalmak kifejlődéséhez. Az elérendő célokat és a működés módját a tagok közösen megalkotott alapszabályban rögzítették. Az egyletek a feudális-rendi korporációkkal szemben nem törekedtek a tagok életének totális meghatározására, és tagjaikat önkéntes alapon toborozták. Az egyesületek számának gyarapodása egyúttal a polgárosultság fokmérője is lehet. A magyar országgyűlés nem alkotott törvényt az egyletekről, így az egyesületalapítás nem ütközött semmiféle jogi korlátba. A magyarországi egyletek többsége nem terjesztette fel alapszabályait a felsőbb hatóságoknak, noha arra 1844 novemberétől már rendelet kötelezte az érintetteket. Céljaik rendkívül sokrétűek: a jótékonykodástól az önszegélyezésen és a lövészegyleteken át a kulturális és politikai célkitűzésekig terjedtek.¹

Noha Magyarországon inkább a németek, a magyarok és a zsidóság körében szerveződött egyesületek történetét kutatták, az egyesületek szerepére a szlovákiai történetírás is nagy figyelmet fordít. A szlovák nemzetté válás folyamatában fontos mérföldkő, hogy a pálinkaivás elleni küzdelemben találtak egymásra először evangélikus és katolikus lelkészek Felső-Magyarországon. Az első mértékletességi egyesület 1811-ben alakult az Amerikai Egyesült Államokban. Tagjai mértékletes alkoholfogyasztásra törekedtek. A Baltimore-ból több városra áttérjedő mozgalomból hamarosan olyan irányzat alakult ki, amely teljesen elutasította az alkoholtartalmú italok fogyasztását. Az USA-ból a Brit-szigetekre, majd onnan Poroszországba és Sziléziába is áttérjedt a mozgalom. Skóciában már 1828-ban létrejöttek mértékletességi egyesületek. Írországból Theobald Mathew kapucinus atya szervezte a pálinkaivás elleni mozgalmat. Hatására az írek között 1838-tól a mértékletességi egyletek taglétszáma elérte a milliós nagyságrendet. Sziléziában Melichár Diebenbrock wroclavi érsek terjesztette el ezeket az elképzeléseket. Felső-Sziléziában Piekary városában Ján Alojz Fiecek katolikus plébános az 1840-es évek közepén több ezer embert győzött meg a józansági mozgalom igazságáról. Felső-Magyarországon az első mértékletességi együletet 1840-ben Árvai Péter szepesi egyházmegyes pap alapította a Nagybobrócon (Bobrovec).²

¹ Pajkossy Gábor 1993: 6–9.

² Sedlák, Peter: 1998: 33–38.

A napóleoni háborúk következtében megélénkülő gazdasági élet, az első szeszgyárak alapítása és a burgonya vetésterületének növekedése a 19. század első felében a pálinka-előállítás ugrásszerű növekedéséhez vezetett. A házi pálinkafőzés elterjedése egyúttal a földesuraknak is érdekében állt, hiszen az üstök és pálinkakazánok után a jobbágyoknak adót kellett fizetniük. Egy külföldi vállalkozó 1837 és 1840 között 47 szeszfőzdet szerelt fel, legtöbbet Szabolcs, Ung és Sáros vármegyében. A *Figyelmező* című lap örömmel állapította meg, hogy ezekben évente 50 000 akó 28-30 fokos szeszt főznek majd 10 000 holdnyi burgonyából, melynek fel nem használt része 4000 szarvasmarhának ad eledelt, s 1 000 000 forintnál több marad az országban, amit azelőtt a lengyeleknek fizettek pálinkáért.³

A pálinkafogyasztás negatív következményei a magyar politikai élet és az ellenzék vezetőit is állásfoglalásra késztették. A *Társalkodó*ban, ahol Széchenyi István gróf is publikált, az olvasókat rendszeresen informálták a tengerentúli és az európai mérsékleti egyletek munkájáról és sikereiről. „Hatalmasb, egyszersmind kártékonyabb ellensége nincs az emberi nemnek – olvashatjuk például az 1835. október 24-én megjelent számban –, mint az iszákosság. Szegénység, házi nyomorúság, vétkek, nyavalyák, örültség, halál: ezek közönséges kísérője, úgy hogy méltán mondhatni: hol ezen véték megjelenik, ott sír az emberiség, eltűnik az erény, elhal a vallásosság. Borzad az ember, ha ezen ocsmány indulat következeit figyelmes szemmel áttekinti.”⁴

Hasonlóan látta a kérdést Kossuth Lajos is, aki a *Pesti Hírlap* 1841. január 20-i számának vezércikkében arról írt, hogy az iszákosság ellen „mi, mint Pater Mathew Írthonban, ész és szív nevében keresztes hadat indítani igen nagyon szeretnénk”. A szerző szerint egész vidékek vannak, „hol a pálinka azon feneketlen örvény, mely a népnek lelki, testi erejét, nyomorgó szorgalma minden gyümölcsét elnyeli; hogy ez a földbirtokos gazdáknak sokhelyütt legfőbb, csaknem egyedüli jövedelme; hogy ez egész roppant vidékeken a nép erkölcsi életébe annyira beszövedött, miszerint a falusi bíraskodás, községigazgatás, adókimutatás, népügyintézkedés attribútumának díja s föltételének tekintetnek”.⁵

Az 1840-es évek közepén Erdélyben is erős volt a pálinkaellenes mozgalom. 1843-ban jelent meg Kolozsváron Nagy Ferenc röpirata a pálinkaivás veszélyeiről és a mértékletességi egyesületek alapításának szükségességéről. Sok egyesület alakult, Bíró Sándor református lelkész pedig már 1845. január 5-én dörgegelmes prédikációt tartott a pálinkaivás ellen az árkosi unitárius templomban.⁶ Hasonló véleményeket fogalmaztak meg a Felföldön a szlovák nemzeti mozgalom vezetői is, például Michal Miloslav Hodža evangélikus lelkész, aki 1845-ben kiadott prédikációit a pálinkaivás elleni küzdelemnek szentelte.⁷ Az alkoholizmusnak szlovák nép körében való elterjedtségére hívta fel a figyelmet a Ludovít Štúr szerkesztésében megjelenő *Orol Tatranski* [Kárpáti sas] és a *Slovenskja národňje novini* [Szlovák Nemzeti Újság] is. Ezek a lapok nemcsak

³ Kárpáti Endre 1960: 148.

⁴ Mértékletességi egyesületek. *Társalkodó* 83. (1835. október 24.) 337–338.

⁵ Kossuth Lajos: Békés-Csaba m[ező]. város. (Pálinkamirigy). *Pesti Hírlap* 1. 1841/6 (1841. január 20.) 41.

⁶ Bíró 1845: 1–20.

⁷ Hodža, Michal Miloslav 1845: 1–30.

az alkoholizmussal kapcsolatos híreket közöltek, hanem e betegség nemzeti, gazdasági, szociális, erkölcsi, egészségügyi és történeti vonatkozásaival is foglalkoztak.⁸

Wesselényi Miklós 1847-ben a gabonából történő pálinkafőzés betiltását javasolta, egyúttal a felvilágosodás örököseként reményét fejezte ki, hogy a „fejlődő ész és erkölcsi élet posztulátuma” révén az égetett szeszt a jövőben csak ipari nyersanyagként fogják felhasználni.⁹ Ugyanezt a követelést fogalmazta meg a Stefan Závodník vezetése alatt működő Magyarországi Központi Mérsékleti Egylet is 1848 februárjában.¹⁰ A kassai egyházmegyében a pálinkafogyasztás elleni küzdelem főként Ján Andráscsik bártfai és az általa a mértékletességi egyesületek ügyének megnyert Hunyor Mihály homonnai plébános, továbbá Ján Miller tőketerebesi plébános tevékenységéhez köthető.¹¹ Kérdés persze, hogy az ún. mértékletességi egyletek mennyiben tekinthetők a polgárosodás fokmérőinek. E kérdésre két kassai egyházmegyes katolikus pap, Ján Andráscsik és Hunyor Mihály tevékenységének ismertetésével szeretnék válaszolni.

Ján Andráscsik 1799. augusztus 6-án született a Sáros megyei Lipócon [Lipovce].¹² Szülei, akiknek szatócsboltjuk volt a faluban, nagy gondot fordítottak taníttatására: elemi iskoláit Lipócon, a gimnázium alsóbb osztályait Kisszebenben, a filozófiai osztályokat pedig az 1815/16-os és az 1816/17-es tanévben Kassán végezte.¹³ A tehetséges ifjút Szabó András kassai püspök a pesti generális szemináriumba küldte. Négy éven át tanult a teológiai karon, ahol a legjobb hallgatók közé tartozott. 1821. szeptember 5-én a teológiai tudományok doktorává avatták,¹⁴ majd Cseh István kassai püspök 1822. november 23-án áldozópappá szentelte.¹⁵ Néhány éves nevelői, majd kassai dogmatikatanári működését követően Bártfa város katolikus választóinak előterjesztésére, Palugyay Imre kassai püspök 1832. augusztus 16-án bártfai plébánossá nevezte ki.¹⁶

Andráscsik a felvilágosodás irodalmának kiváló ismerőjeként humánus szempontok miatt csatlakozott a pálinkaivás elleni egyesületi mozgalomhoz. Először 1844-ben jelent meg Kassán, címlap nélkül híres népszínműve, a *Šenk Palenčeni* [Pálinkás kocsmá]. Az eredetileg sárosi szlovák nyelvjárásban írt munkának számos további kiadása is ismert, Michal Miloslav Hodža 1846-ban a művet átírta a Lüdovít Štúr által szorgalmazott nyelvi norma szerinti változatra. A népszínmű rendkívül szemléletesen mutatja be a korabeli sárosi falvakban használt nyelvi változatosságot. Főszereplője egy csavaros eszű szlovák fuvaros, Dzura, aki a falusi kocsmába belépve az ott tanyázó vendégek megbotránkozására nem rendel pálinkát, pusztán csak szénát a lovainak. Kis híján verekedésre kerül sor, de a vendégek végül nyugovóra térnek, és a következő

⁸ Duka Zólyomi N. 1978: 227–235.

⁹ Kárpáti Endre 1960: 142–147.

¹⁰ Závodník István felszólítása az ország valamennyi hatóságaihoz. Religio és Nevelés V/27. (1848. április 2.) 214–215; az egylet háttéréről lásd Demmel József 2009: 68–71.

¹¹ Eliáš, Štefan – Ostroľucká, Milena 2014: 381.

¹² AACass Kb Pesonalien, Data biographica 1832. Tabella exhibens individualement Informationem Joannes András-csik. Cassoviae, 1832. június 30; Hišem, Cyril 2006: 17.

¹³ Drobníak, Gabriel 2003: 12–13.

¹⁴ Andráscsik, Joannes 1821: 1–21.

¹⁵ Sedlák, Imrich 1965: 5–10.

¹⁶ Palugyay kinevezést tudató levele (Kassa, 1832. augusztus 16.): AACass KB Acta Parochiae Bartfensis 1832: 1143.

nap, másnaposan már meghallgatják a világlátott fuvaros érvelését a pálinka káros hatásáról.¹⁷

Dzura utazásai során (Pest, Morvaország, Moszkva, Varsó) megtanulta, hogy „minden pálinka mérge”. A pálinka tette tönkre az egykor erős szlovák nemzetet is. „Erős, mint a tölgy és egészséges, mint a sas, mint a liliomok, olyanok voltak szlovák [slovják] őseink... nem tudták őket a zsidók pálinkával tönkretenni” [Židzi jich s paľenku – ňezakertovali.], bátrak voltak, mint az oroszlan, nem féltek a háborútól, hanem a környező népek féltek tőlük, „mert sosem pálinkát, csupán mindig vizet ittak” [Bo nikda paleľenku, ľem vodičku piľi.].¹⁸ A zsidó kocsmáros és felesége a pálinka forgalmazása és annak hitelben történő árusítása miatt rendkívül negatív színben tűnik fel a darabban. Mi lesz így velünk – teszi fel a kérdést a kocsmáros felesége, – ha Dzura észhez téríti az iszákosokat? Akkor mi, mint most a szlovákok, a nehéz munka mellett igencsak koldusokká leszünk – hangzik a költői kérdésre adott válasz.¹⁹

Dzura fokozatosan meggyőzi a kocsmában lévőket, hogy a pálinka elveszi az ember józan esztét és egészségét, továbbá a szegénységnek is a iszákosság a fő oka. Miután egyre többen fogadják meg, hogy a jövőben nem isznak pálinkát, mindannyian átvonulnak a templomba, hogy a plébános előtt esküvel erősítsék meg elhatározásukat. Igaz, a kocsmáros a kasznáron keresztül még a földesúr segítségét kérte, de elutasították. A templomban a plébános felsorolta hívei előtt azt a 10 halálos bűnt, amelyet a pálinkaivással elkövettek, lényegében az alkalomhoz illően értelmezve a tízparancsolatot:

1. „Hogy csak egyet, az Istent szeresd! És te a pálinkát gyakran előrébb helyezted.
2. Isten nevét hiába ne vedd! Te a pálinka mellett gyakran játszottál vele.
3. Hogy a vasárnapot istentisztelettel megszenteld! Te a vasárnapot bűnnel és átkozódással a kocsmában töltötted.
4. Apádnak, anyádnak és a hatóságnak engedelmeskedj! Hányszor részegen becsaptad anyádat és apádat is!
5. Ne ölj, egészséged ne rontsd meg! Mennyit ártottál a pálinkával létednek!
6. Ne paráználkoddj! Hányszor a pálinka miatt másokkal háltál!
7. Ne lopj! Ne tulajdonítsd el másét! Hányszor a pálinka miatt idegen dolgokat eltulajdonítottál!
8. Ne tégy hamis tanúságot! És te pálinkáért megesküdtél bárkire!
9. Felebarátod feleségét ne kívánd! A pálinka mellett bárkinek a feleségét kívánod.
10. Ne kívánj egyáltalán semmi idegent! A zsidóknak adsz idegen dolgot, mintha sajátod lenne.”²⁰

¹⁷ [Andráscsik, Joannes:] *Šenk Palenčený* [kézirat]. Štátne šarišské múzeum v Bardejove 70/58. 1–4.

¹⁸ [Andráscsik:] *Šenk Palenčený* [kézirat]. 10–11.

¹⁹ [Andráscsik:] *Šenk Palenčený* [kézirat]. 21–22.

²⁰ [Andráscsik:] *Šenk Palenčený* [kézirat]. 49–50.

Végül valamennyien térdre borulnak, és esküt tesznek, hogy többet nem fogyasztanak égetett szeszes italokat. „Hívom tanúul a mindenható Szentháromság egy Istent, hogy pálinkát többé nem iszok, bár mint iszákos embernek, ez nehéz lesz nekem, mert a pálinka elkárhoztatja a lelket, az életet; tönkreteszi az észet és az egészséget. Másokat is meggyőzők kártekonyságáról, amennyire lehet, józanságra vezetem őket. Ebben így segíts meg engem Szentháromság egy Isten!” A plébános fohászával zárul a színmű: „Istenem add kegyelmedet ezen eskütevőknek, hogy a pálinkától, mint kígyótól féljenek, és esküjüket halálukig megtartsák!”²¹

A *Šenkből* kitűnik, hogyan próbálták felvenni a küzdelmet az alkoholizmussal a 19. századi értelmiségiek. Az Andráscsik által alapított *Braterstva krescanskej trižbosci* [Keresztény Józanság Testvérisége] nevű egyesület tagjai nemcsak az alkoholelles propagandával foglalkoztak, hanem a racionális gazdálkodás elemeit is terjesztették. Felvilágosító munkájukkal vágyat akartak ébreszteni a népben a műveltség és a gazdasági gyarapodás iránt. A Felföldön több mint 500 mértékletességi egyesület jött létre. Andráscsik a lőcsei egyesületnek azt írta, hogy tevékenységük során „a szlovák testvérek felvilágosítása volt a fő cél”.²²

Andráscsik saját költségén is terjesztette művét, noha azt a Magyar Királyi Helytartótanács betiltotta, Bártfa városa pedig feljelentette, hogy titokban pálinkafőzdet üzemeltet, és részeges életmódot folytat. A plébános 1846. október 22-én kelt igazoló levelében elkeseredetten tiltakozott a vádak ellen. Mint írta, 1844-et megelőzően kizárólag gyógyszerként ivott pálinkát, 1844-et követően viszont teljesen felhagyott az égetett szeszes italok fogyasztásával. Azt is leszögezte, hogy plébániáján semmiféle pálinkafőzésre alkalmas felszerelés, illetve üst nem található.²³ Andráscsikot a forradalomban játszott szerepe miatt letartóztatták, és fogságba vetették, a későbbiekben pedig már nem volt módja újra bekapcsolódni a józansági mozgalomba.²⁴

A józansági mozgalom másik meghatározó alakja, Hunyor (Húnyor) Mihály 1806. március 5-én született Bacskón. Teológiai tanulmányait Kassán kezdte, majd Pesten folytatta, ahol 1829. március 9-én Nádasdy Ferenc váci püspök pappá szentelte, és ahol a filozófiai doktorátust is megszerezte.²⁵ Az 1830-as évek első felében először nevelő volt a Serényi családnál, majd a püspöki hivatalban dolgozott. 1836-ban nevezték ki a zömében szlovák ajkú homonnai plébániára plébánosnak.²⁶

Hunyor már 1843-ban a népnevelés legnagyobb akadályát „a köznépénél átalányosan bevett szeszesitalokkali mértéktelen élés”-ben látta. Barátjának, Kazinczy Gábornak december 8-án keltezett levelében kifejtette, hogy „a halotti vir[r]asztás sok tilos összejövetelnek, botránynak és főképpen korhelységnek tanyája; itten, hogy a neveletlen nép szüleit vagy gyermekeit megsirathassa bevett szokás szerént összevgyűjti atyafiait, szomszédjait, kik száraz gégével megjelenvén, a gyászba és más költségekbe mürült atyát a zsarnok zsidó adósává csak igen könnyen teszik, tapasztalásom után

²¹ [Andráscsik:] *Šenk Palenčený* [kézirat] 51.

²² Sedlák, Imrich 1997: 180.

²³ Johannes Andráscsik – Ocskay Antalnak. Bártfa, 1846. október 22. AACass KB Personalien Joannes Andráscsik 1846: szám nélkül.

²⁴ Steier Lajos 1937/1: 625.

²⁵ Hišem, Cyril 2006: 102.

²⁶ AACass Kb Spisy do r. 1882. Personalien Hunyor Mihály 1836:1105, 1132.

bátran ál[í]íthatom, hogy ily alkalommal csupán csak itatra gyakran háromszor többet is költ a szegény, mint esztendei adójának járandósága, innen származnak sokszor tűzvészek, innen az adó hátramaradása, innen a kortsmárosok panaszai, és gyakran önkényes rablásai.”²⁷

Hunyor szerint a műiparnak és a mezei gazdálkodásnak „mint a nemzet jóléte fő alapjának” is árt az iszákosság. Gyakran két napon és két éjszakán át tart az ivászat, ami a közrend szempontjából is veszélyeket hordoz magában. Javasolta, hogy „e megye kebelében minden város és helység temetőjén egy halotti ház... építtessék, hova a holt ember szeme lehunyta után, legfeljebb 3 óra múlva az illető lelkész által bevett szokás szerint készítessen, 3 nap múlva a sírba letétendő”.²⁸

1845. április 6-án kelt levelében Hunyor már a mérsékleti egyletek alapításának támogatására kérte Kazinczyt. „Kedves Barátom! – írta. – A parancsoló közszellem kívánta, hogy földnépünk sanyargó állásán szívünk megindulván, azt a végveszélytől mind igazi, mind politikai feltartsuk, volt is sikere tanításunknak a hatalmas arisztokratia felindulásával, kik nem tekintvén szegény alattvalóik szomorú és az észhálalal [!] majd-majd küszködő sorsát, csupa emberiség szeretetéből eredett Intizetünket szóval, tettel nem csak Püspökünk és egyházi hatóságunk, de már a T[ekin]t[e]tes vármegye előtt is, hova csakugyan nem tartozunk, megtámadni igyekeznek. Mitte sapientem et nihil eidem dictio.”²⁹ Kérlek, Kedvesem tégy mindent, amit tehetsz, hogy a mérsékleti egyletek alapíttassanak. Tégy mindent főképpen pedig a jövő közgyűlésen, vidd ki azt, hogy a várgye [vármegye] hataraza [!] és tiltsa meg azt, *hogy ezennel semmiféle italt az adófizetőnek hitelbe adni szabad ne legyen*. O tempora, o mores!³⁰ Sehova fizetni, adózni, segélykezet nyújtani nem akarni, és a pór nép gyögytrölmén [!] örülni, több mint égbekiáltó bűn. Kérlek, szerez[z] ügyünknek erős pártot és tégy minden[t] amit tehetsz.”³¹

Az egyesületek létrejöttét és működését főleg azok a földesurak akadályozták, akiknek szeszfőzdéjük volt. A sárosi főesperes 1845. február 25-én kelt jelentésében azt írta Ocskay püspöknek, hogy a földesurak szerint a mértékletességi egyesületek tönkre fogják tenni komoly befektetést igénylő szeszfőzdéiket.³² Az egyesületi mozgalom terjedése a kormányban is kétségeket ébresztett. Gróf Majláth Antal főkancellár így foglalta össze véleményét 1845. május 10-én a szepesi püspökhöz írt levelében: „Valamint ezen törekvésnek... üdvös célját melytánylni igenis tudom, úgy más részről el nem titkolhatom, hogy azon módok, melyek annak elérésére a lelkészek által használatni állíttatnak, úgymint a valóságos meghiteltetés, vagy legalább Isten tanúságára magában a templomban ünnepélyes hivatkozás, az erkölcsiség tekintetében bennem aggodalmat gerjesztenek.”³³

²⁷ Hunyor Mihály – Kazinczy Gábornak. Homonna, 1843. december 8. MNL BAZML XIV-18. Kazinczy Gáborhoz írott levelek 1824–1849. Név és d. sz.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Mitte sapientem et nihil illi dixeris. (lat.) Küldj egy okos embert, és nem kell neki semmit mondanod.

³⁰ O tempora, o mores! (lat. Cicero: Oratio in Catilinam). Micsoda idők, micsoda erkölcsök!

³¹ Hunyor Mihály – Kazinczy Gábornak. Homonna, 1845. április 6. MNL BAZML XIV-18. Kazinczy Gáborhoz írott levelek 1824–1849. Név és d. sz.

³² Szokolszky Bertalan 1904: 72.

³³ Sedlák, Peter 1998: 159.

Ocskay Antal kassai püspök óvatosan támogatta a józansági mozgalmat, noha annak teljes absztinenciát követelő irányzatától elhatárolódott. 1845. március 19-én kiadott körlevelében megállapította, hogy sok papja egyesületek alapításával igyekszik elősegíteni a mértékletes életet.³⁴ Óvott attól, hogy ezek az egyesületek szem előtt tévesszék céljaikat, vagy a keresztény erényekbe szektás jegyek keveredjenek. Utasította papjait, hogy amikor a józan élet előnyeit ajánlják, és pellengérre állítják a mértéktelen pálinkafogyasztást és részegséget, tartózkodjanak minden olyan kifejezéstől, amely nyugtalanságot idézhet elő a hívek körében, és olyan indulatot kelthet, amely a közbéke megzavarásához vezethet. Felhívta papjai figyelmét, hogy nem kötelezhetik híveiket a mértékletességi eskü letételére.³⁵ Figyelemre méltó, hogy noha a szlovák és a magyar politikai és egyházi elit vezetői is hasonlóan látták a pálinkafogyasztás káros hatásait, a szlovák szakirodalom elsősorban a katolikusok és az evangélikusok köznevelése miatt méltatja a mozgalmat.³⁶

1845-ben Hunyor maga is mérsékleti egyletet alapított Homonnán. Az alkoholizmus elleni harc kapcsán lényeges adalék, hogy nagybátyja, Csiky András, akit többször meglátogatott, Galíciában volt katolikus pap, ahol tanulmányozhatta az ilyen egyesületek működését.³⁷ Hozzálatott egy pálinkaivás elleni kötet összeállításához is, amelynek *Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen intézett Böjti népszerű szent Beszédek, melyeket Zemplén megye Felvidéki lelkészek Híveiknek előadtak 1845-ik évben* címet adta. Marczenyi Mátyás, a könyv egyházi cenzora megváltoztatta a kötet címét („*Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen, Wotypka Josef eredeti cseh munkája után, nagybőjtre alkalmazott, s magyarra fordított Sz. Beszédek*”),³⁸ hogy azután az 1846-ban, Kassán megjelent kötet egy harmadik címen kerüljön nyilvánosságra: „*Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Wotypka József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által*”.³⁹

Marczenyi Mátyás cenzor következetesen kihúzta a műből azokat a részeket, ahol a szerző a pálinkaivás teljes elvetésére, illetve betiltására buzdított. Hunyor szerint „a pálinkának számúzve kell lenni körünkben, vonuljon be az saját helyére a gyógyszer-tárakba honnét kilopódzott, s hová tulajdonképp tartozik”. A szószékről, kihasználva a böjti időszakot, harcot hirdetett a pálinka ellen, de élesebb és kizárólagosságra törekvő kifejezéseit kihúzta a cenzor: „Azért használom a jó alkalmat, melyet állításom bebizonyítására nekem e sz[ent]. böjt nyújt, és e szent helyről harcolni fogok azon {pokolbeli sátáni mirigy és}⁴⁰ tűzvész ellen, mely oly irtóztató módon ront, veszteget, emészt minket; harcolni fogok mindaddig, míg állításom igazlété felől meg nem győ-

³⁴ Čižmár, Marián 2006:134.

³⁵ AACass Kb Cancellaria dioecisana *Constitutiones, et Circulares Diaecesanae* 1845. március 19. 424–425; Szokoloszy Bertalan 1904: 72.

³⁶ Sedlák, Peter 1998: 33–98.67–69, 97–102; Sedlák, Imrich 1997: 178; Drobníak, Gabriel 2003: 23.

³⁷ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1841:1087.

³⁸ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843.

³⁹ [Hunyor Mihály] 1846. 1–4. A szlovák kutatóknak nem sikerült ráakadniuk erre a könyvritkaságra, magam a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában találtam meg. Lásd: Sedlák, Peter 2014: 282.

⁴⁰ Cenzor által kihúzott kifejezések.

zódtk, és meg nem ismeritek azon iszonyú kínt, romlást, veszedelmet, melyet okoz a {túlságos}⁴¹ szeszital”.⁴²

Könyvében ismertette a józansági mozgalom tengerentúli és európai történetét, és hosszasan taglalta a pálinka káros hatásait is. Következtetése azonban már nem jelenhetett meg a cenzor miatt: „Eszerint az Isten ajándékait: gabnát, burgonyát és más természetvényeket szeszital gyártására fordítani annyi, mint azokat rossz végre használni; sőt azokkal az emberiség lealacsonyítása, örök romlása mellett is kereskedést űzni, nyereséget kívánni az Isten akaratja elleni dolog”.⁴³

A mértéktelen pálinkaivó az ötödik parancsolat ellen vét („Ne ölj!”). Az orvosok felfedezése szerint a szeszital nem szolgál a test táplálására, illetve erősítésére, „hanem a maga valóságában maradván, a belső részeket tisztátalanítja, a vért felhevíti, és a vízkórságra hajlandóvá teszi”. Volt rá példa, hogy a részeg ember erét kinyitották és az így kiömlő sötét színű vér fél órán át égett. A szesz a gyomorban sem változik, egyedül azt rontja és égeti, gyomorégést, száradást okoz, árt a tüdőknak, „azért a részeket többnyire tüdőgyulladásba, vagy aszkórságba esnek; és oka azon daganatoknak, vízkórságnak melyben a részeket leginkább sínlődni tapasztaljuk”.⁴⁴ A következtetések azonban ismét nem nyerték el a cenzor tetszését, így nem is jelenhettek meg: „Lágyuljon meg azért szívetek a jó tanács bevételére! Távol legyen tőletek azon balgatag vélemény, mintha valamely belső fájdalom, változás idején borssal vagy más keserű gyökerekkel kevert pálinka bajotokon segíthetne, tudván, hogy minden betegségben valamennyi értelmes orvos előbb is a hevítő és szeszitalt tiltja meg. Szeszitalal nyavalyát orvosolni, vagy olajjal tüzet oltani mindegy.”⁴⁵

Hunyor felteszi a költői kérdést: mivel háláljuk meg Isten atyai jóságát? „Aratás, csűrbegyűjtés és egyéb természetvények betakarítása idején mely sok isteni áldást elhord a csapláros az egész év lefolyta alatt hitelbe vett italért! Mennyi sokat elvesztegetünk abból féláron azoknak, kik az olcsó pénzen összevett természetvényekből kétszeres nyereséggel készítik ama sokak romlására kigondolt szeszitalt! És azok, kik őszkor az Isten áldását oly könnyelműleg elvesztegették, kidobálták, mely gyakran keresik tavaszkor két áron is visszaváltani a megdohosodott gabonát, félrothadt burgonyát, hogy magukat és családjukat az éhenhalástól megmenthetnék!”⁴⁶

A hét főbűn is – Hunyor szerint – a pálinkaivás következménye. Első ezek között a kevélység. A tobzódók gyülekezetében a legszentebb dolgokat, a hitet és a vallást is feszegetik, „a vallás dolgaiban is legtanultabbnak mutatja magát az iszákos, bár azokról helyes fogalma sincsen”. A szeszital az Isten és minden hatóság elleni zúgolódásra vezeti az embert. „A pohár mellett az együgyű is okos, a koldus is vagyonos, a tehetetlen is első gazda, a rest gazdasszony is legrendesebb, nekie legjobb gyermekei és mindene legjobban van.” Második főbűn a fősvénység és az abból származó tolvajság. Az iszákos házában gyakran megfogyatkozik az élelem, így az máséhoz nyúl, míg végül rajta nem veszt. Az ilyen ember saját családjától is megvonja a falatot, azaz meg-

⁴¹ Cenzor betoldása.

⁴² AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 5.

⁴³ Ibidem 14-15..

⁴⁴ Ibidem 17.

⁴⁵ Ibidem 19.

⁴⁶ Ibidem 21.; vö: [Hunyor Mihály] 1846. 25–26.

lopja őket. Mámorító itallal bátorítja a bűnöst gonosz tervei kivitelében. „Harmadik a bujaság, melyre hogy a szeszital leginkább ingerli az embert, azt mindenki tudja, mert midőn az ész az ital szeszétől elbódul, akkor úgy cselekszik az ember, mint a ló és öszvér, melyeknek nincs értelmök”. Következik az irigység. A részeges olyan, mint Kain, irigykedve néz azokra, akiknek jobban megy a sora. Ötödik főbűn a torkosság. Ha a részeges tüstént meghal, akkor is csak a szeszitalt issza. A legkínosabb, hogy a részeg nem tudja megbánni bűneit, így nem is gyónhat, és így kerülhet Isten ítélő-széke elé. A hatodik főbűn a harag. A mámorító ital miatt vesznek össze egymással barátok. Máskor jó viseletű fiú „hazajövéen mindent hány vet, atyjának hajába kap”, másnap siránkozik. Amott egy férj elől, ki egyébként gondos atya, neje és gyermekei kénytelenek elrejtőzni, mert mindenkit halálos döféssel fenyeget. Végezetül a részeg-et a jóra való restség is jellemzi. Elvesztegeti a csapszékben a drága időt, gazdasága elpusztul, felesége kesereg, gyermekei éheznek és rongyosak, oktalan állatok módjára nevelik őket. A szeszital tehát kifejezetten ingerel a hét főbűn elkövetésére.⁴⁷

A zsidók köveket ragadtak, és meg akarták kövezni Jézust.⁴⁸ „De még tűrhető lenne, ha csak a zsidó csoport bánt volna Jézussal oly embertelenül, ha a keresztények ék-telen gonoszságaikkal a zsidók méltatlan bánását meg nem haladnák” – folytatta hí-vei ostromozását Hunyor a következő vasárnap. A főbűnöket elkövetők embertársaikon keresztül magát Jézust utálják meg, vernek testébe szöget. „A zabáló, tobzódó nem kínálja-e epével az üdvözítőt?” – tette fel a pap a kérdést. A szeszital okozza, „hogy sokan a keresztények közül is azon háladatlan csoport közé tartoznak, mely köveket ragadott, hogy azokkal Jézust agyon hajigálja”. A részegeskedő személyek által lakott háznak nincs hitele, mindenki elhagyja őket, a csaplárok adósságai miatt rátörnek, és még a rajtavalóját is elszedik. A házi boldogsághoz tartozik a vidámság és az egyetér-tés. Ahol nemcsak férj, hanem az asszony is itálnak adja magát, „ott a részegség miatt a házasság földi pokollá válik”. Sok gyermek meghal, vagy torzszülöttként jön világra a szeszital miatt, mások elmebeli hátramaradással születnek meg. Elhanyagolják a nevelést, sőt rászoktatják a szeszitalra a gyermekeket. Az iszákos kézműves megvonja gyermekétől a falatot, és harmadnapra már nem képes dolgozni. A részeges fölmű-ves marhája silány, szétszórt, töredezett minden gazdasági szerszámja. Körünkben is gyakran előfordul, hogy miután az iszákos meghalt, betoppan a csapláros, és az árvákra maradt vagyontát az italért elkobozza. Ezért tanácsolja a pap, hogy hívei ke-rüljék a részegesek társaságát.⁴⁹

Nagypénteken leszögezte hallgatósága előtt, „hogy nem Krisztus igaz híve, ki mai napon {a szeszitaliktól meg tartóztatást}⁵⁰ a szeszitalokkali mérsékletes élésre szent fogadással magát le nem köti, aki nem akarja magáról lerázni azon nyűgöt, mely miatt az erény és üdvösség útján bátran nem járhatván, magát örök veszedelembe taszítja.”⁵¹

Húsvét napján ismét megismételte mondanivalója lényegét: lelki megújulást sür-getett, és arra buzdította híveit, tegyenek fogadást, „mely szerint a szeszitalról le-

⁴⁷ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 21–28; vö: [Hunyor Mihály] 1846. 27–33.

⁴⁸ Ján 85–9.

⁴⁹ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 28–34; vö: *Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyпка Jó-zsef után szerkesztett egyházi szent beszédek*. H. M. által. Kassa, 1846. 34–40.

⁵⁰ A cenzor kihúzta ezeket a szavakat.

⁵¹ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 41; vö: [Hunyor Mihály] 1846. 48.

mondván [a cenzor betoldása: „mely szerint a szeszitalról vagy egészen, vagy az avvali mértéktelen élésről lemondván”], ezt az áldozatot hálából felajánljátok a megfeszített Jézusnak”. Akik ilyen fogadást tesznek, azok abban a pillanatban szinte újraszületnek. Külön az apákhoz, majd az anyákhoz, végül a keresztény növendékekhez, a keresztény leányokhoz, a gazdákhoz és öregekhez fordult: mindnyájukat figyelmeztette, hogy el ne felejtssenek ilyen fogadást tenni. „És így mindnyájunknak kellene magunkat ily fogadás által az Istennek szentelnünk, részént: hogy kikerüljünk azon veszélyt, mellyel a szeszital testünket, s lelkünket fenyegeti, részént: hogy ez által magunknak jutalomra méltó érdemet szerezzünk.” Utoljára azokhoz fordult, akik – minden intése ellenére – iszákosságukban meg akartak maradni. A „szeszital rabjait” is felszólította, hogy szegyezzék szemeiket Jézus sebeire, és tegyenek fogadást. „Ha fogadásodat csak egy évig szentül megtartod, már meggyőzted ellenségedet már bátran mondhatod: én a Jézussal a véteknek és rossz szokásomnak koporsójából feltámadtam, egészen új és jobb életre az én nagy vigasztalásomra.” Végezetül utalt arra, hogy ezen böjti tanítása nem volt mindenkinek ínyére. „Üdvözítőnknek mennyi szép tanításai nem tetszettek a megátalkodott és haszonleső zsidó népnek! Hogyan várhatnék én is egyebet?!” – kiáltott fel. Befejező imádságában kérte Istent, vegye kegyesen fogadásukat, és segítsen azt megvalósítani.⁵² A szerző 1845. december közepére elkészült a javításokkal, így a könyv megjelenésének nem volt akadálya.⁵³

Könyve jobb forgalmazása érdekében 1846-ban kapcsolatba lépett Bélik József szepesi püspökkel. Levelében azt írta, hogy már 10 éve dolgozik az Úr szőlőjében olyan szellemi gyümölcsök megalkotásán, amelyek hatnak a közerkölcsökre. Ez konkrétan a szeszitalok mértéktelen használatához kapcsolódik, amelyek a nép kulturálódásának akadályát képezik. Külföldi országok és osztrák tartományok mintájára, ahol már működnek mértékletességi egyletek, már egy évvel ezelőtt Isten segítségével megpróbált egy ilyen egyesületet létrehozni hívei között. Tagokat a mértékletességi egyesületekbe prédikációival szerzett. Kérte a püspököt, tájékoztassa egyházmegyéje híveit és papjait a könyvről, és válaszelevelében közölje vele a megközelítő példányszámot, amely iránt érdeklődés lenne. Egy példány árát 30 krajcárban határozta meg.⁵⁴ A könyv hatására jellemző, hogy 1847-ben egy Eperjesi görög katolikus püspökség által kiadott könyvben (*A bevezetendő mértékletesség módozatairól és lehetőségéről*) hivatkoztak Hunyor művére, mint rendkívül jól használható munkára.⁵⁵

1848. január 2-án Hunyor egy számos aláírással ellátott kérvényt nyújtott be a pozsonyi országgyűlésnek a mértékletességi egyesületek céljainak megvalósítása érdekében, a követek viszont a forradalmi események következtében nem tárgyalták beadványát.⁵⁶ Ezt követően viszont eltávolodott a józansági mozgalomtól. Aktív szerepet játszott az első népképviselési választás hononnai küzdelmeiben. A győztes jelölt (Báró Luzsénszky János) fő támogatója, Gróf van Dernath Henrik be is panaszolta Ocskay Antal püspöknél. Bűnei pontokba szedve az alábbiak voltak:

⁵² AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:843; 43–48; vö: [Hunyor Mihály] 1846:52–59.

⁵³ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1845:1560.

⁵⁴ Sedlák, Peter 1998: 68–70.

⁵⁵ *De modis* 1847: 44.

⁵⁶ Szokolszky Bertalan 1904: 72–73.

„Iör Magához csábítva több vidéki lelkész kartársait, hitszónoklatok helyett izgató és rágalmozó kortes beszédeket tartott, a népet – hol lehetett – hazugságokkal ellenpárt egyik R[ómai]. Cath[olikus]. kijelölttét B[áró]. Luzsénszky János urat kálvinistának keresztelvéen térítgette pártjához, s hol ez nem sikerült;

2or Mint Gróf Csákyne pénztárnoka és élelmiszerek kezelője, pénzzel, itallal és étellel csábította, és más pártoktól elcsalta a szavazókat, úgyannyira, hogy

3or Úrnapját, ezen a R[ómai] Catholikusok egyik legnagyobb ünnepét megelőző éjszakán át, egész reggeli 8 óráig – midőn t. i. az emberek már a templomban voltak – egy a legbotrányosabb s bűnper alatt lévő városi lakos házánál, muzsika és dobszó mellett itatta és etette embereit. S e lélekvásárlás bűnét annyira vitte, hogy

4er A követválasztást megelőző éjjelen pártjabeli emberek egy részének a parochia és udvara szolgálván tanyául, itt a templommal szoros kapcsolatban álló e szent helyen, hol két évtől óta folyamatosan szónoklatok tartottak a mérséklet mellett, most feltört hordók, pálinka szesztől mámorosan dőzsölő nép foglalta helyet, s e szent helyről vitettek ki a pálinkás hordók egy-egy lelkész kíséretében a különböző tanyákra reggelizéshez.

5ör A követválasztás napján, vagyis folyó hó [június] 24-én összecsofítván a már nagyobb részt részeg szavazóit Gróf Csákyne majorjába, azt többi kortes társaival ott is folytonosan itatta, úgyannyira, hogy déltájban, midőn a szavazás egész nyugalommal és rendben folytatott, ezen pártnak italtól és biztató szavaktól felizgatott emberei kövel rakott tarisznyákkal rohantak által az ellenpárt és a szavazás helyére, ott közpör gyanánt hullatták a köveket, mások sövényből tört karókkal és zsindefedél darabokkal támadván meg a semmit nem gyanító nyugodt ellenpártot, számtalanokat, többeket halálosan megsebesítettek, több hiteles tanú állítása szerint Hunyor Mihály lelkész úr is látott a sokaságban bottal a kezében izgatva embereit.”⁵⁷ A kérvényt 107, többnyire írástudatlan hívő látta el aláírásával, de a homonnai katolikusok végül megvédték plébánosukat, a feljelentőket csak egy „az új törvényeink igazságát csírájában elnyomni akaró töredék párt”-nak bélyegezve.⁵⁸

1850 tavaszán Hunyort forradalmi szerepvállalása miatt letartóztatták a császári hatóságok, és Kassára hurcolták. Jelinek Antal alesperes szerint azért került fogságba mert zászlót szentelt, és mert a szószékről hatalmas beszédeket tartott az ellenséges osztrákok és az „orosz tyrannosz” ellen.⁵⁹ Ekkor még sikerült kiszabadulnia, de tovább vizsgálták az ügyét. A kassai cs. kir. hadbíróság végül 1852. április 14-én fegyveres felkelés támogatása miatt tíz éves, vasban eltöltendő várfogsággal büntette. Az ítéletet augusztus 6-án jóváhagyták, egyúttal két éves, vas nélküli várfogságra enyhítették.⁶⁰ A hadbírószági ítélet folyományaként az 1852. szeptember 17-én tartott szentszéki ülésen megfosztották javadalmától, s a koldusbotra juttatott pap a későbbiekben már nem tudott részt venni a józansági mozgalom küzdelmeiben.⁶¹

Mennyiben illeszkednek a fentebb érintett mértékletességi egyesületek a bevezetőben meghatározott körbe? Az egyházon belül már a katolikus autonómiamozgalom

⁵⁷ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1848:1015.

⁵⁸ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1848:1132.

⁵⁹ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1850:579.

⁶⁰ HL Abszolutizmus kori iratok. Kassai cs. kir. hadbírószág. 1852:1223. 645–647. fol.

⁶¹ AACass Kb Personalien Hunyor Mihály 1852:1380.

1848-as életre hívását megelőzően egyre több lelkész érezte szükségét annak, hogy híveit is aktívan bevonja a homiletikai tanítások megvalósításába. Így a laikusok kétség kívül aktívabb szerepet játszhattak az egyház életében. Noha mindkét hosszabban idézett forrásunk irodalmi jellegű, a mértékletességi egyesületek életében mindkettő jól demonstrálja a pap meghatározó, központi szerepét. Az egyesület ebben az esetben tehát nem választja vezetőjét, mivel az a hierarchia miatt adott. Az elérendő célokat és a működés módját nem a tagok közösen megalkotott alapszabálya határozza meg, hanem a lelkészeknek a józansági irodalomból merített kompilációi vagy művei. Mindezek alapján a mértékletességi egyesületeket inkább lehet egyfajta átmeneti formának tekinteni, amelyek az egyházon belül nagyobb teret nyitottak a hívők tevékenységének, ugyanakkor több vonatkozásban is feudális jegyeket hordoztak magukon. Lényeges, hogy a pálinkafogyasztás drasztikus növekedése következtében kiváltott társadalmi konfliktusok számos lehetséges olvasata közül a modernizációra, illetve közegészségügyre és a nemzetiségi kérdésre vonatkozó lehetőségeket együttesen vegyük figyelembe.

Hivatkozott források

AACass Kb: Arcibiskupský archív v Košiciach (Archivum Archidioecesis Cassoviensis) Kosišické biskupstvo Spisy do r. 1882.

Andráscsik, Joannes 1821: *Assertiones ex universa theologia, quas ... in Regia Scientiarum Universitate Pestiensis pro consequenda e theologia doctoratus laurea publice propugnandas suscepit*. Pest.

[Andráscsik, Joannes:] Šenk Palenčený (kézirat) Štátne šarišké múzeum v Bardejove 70/58.

Biró 1845: *Egyházi szónoklat a mértékletesség ügyében*. Mondatott az Árkosi egység hívők templomában, Felső Boldogasszonyfalvi Bíró Sándor Rétyi ref hitszónok által. Január hónap 5-ik napján 1845-ik évben. Brassó, d .n.

De modis 1847: *De modis & possibilitate inducendae Temperantiae. Dedictum Humanitati*. Eperiessini.

HL Hadtörténelmi Levéltár

Hodža, Michal Miloslav 1845: *Nepi pálenku, to ge Ňezabi. Kázeň...*[Ne igyál pálinkát, az megöl. Prédikáció...] Banská Bystrica.

[Hunyor Mihály] 1846: *Szeszitalokkali mértéktelen élés ellen. Votyпка József után szerkesztett egyházi szent beszédek. H. M. által*. Kassa.

MNL BAZML: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Pesti Hírlap, 1842

Religio és Nevelés, 1848

Társalkodó, 1835

Hivatkozott irodalom

- Čižmár Marián 2006: *Pásli zverené im stádo. Košickí biskupi v rokoch 1804–2004* [Őrizték a rájuk bízott nyáját 1804–2004. Kassai püspökök 1804–2004]. Prešov.
- Demmel József 2009: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*. Pozsony.
- Drobníak, Gabriel 2003: *ThDr. Ján Andraščík kňaz, učiteľ a buditeľ ľudu*. [Ján András-csik a pap, a tanár és a nép ébresztője]. Kapušany.
- Duka Zólyomi N. 1978: *Problém alkoholu a alkoholizmu v slovenskej literatúre VIII. Protialkoholické články v slovenských novinách v r. 1845–1850* [Az alkohol és az alkoholizmus problémája a szlovák irodalomban. VIII. Alkoholelles cikkek a szlovák újságokban 1845–1850]. *Protialkoholický obzor* 13 (1978) 227–235.
- Eliáš, Štefan – Ostrolucká, Milena 2014: *Dejiny Košíc v dátach. 3. diel / B. Novovek 1711–1849*. [Kassa története adatokban. 3. kötet / B. Újkor 1711–1849.] Košice.
- Hišem, Cyril 2006: *Košické presbytérium (1804–2006)* [Kassai papság (1804–2006)]. (Dejiny košického arcibiskupstva VI. [A kassai érsekség története VI.]) Prešov, 2006.
- Kárpáti Endre 1960: *Adalékok a magyarországi alkoholelles küzdelem történetéhez (1914-ig)*. *Orvostörténeti Közlemények* 19. (1960) 142–147.
- Pajkossy Gábor 1993: *Egyesületek a reformkori Magyarországon. História* 1993. 15/2. (1993) 6–9.
- Sedlák, Imrich 1965: *Ján Andraščík* [Ján András-csik]. Východoslovenské vydateľstvo. Košice.
- Sedlák, Imrich 1997: *V letokruhoch národa. Kultúrno-národný, literárny a integračný pohyb bernolákovcov a štúrovcov na východnom Slovensku*. [Nemzeti sorsfordulók. A Bernolák- és a Štúr-mozgalom tagjainak kulturális-nemzeti-irodalmi és integrációs tevékenysége Kelet-Szlovákiában.] Martin.
- Sedlák, Peter 1998: *Hnutie spolkov striezlivosti na Slovensku v rokoch 1844–1874* [A mértékletességi egyesületek mozgalma Szlovákiában 1844–1877 között.]. Prešov, 1998.
- Sedlák, Peter 2014: *Kňazské a rehoľné osobnosti z historického územia košickej arcidiecézy* [Papi és szerzetesi személyiségek a mai Kassai érsekség egykori területéről] (Dejiny košického arcibiskupstva VII. [A kassai érsekség története VII.]) Prešov.
- Steier Lajos 1937/1: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története*. Budapest.
- Szokolszky Bertalan 1904: *A százéves kassai püspökség 1804–1904*. Kassa.

A kötet szerzői

Bagi Zoltán Péter, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára

Ballabás Dániel, Eszterházy Károly Egyetem

Balogh Judit, Eszterházy Károly Egyetem

Gyáni Gábor, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

H. Németh István, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Kónya Annamária, Eperjesi Egyetem

Kónya Péter, Eperjesi Egyetem

Kunt Gergely, Miskolci Egyetem

Lengyel Tünde, Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet

Miskei Antal, Eszterházy Károly Egyetem

Ristovská, Radoslava, Súkromné Slovanské Gymnázium, Bratislava

Tóth Árpád, Miskolci Egyetem

Várkonyi Gábor, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Zakar Péter, Szegedi Tudományegyetem

